

Summary

This article examines the problem of forming the personality of teacher-musician in the conditions of modern society. In the process of musical-pedagogical education the use of facilities of national arts - of nationally-characteristic standards of music of one or another republic is offered. The task of preparation of music master for work in the conditions of national republic consists of that in his professional preparation the high level of musically-aesthetic culture must be adequately formed on a relation as to Russian, soviet, foreign music, so in relation to the musical art of his own republic. For practicing teachers foregoing problems are taken into account in the plan of general aesthetic principles in the field of certain methodical options. It means that, at existence of national school, the special importance is acquired by the task of preparation of such teachers that is able to carry out the main task of musically-aesthetic education, to bring up musical culture as part of their spiritual culture. Therefore scientific development of musically-aesthetic culture problem for a teacher takes special significance.

ӘОЖ 378.1

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

**Ғылыми жетекшісі: Керімбекова А.А.- п.ғ.к.,
Балтабекова А.Т. – Шымкент университетінің 2 курс магистранты**

Сыныптан тыс және сыныптан тыс тәрбие жұмыстары мектеп директоры мен мұғалімдердің тікелей бақылауымен жүзеге асырылады. Сыныптан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары жалпы оқушылардың іс-әрекеттерінің оңтайлы ұйымдастырылуына тікелей қатысты. Мектептен тыс тәрбие жұмысының тарихи жинақталған тәжірибесі зерттеу жұмысымыздың негізіне айналды. Еліміздегі мектептер тәжірибесінде сыныптан тыс жұмыстар екі бағытта жүзеге асырылады: сыныптан тыс тәрбие жұмыстары және жекелеген пәндер бойынша сыныптан тыс жұмыстар. Білім беру жүйесінде сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстарының ерекшелігі балалардың жеке басы мен жас айырмашылықтарына орай айқындалады. Мектептен тыс тәрбие жұмысының мақсаты - сабақта орындалатын тәрбиелік міндеттерді толықтыру және тереңдету, қабілеттерін ашу, айналаға деген қызығушылықтарын, әлеуметтік белсенділікті арттыру, бос уақытты ұтымды ұйымдастыра білу. Мұғалім оқушыларға сабақтан тыс кездеріндегі әрекеттеріне, баланы әртүрлі жағдайда оқып, ол туралы ақпарат жинастыруға мүмкіндік береді. Педагогикалық энциклопедияда «мектептегі барлық тәрбие жұмыстары сабақтан тыс уақытта және мектептен тыс тәрбие жұмыстары ұйымдастырылған» делінген. Бүгінгі таңда тәрбие жұмысы оқушыны білім беру пәніне айналдыруға, педагогикалық талаптарды белсенді қабылдап, олардың сапасын арттыруға бағытталған. Сыныптан тыс жұмыстар мен тәрбие жұмыстары балаларға өз бетінше жұмыс жасауға кең мүмкіндіктер береді. Ол өзін-өзі басқару және тәуелсіздіктің дамуымен үйлесуімен сипатталады.

Бұл ғылыми теориялар мен тәжірибелерді қазіргі таңда бастауыш сыныптан бастап оқушыларға сабақтан тыс жұмыстарды өткізуде пайдаланған тиімді. Әрбір өзгерген қоғам тұсында білім мазмұны да, оны ұйымдастырудың формалары мен әдістері де өзгереді. Бүгінгі таңда мектептен тыс тәрбие жұмысын ұйымдастырудың формалары мен әдістерін тізбелеу оңай болып тұрған жоқ. Сонымен бірге тәрбие жұмысы өмір, еңбек, салауатты өмір салтын оқыту, экономикалық және экологиялық білім беру, интеллектуалды даму салаларында этикалық мәселелер бойынша ұйымдастырылады.

Сыныптан тыс жұмыстар дегеніміз - оқушылардың білім, білік, дағды, тәуелсіздік, жеке қабілеттерін кеңейту және тереңдету, сонымен қатар олардың қызығушылығы мен белсенді, көңілді бос уақытын арттыру мақсатында сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылатын және

мақсатты іс-шаралардың жиынтығы болып табылады. Сыныптан тыс жүргізілетін алуан түрлі шараларды ұйымдастыру оқушылардың білімдерін күнделікті өмірде қолдануға шақырады, ал мұғалімдерге шығармашылықпен жұмыс жасауға үйретеді.

Сынып жетекшісінің жеке оқушымен жұмысы және оқушыларды салауатты өмір салтына тәрбиелеу.

- жеке оқушылармен жүргізілетін сынып жетекшісі жұмысының маңыздылығы.
- оқушыларды салауатты өмір салтын ұстануға шақыру.
- салауатты өмір салты, денсаулық тәрбиесіне сынып сағаттарында үйрету.

Жеке оқушылармен дербес жұмыс жүргізудің мақсаты баланың тұлға ретінде қалыптасып дамуына педагогикалық-психологиялық жағдай, оның жеке басының толықтығы күш-жігердің қалыптасуы мен көбеюіне ықпалын тигізу. Баланың ішкі жан дүниесіне зерделі зерттеу жүргізіп, түсіністікпен қарау. Оқушының сезімдері, көңіл-күйлері, тілектері, тілектері, қажеттіліктерінен туындаған сұрақтарға жауап беру бала үшін маңызды болып табылады. Балаға таңдауға еркіндік беру әдісін пайдалану. Сынып жетекшісі қандай болмасын әрекеттің нәтижесіне «тек өзі мен мұны тек айта аламын» деген принципте емес, баланың таңдау әрекетіндегі еркіндігін шектемеу қажет.

Оқушының жеке басының қалыптасуы мен дамуында оны жан-жақты қолдау, әлеуметтік тұрғысынан қорғауға алу. Адам нақты өмір заңдылықтарына негізделген қалыпты дамиды. Сонымен сынып жетекшісі осы бағытта ойнады белсенділік - баланың тұлға ретінде қалыптасып, дамуына мүмкіндік жағдай жасауға мүмкіндік береді. Атаулы әлеуметтік қолдау. Бұл тұрғыда оқушыға өте қиын жағдайларда үнемі қолдауды қажет етіп, көптеген балалар және аз қамтамасыз етілген отбасы, мүгедек, жетім, босқын немесе оралман отбасы т.б.кездесіп отырады.

Зерттеушілердің пікірінше, басты үш идея «салауатты өмір салтын қалыптастыру» үшін тірек болады.

- а. физикалық үйлесімділік;
- ә. жанның таза болуы;
- б. ақылдың үстемдігі.

Осы үшеуі тәрбие жұмысының мақсаты мен оны ұйымдастыруды анықтайды. Баланың тірегі және өзін-өзі тәрбиелеудің жетекші бағыты, тірегіболу керек. Ол үшін мұғалімнің өзі осы идеяның маңызды көшбасшысы болуы керек. Педагог өзінің оқытушылық қызметін «шындық, жақсылық, сұлулық» деп атады. Заңға сәйкес әрекет етуі және соған сәйкес өмір сүре алуы керек. Сол жерде тек бұл шындыққа айналуы мүмкін. Жоғарыда аталған қағидаттарға сәйкес әр адамның өз бағдарламасы болады.

Денені күн сәулесінде сәл жылыту үшін оның сәулелеріне шомылу. Мұны істеу үшін демалыс күндері 2-3 апта күн ашықта, ашық аспан астында болуды қалыпты жағдайға айналдыру қажет.

Күннің шуағында өскен көкөністер мен жемістерді көп пайдалану.

Таза ауада көп жүріп, ашық аспан астында көбірек демалу.

Таза ауа, біріншіден адам ағзасына оттегі, суық ауа береді - денені тыныштандырады, жылы және жұмсақ жел сияқты сезінеді. Сондықтан сіз жиі таза ауада болуға тырысып, серуендеуге, жаяу жүру немесе таза ауада болуға немесе онымен 24 сағат демалуға тырысқан дұрыс.

Таза суды пайдалануда өз кезегінде өзінің пайдасын береді.

Судан бөлек бақша өсімдіктерін, жемістер мен шырындарды қолдануды ұмытпау қажет. Тек серіппелі, күміс, магниттелген, тазартылған суды пайдалану дұрыс. Тамақтанудан 15-30 минут бұрын, егер шөлдеп тұрса және пластикалық бөтелкеден, шырыннан ішу ұсынылады.

Бұл әркім үшін әр түрлі. Кейбіреулер толық тыныштықты қалайды, кейбіреулері бостандықты қалайды, ал басқалары өздері жақсы көретін нәрсені істегісі келеді: саяхаттау, лагерьге бару, би, жаттығу, ұйықтау, серуендеу және т.б. Күніне бір рет. Қысқа демалыстарды немесе отбасымен аптасына бір рет демалуды және жылына бір рет өзендер, көлдер мен ормандардың жағасында демалуды әдетке айналдыру қажет.

Егерде зерттеушілердің ғылыми тұжырымдарына қарар болсақ, «дұрыс тамақтану – бұл өз кезегінде өнер және ғылым». Ал кері әсер ететін әрекеттерге ашу мен ыза, қорқу мен сенімсіздік, алаңдаушылық пен үрейлену – тамақтың дұрыс сіңуіне теріс ықпал етеді. Тамақ үстінде бір-бірімен ұрсысу, бір-біріне дауыс көтеру, босқа жүйкені шаршату мен өзара реніш білдіру сияқты әрекеттер сөзсіз салауатты өмір салтын қалыптастыруға кедергі келтіреді.

Аштықпен емделу

П.С. Бергг деген ғалымның пікірінше ашығудың негізгі мақсаты – адам баласының тұтас ағзасына толық сауығу мүмкіндігін болдыруды, ағзалардың барлығының жұмысын жақсарту, жаңартуды мақсат етеді. Демек ашығу адам баласының ішкі жан дүниесінің тазалығына алып баратын негізгі ұстаным. Сол себепті ашығу әдісі туралы жазылған еңбектерді, ғылыми кітаптарды әркім өзінде ұстауы, өзінің өмір салтында қолдануы керек.

Дене жаттығулары. Бұл өз кезегінде көп қырлы болады. Көп жағдайда дене жаттығуларының емдік ерекшеліктері халыққа ежелден белгілі, сондай-ақ ол нақты фактілермен дәлелденген дүние. Бұл адам ағзасына, тәніне, ішкі жан-дүниесіне, ақылы мен санасына әсер етіп отырады. Ж. Ж. Руссо: «жаяу жүру мен дене жаттығуы ми мен ойдың дұрыс жұмыс жасауына әсері мол» – дейді. Мектеп өмірінің жүргізген тәжірибелеріне сай, сабақ үстіндегі 3-5 минут аралығында жүргізілетін «сергіту сәті» оқушыларға аса қажет әрекет.

Жақсы демалыс. Бұл әркім үшін әр сипатта болып келеді. Біреулер толыққанды тыныштықты, енді біреулер еркіндікті, тағы біреулер өздері сүйетін іспен айналысуды: саяхат жасауды, жорыққа шығуды, би кештеріне қатысуды қалайды. Күнделікті бір мәрте дене шынықтыру, ұйықтап алу, серуен құру т.с.с. қысқа мерзімдік демалыс жасауды немесе отбасымен аптасына бір рет табиғат аясына шығуды және жылына бір мезгіл демалыс алып, өзен, көл жағасында, орман тоғай арасында демалысын өткізуді әдетке айналдыру.

Ақыл. Адамның салауатты өмір салтын қалыптастыру неге қажет екендігі туралы бір сәтке ойланған жағдайда П.С. Берггтің мына сөзі еске түседі: «Сіздің ақыл-ойыңыз магнитті тартатын немесе қайтаратын нақты күш: оң көзқарас, сәттілік, теріс - сәтсіздік, күйреу, күйреу, сәтсіздік», дейді, Психикалық күштерге жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру және жаттығу жұмыстарын жүргізу.

Оқушының ағзасына ықпал етуші ортаның әрбірін жеке алар болсақ. Оқушының өмір тәртібі - бұл қажеттілік пен талапты үйлестіретін тәсіл. Өмір салтының көрінісі әртүрлі іс-әрекеттер арасындағы бағыныштылық пен үйлестірудің қарым-қатынасында көрінеді. Бұл уақытша бюджетті іс-шаралар мен белгілі бір іс-шаралар мен бос уақыт арасында бөлу арқылы анықталады. Белгілі бір тәуелсіздік пен көзқарасқа ие бола отырып, баланың жеке басы оның әрекеттері мен ойларын қалыптастырады. Баланың өмірлік әрекеті реттеудің және шашыраңқы ұйымдастырудың болмауымен сипатталады: дұрыс тамақтанбау, үнемі ұйқының болмауы (үлкен мектеп жасында), физикалық белсенділіктің болмауы, таза ауада уақыттың болмауы, темекі шегу, алкоголь және есірткіні қолдану. Бұл мотивациялық саланың, құндылық бағдарлары мен әлеуметтік сәйкестіліктің жеткіліксіз дамуы. Баланың өмір салтының жарқын көрсеткіштерінің бірі - күн тәртібі. Іс-әрекетке дененің қатысуы нақты бөлінуді қажет ететін ырғақты өзгерістермен ерекшеленеді: ұйқы, тамақтану, жаттығу, жұмыс, спорт, серуен құру және өзгелері. Жақсы ойластырылған жұмыс кестесі баланың бос уақытын дұрыс және тиімді ұйымдастыруға, қоғамдық тәртіпті орнатудың алдын-алу шараларын жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақанов А.А. Қазақстан салауатты өмір салтын қалыптастыру шаралары // Валеология дене тәрбиесі спорт. – 2007 - №1- Б.3.
2. Жанабердиева К.А., Адылханов А.С. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі салауатты өмір салтын қалыптастырудың тұжырымдамасы. // Валеология. Дене тәрбиесі. Биология және салауаттылық негізі. №1-2003.
3. Әлімжанова Г. Салауатты өмір салтын ұстау. // Бастауыш мектеп, №2-2004.

4. «Салауаттану денсаулықты сақтау» бағдарламасы бойынша СӨС-ке қалыптастырудың тұжырымдамасы. К.Н.Сатпаев, А.С. Әділханов, Л.З.Тель. – Алматы, 2002.

5. Сәулебекова М.. Салауатты өмір салты – денсаулық кепілі. //Биология және салауаттылық негізі, №3-2005.

Аннотация

В статье рассматривается необходимость здорового образа жизни учащихся начальных классов, эффективность его обучения.

Annotation

The article discusses the need for a healthy lifestyle for primary school students, the effectiveness of its teaching.

ӘОЖ 378.1

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Керімбекова А.А.- п.ғ.к., Ғылыми жетекшісі

Калыкулова Ж.О. – Шымкент университетінің 2 курс магистранты

Педагогика ғылымының даму тарихы бойында мұғалімнің кәсіби мәдениеті сөзсіз ғалымдардың назарында болды. Белгород орталығының іргелі зерттеулерінде (И.Ф. Исаев) мектептің қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерінің логикасында кәсіби педагогикалық мәдениеттің қалыптасу генезисі қарастырылады. Революцияға дейінгі мектептің даму тарихындағы көтерілістер мен құлдырау кезеңдері белсенді даму кезеңдеріне немесе кәсіби педагогикалық мәдениет проблемасына қызығушылықтың төмендеу кезеңдеріне сәйкес келетіндігі анықталды. Революцияға дейінгі Ресейдегі білім беру даму тарихындағы өзгерістер мен қарсы реформалар нәтижесінде орын алған құбылыстар мектептің салыстырмалы түрде еркін дамуының қатаң реттеу мен мұғалімдердің есеп беру кезеңдері арқылы өзгеруін көрсетеді. Реформалар кезеңінде «ерітулер», ғылыми-педагогикалық шығармашылық, оқытушылар мен студенттер арасындағы қарым-қатынастағы демократиялық қағидалар дамып, ынтымақтастық және өзін-өзі басқару элементтері енгізілді, яғни кәсіби және педагогикалық мәдениеттің қалыптасуына ықпал етіп, кейіннен педагогикалық құндылықтар мәртебесін алды.

Білім беру жүйесінің дамуымен мұғалімнің кәсіби мәртебесі, оның жалпы және кәсіби мәдениеті өседі. Т.Тәжібаевтың зерттеулерінде Қазақстандағы озық педагогикалық ойдың маңызды педагогикалық проблемаларды шешуге, оның ішінде мектептерде оқытудың прогрессивті әдістемесін енгізуге бағытталғандығы баса айтылған. Қазақ мектептері үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыруға үлкен мән берген көрнекті қазақ мұғалімі және ағартушысы Ы.Алтынсарин ұлттық мектептердің ұйымдастырылуы мен дамуына және оларды ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда оқытушылар құрамымен қамтамасыз етуге үлкен үлес қосты. Ы.Алтынсарин Қазақстанның білім беру жүйесінің пайда болуының басында тұрды.

Жоғары педагогикалық мәдениеті бар көрнекті қазақ мұғалімдері мен қоғам қайраткерлері қоғам мен сол кездегі мектептің революциялық қайта құрылуына белсенді қатысты: Б.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жолдыбаев, С.Сейфулин, С.Садвакасов, К.Досмұхамбетов Кеңес Одағы кезінде қуғын-сүргінге ұшыраған Жандосов, М.Жұмабаев, С.Мендешев, Т.Рысқұлов және басқалары. Біздің ойымызша, олар білім берудің дамуына үлкен үлес қосты және олар өздері мәдениеттің негізін қалыптастыруға және мектептегі өзгерістердің, жеке педагогикалық тәжірибенің дамуына мұғалімдердің санасының өзгеруіне өз үлестерін қосты.

Республикада мұғалімдердің біліктілігін арттырудың объективті қажеттілігі пайда болды. Бұл мектеп сөзбе-сөз мағынада әдістемелік жұмыстың орталығы болып табылады және мұғалімнің кәсіби мәдениетін қалыптастыру, оның кәсіби жетілуі, шеберлігі күнделікті

педагогикалық іс-әрекет процесінде орын алады. Тек мектепте кадрлармен саралап жұмыс жасау, әр мұғалімге диагностика, оның педагогикалық қызметін талдау негізінде мазмұн мен оқыту әдістемесіндегі қиындықтар мен кемшіліктерді, оқушылардың біліміндегі олқылықтарды ескере отырып нақты және тиімді көмек көрсету мүмкіндігі бірдей маңызды.

Қазақстан мұғалімдерінің мәдени, ағартушылық және әлеуметтік қызметінің тарихын зерттеу (1917-1941 жж.), Оларды даярлау және қайта даярлау мәселелері; орыс-қазақ қауымдастығының білімнің дамуына әсері (К. Бержанов);

Ұлы Октябрь революциясынан бастап бастауыш жалпы білім беруге дейінгі кеңестік мектептің қалыптасуы мен дамуы мәселесі (Сембаев А.И.); мектептегі білім беруді дамыту, оқытудың мазмұны мен әдістерін жетілдіру жолдары (Г. Храпченков); XIX ғасырдың екінші жартысындағы білім беру мен педагогикалық ойдың дамуы сұрақтары (Тәжібаев Т.Т., Ситдыков А.С.) және басқалары.

XX ғасырдың 50-жылдарында Қазақстанның білім беру жүйесінде мұғалімдердің үздіксіз білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында әдістемелік кабинеттердің алғашқылары құрылды, олар алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені зерттеу, қорыту және таратудың әдістемелік орталықтарына айналды. Зерттеуші Л.Сырымбетованың айтуы бойынша 60-80 жж. негізгі және сипаттамасы жалпыға міндетті орта білім беруді жүзеге асыру болып табылады. Қазіргі уақытта оқу бағдарламалары, бағдарламалар, оқулықтар жүйелі түрде жаңартылып отырады, оқулықтар, пәндік әдістер, дидактикалық және үлестірме материалдар, көрнекі құралдар өндірісі едәуір артты. Кеңес өкіметі жылдарында Қазақстан дамыды арнайы және жоғары білім жүйесі, оның ішінде педагогикалық (салыстыру үшін: 1917 жылғы төңкеріске дейін облыста тек 4 мұғалімдер семинариясы болған). Сонымен, 60-70 жж. аяғында мұғалімдердің даярлығы 18 педагогикалық институттарда және 18 педагогикалық мектептерде жүргізілді.

Мектептер мен оқу орындарының мұғалімдерінің біліктілігін жоғарылату үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесін құруда атқарылған шаралар - мұғалімдердің біліктілігін арттыру жөніндегі облыстық институттар, аудандық әдістемелік кабинеттер, сонымен қатар бірқатар білім беру мекемелерінің жетекші кадрлары үшін әрі қарай білім беру факультеттерін құру болды.

арттырудың бірыңғай жүйесі құрылды.

Қазіргі уақытта мұғалімнің психологиялық-педагогикалық дайындығы үлкен мәнге ие, бұл оның жас ерекшелігі мен психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушының жеке басын қалыптастыру процесін зерттеуді көздейді. Мұғалім психологиялық-педагогикалық мәселелерді шешудің заманауи курсынан өтеді, оқушының жеке басын қалыптастыру процесін тереңірек зерттеуге көмектеседі. 80-90 жылдары тәрбиешілердің кәсіби даму жүйесі екі бағытпен сипатталды: педагогикалық шығармашылықтың дамуы, психологиялық дайындық. 80-жылдардың ортасынан бастап білім беруде демократияландыру, ізгілендіру, ізгілендіру процестері дами бастады. 90-шы жылдары мектептер мен мұғалімдердің білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған бағдарламалардың сапалы жаңа түрін жасау үшін алғашқы қадамдар жасалды. Осы кезеңде мұғалімнің білімі туралы теориялық зерттеулердің ауқымы едәуір кеңейді.

Республиканың үздіксіз білім беру жүйесінде маңызды құрылымдық өзгерістер орын алды: мұғалімдердің біліктілігін арттыру институттары мұғалімдерді қайта даярлау және қайта даярлау институттары, кәсіптік білім беру институты (Алматы), үздіксіз білім беру институты (Оңтүстік Қазақстан), орталық және филиал болып қайта құрылды. Мұғалімдердің біліктілігін арттырудың екі институты құрылымдық өзгеріске ұшыраған жоқ: Атырау, Маңғыстау. Жергілікті жерде практикалық көмек мұғалімдерге қалалық және аудандық оқу бөлмелері, орталықтар арқылы көрсетіледі.

Мұғалім оқу процесінде маңызды орын алады: көптеген мәселелерді шешу оның біліктілігіне, жеке қасиеттеріне және кәсіби мәдениетіне байланысты. Көбінесе мұны дұрыс бағаламау салдарынан жалпы орта білім беру жүйесінің дамуына кедергі келтіреді.

Сондықтан, мұғалімдердің әлеуетін іске асыра алатын біліктілікті арттыру жүйесінде осындай жағдайлар жасау міндеті тұр.

Ғылым мен практиканың, мектептерде жүргізілетін инновациялық әдістемелік жұмыстың тығыз байланысы мектеп бөлімдерін, шағын зертханаларды, авторлық құқықтарды, мектептерді, шығармашылық қоғамдық бірлестіктерді құруға ықпал етті. Педагогикалық қызметтің бұл түрін педагогикалық кадрлардың үздіксіз білім беру жүйесінің құрамдас бөліктерінің біріне жатқызатын авторлардың ұстанымымен бөлісеміз және оның күрделі көп деңгейлі құрылымын ескеруді ұсынамыз. Қазақстандық ғалым В.Н. Белослюдованың пайымдауынша, әдістемелік жұмыстың нақты анықтамасын былайша білдіруге болады: бұл өзінің кәсіби күзіреттілігін, шеберлігі мен жалпы мәдени деңгейінің үздіксіз дамуын қамтамасыз ету үшін мұғалімнің жеке, топтық немесе ұжымдық қызметінің арнайы ұйымдастырылған, көп деңгейлі жүйесі. Мұндай тұжырым әдіснамалық жұмыс оның әртүрлі формалары мен деңгейлерінің өзара байланысына негізделген: мұғалімнің өзіндік тәрбие жұмысынан бастап аудандық (қалалық) және облыстық әдістемелік қызметтердің жұмысына дейін деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Бірқатар авторлардың пікірлері бойынша аудандық әдістемелік кабинеттердің міндеттеріне педагогикалық қызметкерлерге теориялық білім мен практикалық дағдыларды жетілдіруде ғылыми-әдістемелік көмек көрсету жатады. Демек, оқу кабинеттерінің функционалдық құрылымында олар ұйымдастырушылық-педагогикалық, ғылыми және әдістемелік ерекшеленді; оқыту және зерттеу бағыттары. Мұғалімдерге әдістемелік көмек көрсету әр түрлі деңгейдегі әдістемелік қызметтер арасында берік байланыстың жоқтығына байланысты әрдайым бола бермейді: ұйым-аудан-қала-аймақ.

Біздің зерттеуімізде әдістемелік жұмыс мұғалімдердің кәсіби мәдениеті мен шеберлігін арттыруға ықпал ететін шаралар жиынтығы ретінде біліктілікті арттырудың бір түріне жатады. Жүйелі көзқарас тұрғысынан мектептегі әдістемелік жұмыстың анықтамасын Ресей білім академиясының академигі М.Поташиник қарастырады. Автордың пікірінше, мектептегі әдістемелік жұмыс - бұл әр мұғалім мен тәрбиешінің жан-жақты дайындығы мен кәсіби шеберлігіне бағытталған өзара байланысты шаралар, әрекеттер мен іс-қимылдардың біртұтас жүйесі. Әдістемелік жұмыс - бұл ПОҚ біліктілігін арттырудың біртұтас ұлттық жүйесіндегі ерекше және маңызды буын. Демек, мектептегі әдістемелік жұмыс пен үздіксіз білім беру жүйесінің басқа бөлімдерінің - мұғалімдердің біліктілігін арттыру институттарының, аудандық (қалалық) әдістемелік кабинеттердің, ғылыми-әдістемелік орталықтардың және т.б. қызметі арасында қатаң үйлестіру орнату қажеттілігі туындайды, Зерттеушілер мен практиктердің пікірінше, әдістемелік жұмысты жоспарлау, оның инновациялық типтегі оқу орындарындағы құрылымы жалпы білім беретін мектептердің әдістемелік қызметінен (ерекшеленуі) керек.

Л.Е.Курешова зерттеуінде қазіргі уақытта сертификаттау жүйесі мен берілген сертификаттардың маңыздылығы жоғалғанын, тиісті статистикалық есепке алу жүйесі және қажетті әдістемелік қамтамасыз ету бұзылғанын, бұл сөзсіз мұғалімнің кәсіби қызметіне жалпы бақылауды жоғалтуға әкелетінін айтады. Республиканың көптеген аймақтарында жұмысты жаңа жолмен құруға болатын әдістемелік қызметтің қолайлы моделін іздеу басталды. Көп деңгейлі әдістемелік жүйе жасалып, сәтті жұмыс істеуде. Әр түрлі мақсаттар, міндеттер, нысандар мен бағыттар бар әдістемелік қызметтердің құрылымында және қызметінде елеулі өзгерістер болды. Әдістемелік қызметтің кез-келген моделі білім мазмұнын жаңартуға, мұғалімдердің кәсіби шеберлігін арттыруға, оларға уақытылы әдістемелік көмек көрсетуге бағытталған әдістемелік қызметті жүзеге асыруды қамтиды. Бірақ бастысы, әр модель нақты жағдайлар, мұғалімдер мен менеджерлердің сұраныстары мен қажеттіліктері негізінде жасалады.

Педагогтың кәсіби мәртебесі оның қоғам мен мемлекет тарапынан сұраныспен анықталатыны белгілі. Мұғалімнің ұстанымы белгілі бір мемлекеттің өмір салтына сәйкес келуі керек және технологияның өсіп келе жатқан әсерімен және сипатталуымен сипатталуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Перспективы развития системы непрерывного образования / Под ред. Б.С.Гершунского.- М.,1990.-224с.
2. Бенцион Я.С. Проблемы совершенствования методической работы с педагогическими кадрами в условиях перехода ко всеобщему среднему образованию. Дисс... к.п.н., Алма-Ата, 1975.- 162с.
3. Образование взрослых: опыт и проблемы. /Под редакцией С.Г. Вершловского . – С-Пб. ИВЭСЭП, Знание, 2002. – 167 с.
4. Керимбаева М.С. Преемственность между педвузами и ИУУ в работе по профессиональному становлению молодых учителей. Дисс...канд.пед. наук._-

Аннотация

В статье рассматривается необходимость профессионального развития учителей и его история.

Annotation

The article discusses the need for professional development of teachers and its history.

ӘОЖ 378.1

КІШІ ЖАСАҒЫ БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОТБАСЫНЫҢ ҰҚПАЛЫ

Керімбекова А.А.- п.ғ.к., Ғылыми жетекшісі
Сыздықбаева Р. – Шымкент университетінің 2 курс магистранты

Даму ортасы арқылы балалардың мектепке дейінгі тәрбиеге және ұлттық тәрбиеге тартылуын қалыптастыру тақырыбында біз тиісті даму ортасын құру үшін мектеп жасына дейінгі балаларды ұлттық тәрбиеге тартудың ерекшеліктерін зерттейміз. Балалық шақта алған білім өмір бойына созылып, белгілі бір көзқарастар қалыптасады. Тәрбиешілер болашақ елінен патриот тәрбиелеуде оларды ұлттық салт-дәстүрлермен, ұлттық аспаптармен, фольклормен, ою-өрнектермен, ұлттық кәсіптің қыр-сырымен таныстырады. Әрбір ата-ананың бастауы баланың тілінің дамуына тікелей байланысты. Осыған байланысты мұнда фольклордың орны ерекше. Осы мақсатта балабақша топтарында дидактикалық материалдық орталықтар мен кітап бұрыштары ұйымдастырылады. Балаларда ұлттық құндылықтарды қалыптастыру үшін әртүрлі модельдерді, құралдарды және заманауи технологияны қолдануға болады.

Мектепке дейінгі мекемелердегі физикалық ортаны ұйымдастыру әр тәрбиешінің шеберлігіне байланысты. Егер материалдық орта ұтқыр басқарылса, баланың қалауын ескере отырып, оның жағдайын өзгертуге болады. Егер ұлттық би элементтері немесе әндер арнайы музыка бөлмесінде ұсынылса, жабдықты жылжыту тиімдірек болады. Материалды дамыту ортасының тағы бір ерекшелігі - оның алуан түрлілігі. Ұйымдастырылған материалды дамыту ортасы кішкентай сәбилер тобынан ересектер тобына қосылады. Тәрбиешілер топтағы балалардың жасын, психологиялық ерекшеліктерін, танымдық қабілеттері мен қызығушылықтарын ескеруі керек. Себебі, әр бала мінез-құлқының ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі шығармашылық іс-әрекетке осал келеді.

Балабақшаларда әртүрлі жастағы топтардың материалдық және даму ортасын ұйымдастырған кезде мұғалімдер балалар ойын дамытудың кезеңдік ерекшеліктерін, жеке тұлғаға бағытталған білім беру модельдерінің принципін есте ұстауы керек. Мектепке дейінгі ұйымдардың материалдық ортасы мен дамуы белгілі бір талаптарға жауап береді: бірінші

кезекте - тақырыптарға, ойын желілеріне, басқа ойыншықтарға, балалармен ойнайтын орны мен уақытына еркін қол жетімділік. Сонымен бірге баланың белгілі бір оқу жоспары бойынша жұмыс жасайтын мектепке дейінгі ұйымдағы жағдайларын және мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл мектепке дейінгі ұйымдарда балалармен ойнау құқығын жүзеге асыру үшін жағдай жасау, оны әртүрлі пайдалы ойындарды ұйымдастыруға арналған әмбебап материалдық ортамен жабдықтау және ойнауға ең қолайлы уақытты ғана емес, сонымен қатар жайлы орынды да бөлу.

Мектепке дейінгі ұйым топтарындағы материалдық-техникалық дамудың ұйымдары күрделі, әр түрлі және жоғары шығармашылық әрекеттерді қажет етеді. Себебі, ойыншықтардың өзгеруі балалардың дамуы үшін басты талап емес. Сондықтан тәрбиешілер топтарды тиісті стандартты емес жабдықтармен жабдықтай алуы керек.

Ұйымдастырылған және мақсатты бағытталған материалдық орта балалардың үйлесімді дамуы мен тәрбиесінде маңызды рөл атқарады. Жақсы ұйымдастырылған материалды дамыту ортасы балаларды балабақшаға деген жағымды эмоционалды қарым-қатынас жасауға, оларға баруға, жаңа әсерлер мен біліммен байытуға, белсенді шығармашылық іс-әрекеттерді құруға, мектеп жасына дейінгі балалардың зияткерлік және әлеуметтік дамуына мүмкіндік береді [1].

Отбасының қамқорлығынсыз бала үйлесімді дами алмайды, сондықтан бұл қамқорлық әлеуметтік қамқорлықпен бірге күшейтілуі керек. Отбасы және қоғам - бұл бір жүйенің шағын және үлкен модельдері. В. Сатир жазғандай: «Отбасы қоғамдағы біріктіруші күш болуы керек». Отбасы туралы әлеуметтік қамсыздандырудың жаңа буынының бөлігі туралы айтқанда, оның осы жүйеде маңыздылығы ескерілуі керек. Ата-аналар балаларының әлеуметтік құндылықтарын, дүниетанымын, бағдарларын, қажеттіліктерін, қызығушылықтары мен әдеттерін қалыптастырады.

Отбасылық өмірдегі алғашқы сабақ - баланың іс-әрекетті таңдау әдісі ретінде әлеуметтік ақпаратты таңдауға, өңдеуге, басқаруға немесе қабылдамауға негіз болып табылады. Отбасындағы балаларға әсері қарқындылығы мен тиімділігінде теңдесі жоқ. Үздіксіз, бір мезгілде сипатталатындықтан, ол жанұялық байланыстардың тұрақтылығына, балалар мен ата-аналардың эмоционалды байланысына негізделген, дамып келе жатқан тұлғаға әр түрлі әсер етеді. Бұл махаббат пен сенім сияқты табиғи сезімдер туралы ғана емес, сонымен бірге балалар өздерін қауіпсіз, қорғалған сезінеді, өз мәселелерімен бөлісіп, көмек ала алады. Отбасылық қатынастарда, қамқорлықта, балаларға аға буынның тәжірибесі, мәдени деңгейлері және эмоционалды мінез-құлқы беріледі.

Кез-келген жастағы балалардың мінез-құлқының барлық әлеуметтік немесе психологиялық аспектілері олардың қазіргі және өткен отбасылық жағдайларына байланысты. Әрине, бұл тәуелділіктің табиғаты өзгереді. Мысалы, егер баланың үлгерімі мен оның білім алу ұзақтығы отбасының қаржысының деңгейіне байланысты болса, қазір ата-ана тәрбиесінің деңгейі әсер етеді (жоғары білімі бар ата-аналардың балалары жақсы оқиды). Ата-аналардың білім деңгейімен қатар, балалардың тағдырына отбасының құрамы және отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас сипаты әсер етеді.

Салыстырмалы түрдегі жеке балаларды күтуде бірқатар психологиялық механизмдер бар, оларда ата-аналар балаларының күтіміне әсер етеді.

Біріншіден, қолдау: ересектер балаларға дұрыс нәрсе деп санайтын нәрселер үшін сыйлықтар беру және оларды ережелерді бұзғаны үшін жазалау, мойынсұнушылық біртіндеп баланың әдеті мен ішкі қажеттілігіне айналдыру арқылы балалардың санасына ережелер жүйесін енгізеді. Екіншіден, сәйкестендіру: балалар ата-аналарының үлгісіне назар аударады, оларға еліктейді және олар сияқты болуға тырысады. Үшіншіден, түсіну: балалардың ішкі әлемін білу, проблемаларға назар аудару, ата-аналар баланың танымдық және коммуникативті қасиеттерін қалыптастырады.

Бала күтіміндегі отбасылық тәрбие бала мен ата-ананың тікелей «жұпта» араласатындығын білдірмейді. Сәйкестендіру әсері қосымша рөлдермен бейтараптандырылады. Мысалы,

егер ата-ананың екеуі де үй шаруашылығына жақсы көңіл бөлсе, онда бала мұндай қабілеттерді дамытпауы мүмкін, өйткені отбасы баланың қабілеттерін қолдаудың қажеті жоқ, тіпті ол жақсы үлгі болса да. Керісінше, аналар үй шаруашылығына қатыспайтын отбасыларда қыздар бұл рөлді жақсы атқарады. Психологиялық қарсылық тетіктері де маңызды: шектеулі бостандығы бар жасөспірімнің тәуелсіздік үшін күресу қабілеті жақсы дамиды, ал ешнәрсемен шектелмеген бала тәуелді болып өседі. Сондықтан, балалардың ерекше сипаттамалары, негізінен, ата-аналардың сипаттамаларына (ұқсастықтары мен айырмашылықтары жағынан) тәуелді емес және олар жеке тәрбиелеу әдістерінен туындамайды.

Орта мектептерде өтетін педагогикалық процесс отбасылық педагогикалық процеспен қатар жүреді. Мектеп оқушыларының отбасылық педагогикалық процеске қатысатындығын және бұл процестің нәтижесі ата-аналардың бұл процесті саналы түрде басқаруына байланысты болатындығын ескерсек, бұл екі педагогикалық процесс өзара байланысты. Олардың нәтижелері тиімділікті арттыру немесе бір-біріне қайшы болу үшін біріктірілген кезде, тәрбиелік тиімділік айтарлықтай төмендейді.

Балалардың екі педагогикалық процеске қатысуы отбасындағы тәрбие жұмысының жай-күйін білуді, ата-аналардың педагогикалық мәдениетін көтеруді, отбасындағы педагогикалық процестің жағымды және жағымсыз жақтарын ескере отырып мектептерде педагогикалық процестерді құруды талап етеді.

Балаларды тәрбиелеу процесінде оларды экономикалық және психологиялық әсерден қорғап қана қоймай, сонымен қатар олардың денсаулығы мен физикалық дамуының деңгейі тұрғын үй және көлік, урбанизация, өздері өмір сүретін ортаны индустрияландыру мәселелерін шешуге байланысты болады.

Педагогикалық теория мен практикадағы ең күрделі және өзекті мәселелердің бірі - оның жеке тұлға болып қалыптасуы және арнайы ұйымдастырылған ортада дамуы. Бұл проблеманың көптеген аспектілері бар, сондықтан оны әртүрлі ғылымдар зерттейді.

Педагогика оқыту мен тәрбиелеу процесінде жан-жақты және үйлесімді тұлғаларды дамыту үшін қолайлы жағдайларды анықтайды және зерттейді.

Тұлға дамуының педагогикалық маңызын анықтау үшін алдымен «жеке» ұғымының мәнін, оның «жеке», «жеке тұлға» және «даралық» ұғымдарына қатынасын ашып көрсету керек.

Күнделікті өмірде индивид дегеніміз - өзіндік ерекшеліктері бар белгілі бір тұлға. Ең көп таралған жеке сипаттамалар психофизиологиялық ұйымның тұтастығы мен ерекшелігі, қоршаған ортамен өзара әрекеттесудегі тұрақтылық пен белсенділік. Әр адам жеке тұлға.

Қысқасы, даралық - бұл бір адамды екіншісінен ажырататын қасиет. Даралық мінез-құлық пен темпераменттің, белсенділіктің және шығармашылық қабілеттің ерекшеліктерінен көрінеді. Екі адам бірдей емес. Яғни, біз әр адамға ерекше тұлға ретінде қарауымыз керек (психикалық, әлеуметтік).

Қазіргі педагогика ғылымы жеке тұлғаны биологиялық және әлеуметтік құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Адамдағы биологиялық өзгерістер оның іс-әрекеттеріне ғана емес, сонымен қатар оның өмір салтына да әсер етеді. Алайда, негізгі рөлді әлеуметтік өмірдің нәтижелері атқарады: мотивтер, қызығушылықтар, мақсаттар. Олар адамның имиджін анықтау арқылы физикалық (физикалық) кемшіліктер мен мінез-құлық ерекшеліктерін (қызғаныш, ұят және т.б.) жеңуге көмектеседі.

Адам - бұл қоғамдық өмірдің өнімі, сонымен бірге тірі организм. Тұлғаның биологиясы мен әлеуметтік қалыптасуы арасындағы байланыс өте күрделі және әр түрлі жағдайларда адам дамуының әртүрлі кезеңдеріне әсер етеді.

Л.И. Божович біреуді ақыл-ой дамуының белгілі бір деңгейіне жеткен адам деп атайды. Бұл деңгей өзін-өзі тану процесінде өзін басқалардан бөлек деп санайтындығымен және «Мен» ұғымымен ерекшеленеді. Сонымен бірге, психикалық дамудың бұл деңгейі адамның қоршаған орта әсеріне тәуелді болмауы, оның көзқарастарына сәйкес келмеуі және оны

салыстырмалы түрде тұрақтандыратын өзіндік көзқарастары, моральдық талаптары мен құндылықтары болуымен сипатталады.

Л.С. Выготскийдің пікірінше, адам - белгілі бір функцияларды орындайтын психикалық жүйе. Тұлғаның негізгі қызметі - әлеуметтік тәжірибенің шығармашылық шеберлігі және адамды қоғамдық қатынастар жүйесіне енгізу. Адам іс-әрекетте, қарым-қатынаста ғана қалыптасады, өмір сүреді және өзін білдіреді. Адамдар адам болып туылып, жеке тұлға болып қалыптасады.

Жеке тұлғаның маңызды белгілері:

- 1) дүниетаным мазмұны, психологиялық мәні;
- 2) дүниетанымның тұтастығы, сенім;
- 3) олардың қоғамдағы орнын білу деңгейі;
- 4) қажеттіліктер мен қызығушылықтардың сипаты мен мазмұны;
- 5) тұлғаның әртүрлі белгілерінің көріністері мен қатынастарының ерекшеліктері.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі сол қоғамдағы жеке тұлғалардың шығармашылық әлеуетіне байланысты. Сондықтан егеменді елімізде, Қазақстанда дарынды балаларды дамыту және анықтау қажеттілігі туындайды. Қазіргі уақытта қоғамдағы жылдам өзгерістер жыл сайын жаңа өмір салтын қалыптастыруда. Бұл жағдайда қоғамның жаңа қажеттіліктері мен әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін, бүгінгі таңдағы ең маңызды мәселе - тәуелсіз шешім қабылдауға қабілетті шығармашылық және тәуелсіз тұлғаларды тәрбиелеу. Бүгінгі таңда мектепке дейінгі ұйымдардың дамуында жағымды өзгерістер бар және оқыту мен білім берудің артықшылықтары бар, бірақ біз балалардың жеке қабілеттеріне көп көңіл бөле бермейміз. Бүгінгі күннің басты талабы - білімді адамдарды әлемнің бүкіл бейнесін түсіне алатын, жаңаша ойлана алатын, шығармашылық таныммен тікелей байланыса алатын адамдарға айналдыру. Осы негізде зияткерлік, шығармашылық (шығармашылық), дарынды ұрпақ тәрбиелеу. Жетекші психолог Л.Выготский «шығармашылық» - ашылу актісі деп атайды. «Шығармашылық» сөзі «жасау», «жасау», «іздеу» мағыналарын білдіреді. Демек, бұл бұрын-соңды болмаған тәжірибеге қол жеткізу үшін жаңа нәрсе жасауды білдіреді.

Қазіргі уақытта басты міндеттердің бірі - баланың шығармашылық қабілеттерін анықтау және олармен дұрыс жұмыс жасау. 5-6 жастағы балалардың шығармашылық қабілеттерін анықтап қана қоймай, олардың дамуын реттеу маңызды болып отыр. Осы орайда болашақта атқарылар жұмыстың көптігін ескерсек, ел болып рухани жетілген жеке тұлғаны қалыптастыруға педагогтар және отбасы болып бірлесе жұмыс атқару маңызды болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кэрл Флэйк-Хобсон, Брайн Е. Робинсон, Пэтси Скин “Развитие ребенка и его отношений с окружающими”. - М., 1993, Центр общечеловеческих ценностей.
2. Лабунская В.А. Особенности развития способности к психологической интерпретации невербального поведения //Вопросы психологии. 1987 N 3.
3. Мухина В.С. Возрастная психология. - Москва: ”Академия”, 1997.
4. Петровский А.В. Введение в психологию. - М.: Издательский центр “Академия”, 1995.

Аннотация

В статье рассматриваются влияние и положительные результаты семьи в формировании личности детей младшего возраста.

Annotation

The article discusses the influence and positive results of the family in the formation of the personality of young children.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУДІ ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Керімбекова А.А.- п.ғ.к., Ғылыми жетекшісі
Купешова А.Ж. – Шымкент университетінің 2 курс магистранты

Баланың сөйлеуі өмірдің бірінші жылының соңында қалыптаса бастайды, сол кезде лексика өсіп, ана тілінің грамматикалық құрылымы игеріліп, балалардың айналасындағы дүниені қабылдау мен түсіну кеңейеді. Б.Г.Ананьевтің айтуы бойынша, сөйлеудің алғашқы шындығы - сөздердің тақырыппен байланысы. Яғни, көру қабілеті бұзылған балалардың сенсорлық тәжірибесі неғұрлым жоғары болса, олардың сөйлеу лексикасы мен семантикалық құрамы неғұрлым бай болса, соғұрлым сөздің объективті әлемнің мазмұнымен байланысы соғұрлым әр түрлі болады.

Бала ересектермен қарым-қатынас жасау барысында тілді үйренеді және оны сөйлеу барысында қолдануды үйренеді. Қарым-қатынаста бала бір уақытта ана тілінің сөздік қорын, грамматикалық және дыбыстық жағын - қарым-қатынас жасау үшін қажетті қасиеттерді игереді.

Ауызша сөйлеу - бұл дауыстап айтылатын сөйлеу, бұл әдетте коммуникативті сөйлеу, яғни қарым-қатынас мақсатына қызмет етеді. Оны экспрессивті деп те атайды. Экспрессивті сөйлеуде, мазмұны бойынша, оның қарқыны мен ырғағы, тегістігі, тұлғаның көптеген жақтары өрнекті табады. Баланың ауызша үйлесімді сөйлеуін дамыту, оны сөздік қорына бай, грамматикалық жағынан дұрыс, мағыналы, логикалық үйлесімді ету дегенді білдіреді.

Осы бағыттағы зерттеулер (Крылова Н.А., Соколова А.Б.) әдетте балалардың мектепке барар алдында сөйлеу қабілетінің айтарлықтай жоғары болатындығын көрсетеді. Олар басқалардың сөзін тыңдап, түсінеді, кітап оқи алады, күнделікті өмірдегі оқиғалар туралы сөйлесе алады, ертегілерді қайталайды, сұрақтарға дәйекті жауап бере алады және белгілі бір бейнелерді жеткізу үшін сөзді қолдана алады. Басқаша айтқанда, олар көп сөздердің нақты мағынасын түсінеді, оларды дұрыс қолдана біледі және сөйлемдерге біріктіреді. Мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаларда ауызша үйлесімді сөйлеу ерекшеліктері, үзілістер, жеке қайталанулар және негізгі ойды бөліп көрсете алмау және басқаларға бағыну сияқты қабілеттер жиі кездеседі.

Ғылыми әдебиеттерді зерттеу көрсеткендей, ұзақ уақыт бойы тифлопедагогика мен тифлопсихологияда көру қабілеті бұзылған балалардың сөйлеу ерекшеліктеріне арналған зерттеулер жүргізілмеген. Соқырлардың сенсорлық тәжірибесін зерделеуге басты назар аударылды: қабылдау, бейнелеу, бағдарлау, әсіресе көру қабілетінің жоғалуы әсер етеді.

Соқырлардың сөйлеу күйіне қатысты алғашқы еңбектер пайда болған кезде, олар негізінен көру патологиясы бар балалардың сөйлеуінің лексикалық жағына қатысты болды, өйткені сөйлеудің басқа жақтары: фонетикалық, грамматикалық, синтаксистік, заттардың сенсорлық танымына соншалықты тәуелді емес.

Алайда, тифлопсихологтар мен тифлопедагогтардың көпшілігі көру қабілеті бұзылған адамдар үшін арнайы тілді құрудың қажеті жоқ, өйткені сөйлеу ең алдымен қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етуі керек (Коваленко Б.И., Земцова М.И.) және сөйлеуді қалыптастыру керек деген пікірде. көзі көрмейтін және соқыр адамдарда бұл байланыс процесінде де бірдей жүзеге асырылады (Б. И. Коваленко, Солнцева Л.И., Костючек Н.С., Волкова Л.С., Чигринова И.П.). Көру анализаторының жұмысының бұзылуына байланысты олар көбінесе өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Кейбір зерттеушілер зағип және көру қабілеті нашар балалар көру қабілеті нашар адамдарға қарағанда сөйлеуді кейінірек игереді деген пікірде (Мельников Г.П., Свиридюк Т.П.). Көру қабілеті бұзылған балаларда өмірдің бірінші жылында алғашқы сөздер пайда болады, бірақ олар өте аз және олардың жинақталуы баяу. Балалар сөздерді қолданады, заттар туралы аз біледі, сөздердің мазмұнын дұрыс игере

алмайды. 3-4 жасында олар өз іс-әрекеттерін церебралдауды бастайды, бірақ олардың сөйлеуінде сөзжасам болмайды.

Барлық зерттеушілер сөйлеу зағип және көру қабілеті нашар баланың дамуында үлкен мәнге ие деген пікірмен бөліседі. Сондықтан кейінірек соқырлар мен көру қабілеті нашар адамдардың сөйлеуін дамыту мәселесі тифлопедагогика мен тифлопсихологияда кең және әртүрлі пікірталастарды тапты.

Біздің жұмысымыз үшін зерттеулер зағип және көру қабілеті нашар балалардың сөйлеуінің мазмұны мен құрылымдық жақтарының ерекшеліктеріне қатысты маңызды. Когерентті сөйлеу сөйлеудің барлық компоненттерінің өзара әрекеттесуінің нәтижесі екенін ескеріңіз. Осыған байланысты сөйлеу жағының мазмұны мен құрылымы, атап айтқанда оның өнімі - үйлесімді сөйлеу презентация логикасымен, тілдік құралдарды арнайы ұйымдастырумен, коммуникативті бағдармен, семантикалық мазмұнымен сипатталады. «Мәтіннің келісімділігі бірнеше факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болады. Бұл шындық құбылыстары мен олардың даму динамикасының арақатынасын көрсететін ұсынудың қисыны; әрі қарай - тілдік құралдардың арнайы ұйымдастырылуы - олардың функционалды және стилистикалық жүктемелерін ескере отырып, фонетикалық, лексикалық-семантикалық және грамматикалық; бұл коммуникативті бағыт - бұл мәтіннің пайда болуына себеп болған мотивтерге, мақсаттарға және шарттарға сәйкестігі; бұл композициялық құрылым - мазмұнды сәйкестендіруге ықпал ететін бөліктердің дәйектілігі мен пропорционалдылығы, сайып келгенде, мәтіннің мазмұны, оның мәні ».

Көру қабілеті нашар және нашар көретін мектеп оқушыларының сөйлеуінің мазмұны мен құрылымдық жақтарының коммуникативті бағыты қарастырылған жұмыстарды талдау олардың ауызша әрекетке деген мотивация мәселелерін көрсеткенін көрсетеді. Атап айтқанда, балалардың сөйлеу белсенділігі, сөйлеу әрекетінің қарым-қатынас мақсаттары мен берілген жағдайларға сәйкес келмеуі, нұсқаулық талаптарының жеткіліксіз ескерілгені атап өтілді. Жалпы, аталған кемшіліктер балалар арасындағы қарым-қатынас тәжірибесінің шектеулі болуымен және олардың сөйлеу белсенділігінің жеткіліксіз қозғалуымен түсіндіріледі. Сөйлеудің коммуникативті бағытындағы бұзушылықтар оның композициялық құрылымына әсер етеді.

Әдебиеттерде жинақталған материалдарды жалпылау авторлар зерттеу жұмыстарының нақты тақырыптарына қарамастан, олардың сөйлеу және онымен байланысты психикалық процестердің барлық аспектілеріне жүйелік әсерін тигізетін әдістемелік ұсыныстар жиынтығын жасауға тырысады деген қорытынды жасауға негіз береді.

Көзі нашар көретін және нашар көретін мектеп оқушыларының сөйлеуін дамытудағы бұзушылықтардың анықталған себептеріне сүйене отырып, зерттеушілердің пікірінше, сөйлеуді қалыпқа келтірудің негізгі шарттарының бірі - балалардың сенсорлық және практикалық тәжірибелерін байыту, жүйелеу, түзету бойынша арнайы жұмыстарды жүргізу процесінде нақты формалы негіз қалыптастыру. Балалардың сенсорлық тәжірибесі қабылдау процедуралары мен әдістерін игеретін студенттердің негізінде қалыптасады, онда «мұғалімнің пәндерді қарау тәртібіне қатысты нақты және тұрақты талаптары, студенттердің тиісті танымдық позициясын таңдауы, алдағы қабылдау әрекеттерін алдын-ала талқылауы, мұғалімнің бағалауы және олардың нәтижелерін балалардың өзін-өзі бағалауы маңызды».

Біздің ойымызша, бұл жерде әртүрлі қызмет түрлерінің үйлесуі ерекше мәнге ие: ойын, практикалық, бейнелеу, еңбек және сөйлеу. Олардың үйлесуі түзету және тәрбие процесінің құралы мен жағдайы ретінде әрекет етеді, өйткені бұл оқушыларға практикалық, зияткерлік және сенсорлық әрекеттердің қажеттілігі мен байланысын түсінуге мүмкіндік береді.

Сөйлеу және танымдық белсенділіктің күшеюі әдеби мәтіндерді қолдану арқылы жеңілдейді. Көркем мәтіндердің ең жақсы үлгілерін қолдану қажет. Бұл тұрғыдағы ең жақсы мысалдар - ауызша халық шығармашылығы.

Сенсорлық және практикалық тәжірибені жинақтау процесінде сөйлеу әрекеті ерекше әсерге ие болады, бұл сөздегі жедел әсерлерді бекітуді, оларды жүйелеуді, таным объектісі туралы жан-жақты ақпарат алуға бағытталған танымдық әрекеттерді ұйымдастыруды және

жүйелеуді қамтамасыз етеді.

Осылайша, көру және көру қабілеті нашар балалардың сенсорлық және практикалық тәжірибесін арнайы ұйымдастыру оқушыларды ауызша материалды толық меңгеруге дайындаудың қажетті кезеңі ретінде қарастырылады.

Бірқатар авторлардың көру қабілеті бұзылған балалардың сөйлеуін дамыту тәсілдері мен құралдарын игеруге жүйелі көзқарастың маңызды көрсеткіштерінің бірі - оқу процесінде белгілі бір кезеңнің сақталуы. Мұндай кезең оқушыларды оқу материалымен өзара әрекеттесуге енгізудің белгілі бір дәйектілігін қамтамасыз етуі және соңғысын оқудың логикасын көрсетуі керек, сонымен бірге жас зағип мектеп оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетінің ерекшеліктерін және олармен байланысты білім беру қызметін педагогикалық реттеу қажеттілігін ескеруі керек.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін педагогикалық басқару идеясы барынша жалпы тұжырымдалған. Ол алғашқы танымдық позицияны кезең-кезеңмен дайындауды, сенсорлық тәжірибе мен білімді актуализациялауды, алдағы қызметтің мақсаттары мен міндеттерін анықтайды; балаларды оқытудың негізінде қабылдаудың іс-әрекеті әдістері, әдістері мен тәртібі негізінде объектілер туралы түсінік қалыптастыру; балалардың репродуктивті іс-әрекетін белсендіру жолымен алған білімі мен оқу-танымдық іс-әрекеттері туралы ақпарат алу; оқушылардың оқу материалындағы олқылықтарды толтыру, жаңа білімді жүйелеу. Өзірленген жалпы ережелер негізінде автор оқушылардың сөйлеу әрекетін кезең-кезеңмен басқарудың осындай сызбасын ұсынады: балалардың қалыптасқан идеялар мен тиісті ауызша анықтамаларды байланыстар мен қатынастардың кеңейтілген жүйесіне енгізетін сөзге қатысы туралы хабардар ету негізінде сенсорлық мәліметтер; қарым-қатынас процесінде мектеп оқушыларының репродуктивті сөйлеу әрекетін жандандыру және олардың әртүрлі ауызша тапсырмаларды орындау.

Фольклордың орасан зор актерлік күші дәстүрлі түрде отандық және шетелдік педагогикада жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың маңызды факторы, оның сөйлеу мәдениетін дамыту мен байытудың қуатты құралы ретінде қолданылып келеді.

Фольклордың әлеуметтік-тарихи құндылығы мен көркемдік мәнін ашып, белгілі әдебиеттанушы Л.И. Тимофеев бұл «адам өмірінің салт-дәстүрлері мен құмарлықтарының тіліне аударылып, кейінгі ұрпаққа барлық байлықтар мен ойлар мен тәжірибелер беретін» адамзат қоғамының шексіз әр түрлі және сан қырлы тарихын білдіреді » деп жазды.

Фольклор шығармаларының тәрбиелік және көркемдік құндылығы қоршаған орта туралы жарқын идеяларды оята алатын, адамның сезімдері мен санасына әсер ете алатын көркем бейнені бейнелеу құралдарының ерекшелігімен анықталады.

Шындықты бейнелі бейнелеудің жалпы принциптері әртүрлі фольклорлық жанрларда көрініс табады: ертегілер, салт-дәстүрлер, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар және т.б.

Фольклорлық шығармалардың тілі ерекше қасиеттерге ие: бейнелеу, мәнерлілік, тілдік.

Абай фольклор көркем әдебиеттің таңғажайып қайнар көзі екенін айтқан.

Анықтама бойынша А.М. Новикова, «фольклор - бұл идеялық және эстетикалық байлығының толық бейнесін бере отырып, халықтың нағыз көркем энциклопедиясы».

Халықтық поэтикалық шығармашылығы ежелгі дәуірден басталады, адамдар жазуды білмейтін және шығармалар ауызша жасалған кезде олар тірі сөйлеудің мәнерлі құралдарын қолданған. Фольклордың тәрбиелік, танымдық, эстетикалық маңызы зор, өйткені ол адамның болмыс туралы білімін байытады, жеке басына әсер етеді, ана тілінің формасы мен ырғағын сезіну қабілетін дамытады. Бұл ұлттық мәдениеттің байлығымен және басқа халықтардың мәдени мұраларымен танысудың қажетті кезеңі.

Фольклор шығармалары нақты құрылыс техникасымен, композицияның орнықты әдістерімен ерекшеленеді. Ерекшелігі сонымен қатар көркем сөз, фольклор мен әдебиет

құралдарының ортақ арсеналының сапалы қолданылуымен ерекшеленетіндігінде. Фольклор, оның шығу тегі шектеулі болғандықтан, ерекше поэтикалық тілге ие, онда ауызша ауызекі сөйлеуге үлкен жақындық өзінің ситуациялық ерекшеліктерімен, сөйлеудің тікелей бұрылыстарымен ашылады.

Фольклордың классикалық үлгісі - ертегі - ауызша халық шығармашылығының ежелгі жанры. Ертегі үлкен эстетикалық потенциалға ие, ол ертегілер әлемінің жарқын, романтикалық бейнесінде, міндетті бақытты аяқтау, нұсқаулықпен ұштастыра отырып, қызықтырады. Кез-келген ертегі сюжет іс-әрекеттің дамуы бірнеше эпизодтарымен, драмалық шиеленісімен, толықтығымен ерекшеленеді. Ертегінің композициясының ерекшелігі - басталу мен аяқталудың болуы, эпизодтардың қайталануы, сюжеттің үш сатылы құрылымы. Ертегілердің бай, әсем тілі көрермендерді таң қалдырады, оларда жарқын образдар жасайды, қиялын оятады.

Қазақ фольклорының ерекшеліктері шағын фольклорлық жанрларда - мақал-мәтелдер, жұмбақтарда толық көрінеді.

Мақал-мәтелдер қысқа, дәл, өмірлік құбылыстарға қатысты ой-пікірлердің тұжырымдары мен тұжырымдарының тереңдігінде, олар қарапайымдық пен қисындылықпен, логикалық толықтығымен, бейнелі экспрессивтілігімен сипатталады. Мақал-мәтелдерге тән белгілер - бұл аллегориялық пайымдау әдісі, белгілі бір формада берілген жалпылау, тұрақтылық, форманың қатандығы, оларды есте сақтауды жеңілдетеді.

Мақал-мәтелдердің көркемдік құндылығы олардың айқын экспрессивтілігінде, әр түрлі көркемдік құралдарында, ерекше ырғақты ұйымдастыруда. Бұл поэтикалық миниатюралардың поэзиясы мен мағынасы өте көп. К.Д.Ушинский мақал-мәтелдердің тілді алғашқы оқытуда бірінші кезекте ана сөзінің жанғыш көрінісі ретінде маңызды екенін атап өтті; екіншіден, мазмұн тұрғысынан, өйткені оларда айнадағыдай адамдардың өмірі көрініс тапты. Мұның бәрі фольклорлық жанрларды тек танымдық және тәрбиелік мақсатта ғана емес, сонымен бірге балалар сөйлеуін дамытуда маңызды құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Капинос В. И. Развитие речи: теория и практика. М: Лингва-пресс, 1994.
2. Каскабасов С. А. Қазақ прозасы. Алматы., 1988. б. 9-23.
3. Краснова В. А. Формирование способностей к речевому творчестве у старших дошкольников (на материале сказок) : Автореф. ... дис. канд. пед. наук. М., 2000. - 23с.
4. Нұрмұхаметова Р. Ә. Мектеп жасына дейінгі балаларға қазақ фольклоры арқылы эстетикалық тәрбие беру (5-7жас). Педагогика ғылым. канд. ... авторефераты. Алматы., 2003. - 24 п.
5. Исакова З. Ш. Казахская богатырская сказка. Алматы., 1995. – с.5-18.

Аннотация

В статье рассматривается влияние устной литературы на развитие устной речи у детей с нарушениями речи и слуха.

Annotation

The article discusses the impact of oral literature on the development of oral speech in children with speech and hearing impairments.

АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Керімбекова А.А.- п.ғ.к., Ғылыми жетекшісі
Орынбетова Г. – Шымкент университетінің 2 курс магистранты

Болашақ жастарды рухани-адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеу мәселесі әрқашан өзекті. Қазіргі жас ұрпақты тәрбиелеу жеткіліксіз, оны жан-жақты дамыту, жаңа дағдыларды үйрету керек. Жаһандық даму, ғылыми технологиялар адамнан білімді, рухани-адамгершілік қасиеттерді талап етеді. Өзін-өзі тану жобасының авторы Сара Алпысқызы атап өткендей: «Біз үшін әр баланың әлеуетін ашу, өз жолымызды табу, өз күштерімізге сену және өмірдегі өз орнын анықтау өте маңызды! Әлемде махаббат пен мейірімділік аурасын құру, қайырымдылық пен сүйіспеншілік жүректен жүрекке ауысуы керек», яғни әр баланың, ата-ананың жүрегін жылытуға әрқайсымыздың алатын орны ерекше. Демек, рухани-адамгершілік тәрбие - бұл әр адамның азаматтық қабілеті, жүректер махаббат пен мейірімділікке толы, олардың кез-келген ортада белсенді болу қабілетін жетілдіру. Жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы, жеке адамның рухани әлеуетін ашу, адамгершілік пен салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін барлық жағдай жасалған. Тренингтің негізгі мақсаты - әр адамның ішкі құндылықтары мен ерекшеліктерін ашып, бағалау. Оқушыларға өзін-өзі тану пәні махаббат, адамгершілік, мейірімділік, жалпыадамзаттық құндылықтар қалыптастырады.

Бұл оларды рухани және моральдық тамақтанумен қоректендіреді, ал өзін-өзі тану - терең өзін-өзі танудың алғашқы қадамы. Бұл пән біздің мектепте 2010 жылдың қыркүйегінен бастап оқытылады. Көп ұзамай оқушылар бұл пәнге ерекше қызығушылық танытты. Балаларға «Өзін-өзі тану» пәні ұнайды, өйткені оқушылар еркін отыра алады, бір-бірімен қарым-қатынас жасай алады, бір-бірін тыңдай білуге, өз әлеуеттерін ашуға, қабілеттерін дамытуға, ән айтуға, шығармашылықпен жұмыс істеуге үйренеді. Сыныпта шығармашылық жұмысты ұйымдастырудың көптеген мүмкіндіктері бар.

Өзін-өзі тану пәні үлкен дайындықпен қатар, мұғалімнің шеберлігі мен білімін көрсететін пән. Әр сабаққа үлкен мән беріп, баланың жүрегіне жетіп, жаңа идеялар қосады, шығармашылық әлеуетті дамытатын пән. Әр тақырыптың мазмұнын, күнделікті өмірдегі сыйластық, мейірімділік, ар-ождан, ақыл, жүрек, ерік-жігер, жан мен тән сұлулығы, ата-ана қарым-қатынасы, ата-ана қарым-қатынасы, шынайы достық, қоршаған орта, адамгершілік қасиеттерін ашатын ата-баба мысалы Барлық құндылықтар тамаша осы тақырыпта айтылған нәрсені әр бала сезеді және түсінеді.

Педагогтың білім беру процесінде адамның үйлесімді дамуы міндеті тек әлемдік және ұлттық мәдениеттің құндылықтарын игеру арқылы шешілетіні түсінікті, өйткені жеке тұлғада танымдық және мінез-құлық бағдарламаларын қалыптастыру білім сапасын білдіреді. Бүгінгі таңда бұл проблема көтерілуде, яғни болашақ ұрпақтың адамгершілік және рухани құндылықтарын дамыту арқылы білім беру мәселесі көтерілуде.

Жаңа ғасырдың жаңашылдықтарына сәйкес қазіргі дәуірдегі тұлғалық дамуға басты назар аударылады, ал жастарға білім берудің негіздері олардың жеке қабілеттерін арттыруға қызмет етеді. Әр баланың ішкі потенциалы мен өзін-өзі бағалауының дамуына әсер ететін рухани-адамгершілік қағидалар жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуының және өзін-өзі жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады.

«Өзін-өзі тану» пәнінің негізгі мақсаты - рухани-адамгершілік құндылықтарға, ойларға, сөздер мен істерге негізделген нақты табиғатты тәрбиелеу. Абай Құнанбаев: «Білім мен ақыл - ойдың қоры - бұл адам табиғаты. Күшті білім жинақтары болмаса, жаттығулар болмайды». Ал тәрбиенің негізі - ұлттық сана-сезімі бар, рухани ой-өрісі жоғары, мәдениетті, зиялы, саналы, еңбекқор, іскер және басқа да жақсы қасиеттерге ие дені сау ұрпақ тәрбиелеу.

Баланы мейірімділікке, әдептілікке, отансүйгіштікке, өзін-өзі бағалауға, өзін-өзі жетілдіруге, табиғатты сүйуге, рухани өмірде және қоршаған ортаға тәуелсіздікке, өз

сөзіңізбен және іс-әрекетіңізбен тәуелсіз шешім қабылдауға дағдыландыру арқылы рухани-адамгершілікке тәрбиелеу. жауапкершілікті сезінуге үйретеді.

Осы қасиеттерді үйрететін пән мұғалімі мейірімді, адамгершілігі мол және тартымды адам болуы керек. Сонда ғана баланың жүрегі мейірімділікке толы болады, объектіні жақсы көреді, өмірге қызығушылық танытады және басқалардың жылулығымен бөліседі.

Егер бізде осындай үйлесімділік болса, бізден үлгі алатын, мейірімді, арманшыл, креативті және жігерлі азаматты тәрбиелей аламыз. Баланың жан-жақты дамуына ықпал ету, өмірдің мәнін жалпы адамзаттық құндылықтарға ие бола алатын оның ішкі әлемін тану арқылы түсінетін ұрпақ тәрбиелеу маңызды. Қазіргі қоғамда жоғалып кететін құрмет, мейірімділік, махаббат, бейбітшілік, бірлік, кешірімділік және төзімділік сияқты құндылықтарымызды ұмытпау үшін біз жас ұрпаққа жақсы үлгі көрсетуге тиіспіз.

«Өзін-өзі тану» пәні сабағында қолданылатын әдіс-тәсілдер мұны ынталандырады: әңгіме, қуаныш шеңбері, үнсіздік сәті, өзін-өзі тәрбиелеу, мәтінмен жұмыс, сабақ дәйексөзі, жаңа ақпарат, түйіндеме, жағдайды талдау, рефлексия, шығармашылық жұмыс, актерлік, сергіту сәті. ойындар, тренингтер, бейне үзінділер, жүректен жүрекке және т.б.

Аңыздар, мақал-мәтелдер, ұлы адамдардың сөздері, ақын-жазушылардың шығармалары, түйінді сөздер, жамандықты өшіру, жақсылыққа үйрету - бұл «Өзін-өзі тану» пәнінің өзегі. Осы тұрғыдан алғанда, ол баланың мінез-құлқын қалыптастырады, оны тұлға ретінде терең тәрбиелейді, жас ұрпақты адами өмір салтына үйретеді, өзіне деген сенімін нығайтады, шығармашыл болуға, өз пікірін айтуға, жұмысына баға беруге, ең бастысы адамгершілікке тәрбиелейді. шешім қабылдауға, өмірдің мәнін түсінуге көмектеседі.

Бір сөзбен айтқанда, қазіргі қоғамда өмір сүру және оған осы қасиеттерді сіңіру үшін «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік пәні баланың моральдық қасиеттерін дамытуда ерекше орын алады.

Адамгершілік туралы сөйлескенде алдымен Абай атамyzдың бізге айтқан қара сөздері еске түседі. Жиырма жетінші сөзінде Абай дін мен діл мәселелерін, моральдық философ Сократтың этикалық принципін: «Адам алдымен өзін біледі» және Абайдың адамгершілік туралы ойлары адамзат тарихындағы ұлы ойшылдардың көзқарастарымен үйлеседі. Ар-ождан, ұят Абай әдептілігінің негізгі ұғымдары. Бұл ұғымдардың мәні, мазмұны және ішкі сыры адам өзімен ақылдасып, оның ішкі әлеміне үңілгенде ғана анықталады. Мұндай мағына моральдың этикалық категорияларын оның жұмысының өзегі, мәні мен тамырына айналдырады. Өзін-өзі тану оқулығы бізге адамгершілік қасиеттерді үйретеді. Осы оқулықтың арқасында рухани құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді жан дүниемізге жинақтаймыз.

Адамгершілік - бұл адам бойындағы жақсы қасиеттер жиынтығы. Адамгершілік, адалдық, әділдік, өркендеу, достық, білім, еңбекқорлық, терең ойлау, жомарттық, батылдық, даралық, қанағат, мейірімділік, менмендік, мақтаныш, шыдамдылық, төзімділік, бейбітшілік, имандылық - осының бәрі адамның басты құндылықтары.

Егер бала әдепті болып өссе, ол болашақта жақсы азамат бола алады. Өзін-өзі тану сабағындағы басты міндет - баланы болашақта жақсы азамат етіп қалыптастыру. Менің ойымша, ең жақсы адам - адамгершілікке ие адам. Адам кедей немесе білімсіз болса да, егер ол жүрегіне және жақсы жүрегіне сенсе, оны адам деп атауға болады.

Баланы ерте жастан дұрыс тәрбиелеу керек. Сонда ғана бала елдің құрметті азаматы бола алады. Өзін-өзі тану пәні бала тәрбиесіне үлкен ықпал етеді. Бұл жағдай мен әрекеттер әр балаға әсер етіп, оған мұндай деңгейге жетпеуге мүмкіндік беретіндігіне байланысты. Өзін-өзі тану - нақты адам өмірінің құпиялары мен аспектілерін оқытатын пән. Нағыз тұлға болу дегеніміз - Отан алдындағы парызымызды, адами қарым-қатынасымызды, қоршаған ортамен үйлесімді болуды білдіреді. Пәннің мақсаты - оқушыларға өзін-өзі тануға, олардың қабілеттерін дамытуға, өмірдің мәнін түсінуге және өмірден өз орындарын табуға көмектесу. Өзін-өзі тану сабақтары елдің болашақ ұрпақтарының жан-жақты дамуында ерекше орын алады. Сабақтарда пән мұғалімі барлығына жанды білуге, әлемге қарап, жақсылық жасауға бағыт береді. Қызықты сабақ - бұл әртүрлі әдістерді қолданатын мұғалімнің шеберлігі.

Шәкәрім айтқандай: «Өзінді тану - бұл бастама». Өзін-өзі тану пәнін қолдана отырып, балалар әртүрлі өмірлік жағдайларды шеше алады, өз ойын білдіре алады, өз ойларын, сезімдерін, көңіл-күйлерін жеткізе алады, өз әлеуеттерін жүзеге асырады, қарым-қатынас жасай алады. Өзін-өзі тану пәні іс жүзінде оқушыларды қабылдау, түсіну, білім, дағдыларды біріктіруге және оларды еркін пайдалануға үйрететіндігімен ерекшеленеді. Қазіргі тәуелсіз елімізде ғасырлар бойы халқымыздың ұлттық санасында берік орныққан адамгершілік құндылықтар, мысалы, мейірімділік, адалдық, әділеттілік, қарым-қатынас қоғамдағы өзгерістерге байланысты жас ұрпақты тәрбиелеу көзі ретінде қарастырылуы мүмкін. Яғни, «білімсіз қоғам, білімсіз қоғам өмір сүрмейді» деген қағидаға сүйене отырып, қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған білім беру процесі уақытпен үйлеседі және қоғам мен білім арасындағы қатынасты реттейді. Өзін-өзі тану пәні - жалпыадамзаттық құндылықтарға апаратын жол. Адамда тәрбиенің екі түрі бар: біреуі басқалардан алатын тәрбие, ал екінші өзіне өзі беретін тәрбие.

Қазіргі уақытта қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес білім беру жүйесін жаңғырту және дамыту мәселелері өзекті болып табылады. Осыған байланысты еліміздегі негізгі бағыттар білім беру жүйесін ізгілендіру, білім беру сабақтастығы, білім беру жүйесін ақпараттандыру, білім беру жүйесіне пәнаралық интеграцияны енгізу болып табылады. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу жеткіліксіз, оларды жаңа дағдыларға тәрбиелеу қажет. Ғылыми технология адамнан ақылды, білімді және білімді болуды талап етеді. Сондықтан рухани-адамгершілік тәрбие дегеніміз - бұл әр адамның азаматтық қабілеттерін және оның кез-келген ортада белсенді бола білу қабілетін дамыту. «Өзін-өзі тану» пәні білім беру жүйесін ізгілендіруде маңызды рөл атқарады, бұл өзекті мәселелердің бірі. «Өзін-өзі тану» пәнінің мақсаттарын жүзеге асыру басқа пәндер мазмұнының құндылығын арттыру мәселесі ретінде қарастырылады. Өзін-өзі тану пәні қоршаған ортаны дұрыс қабылдаудан, оларға деген дұрыс көзқарастан басталады. «Өзін-өзі тану» пәні біздің еліміздің ертеңгі азаматтары болатын қазіргі жастарға рухани-адамгершілік бағыт ретінде қызмет етеді.

Мұғалімдерге қойылатын талаптардың бірі - оқытудың жаңа технологияларын игеру. Әр мұғалімнің міндеті - прогрессивті, тапқыр, сезімтал, зияткерлік оқушылардың қабілеттері мен қабілеттерін ескере отырып, бағыт беру, қисынды ойлау, ой өрісін дамыту. Сондықтан әр мұғалімнің міндеті - оқушылардың әр сабаққа деген сыни көзқарасын қалыптастыру және оларды ашық және еркін сөйлеуге шақыру. Мұғалімнің басты міндеті - сабақтың тақырыбын ашу үшін тиімді әдістерді енгізу және оны ұйымдастырудың формасын өзгерту екендігі белгілі. Бұл жағдайда мұғалімнің шеберлігі мен ұйымдастырушылық қабілеті маңызды рөл атқарады. Сабақ барысында балалардың өз ойларын еркін білдіріп, көбірек сөйлеуі маңызды. Мұғалім жай нұсқаулар береді, сұрақтар қояды және негізгі ойларды қорытындылайды. Танымдық-рефлексиялық іс-шаралар, мысалы, жеке және топтық жұмысты, эссе, әртүрлі кестелер, тесттер, пікірталастарды дамыту, оқушылар үшін маңызды мәселелерді көтереді. Қазіргі қоғамда бірге жұмыс істеу, бір-бірін тыңдау, олардың пікірлерін ескеру, пікірлерді тыңдау, ұжымда жұмыс істеу өте маңызды.

Рухани-адамгершілік тәрбие - бұл жас ұрпаққа қоғамнан өз орнын табуға, дарындарын ашуға, ақыл-ойды дамытуға, яғни сәнді де мағыналы өмір сүруге қызмет ету, оларға өмірдің мәні, махаббат, бақыт, құрмет, бейбітшілік сияқты құндылықтарды сіңіру. Егер осындай үйлесімділік болса, болашақты жарқын нұрда көрсете алатын, көреген, армандай білетін, тапқыр, жігерлі азамат тәрбиелеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бәшірова Ж.Р. Жеке тұлғаның дүниетанымы және рухани құндылық // Қазақстан мектебі. 2006. - №11. – 6-9 бб

2. Әтемова Қ.Т. Оқушыларда гумандық қасиеттерді қалыптастыруда мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы: п.ғ.к. дисс.- Алматы, 1999. - 127 б.

3. Әлқожаева Н.С. XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылар мұраларындағы имандылық идеяларының дамуы: п.ғ.к....автореф. – Алматы, 2001. – 25б.
4. Елемесова А. Абай мұрасындағы рухани-имандылық тәрбие идеялары: п.ғ.к. дәрежесін алуға жазылған автореф. – Қарағанды, 2000. – 27б.
5. Төлеубекова Р.К. Бастауыш класс оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде халықтық педагогиканың озық дәстүрлерін пайдалану. п.ғ.к. дисс. - Алматы, 1993. - 162 б.
6. Майғаранова Ш. Мектеп оқушыларын рухани дамыту мәселелері. -Алматы: Ғылым, 2002. – 124 б.

Аннотация

В статье рассматривается значение предмета самопознания в формировании нравственного воспитания учащихся начальных классов.

Annotation

The article discusses the importance of the subject of self-knowledge in the formation of moral education of primary school students.

ӘОЖ 801.81

ҚҰНАНБАЙ САЛҒАН ІЗ

Ақан Балжан Мырзабекқызы

5B011900-Шетел тілі: екі шетел тілі мамандығының 3-курс студенті

SILKWAY Халықаралық университеті

Итің жаман десе намыстанатын халықпыз. Итің де төбетін, (қыранның бүркітінде алғырын, жылқының да асыл тұқымын ұстауға машықтанған елміз. Ал, қол жайып дұға тілегенде: «дос-дұшпанға күлкі қыла көрме» деп әу бастан дұға етіп жүрген қазақпыз. Сұрағанға: түбім-түрік, дінім – ислам, қаным қазақ деп мақтанып жауап береміз. Қазір әлемде қанымыздың тазалығымен, жеті атадан қыз алыспауымызбен тектілігімізді сақтап тұрмыз. Қазақта тектілік жайында көптеген сөздер бар. Атап айтар болсақ: «Текті жердің қызын ал», текіден текті туады деген сынды. Жылқы мінез қазақпызғой, сол жылқының да озып келген кезде, мынау қай үйірден шыққан, қай айғырдың баласы деп сұрастырып отыратын. Үйіріне қарасақ бір тәрбиелік жүйе орналасқан. Кезінде аталарымыздан көп естуші едік. Содан есімде қалғаны: Баяғыда бір мама бие болыпты. Туған құлындарының барлығы жүйрік болады екен. Сол биенің құлындарына дүйім жұрт ынтық екен. Аты бәйгеден бірінші келсе, көкке басымыз сәл жетпей қалып мәз боламыз. Оны да пендешілік дейміз. Кей кезде пендешіліктен де асып кететін кезіміз болады. Сол мама биені тоқтату үшін, сол биеден туған аттың көзін байлап қосады. Бұлардан да жүйрік ат туғызу үшін. Көзін ашып болған соң, жүйрік тоқтамай шаба береді, шаба береді да өзін құздан тастап өлтіреді.

Өз өнерімен алдымен Алашты таң қалдырып. Сосын қысық көздердің таңдай қақтырып, орыс бауырларымыздың зор ілтипатына бөленген. Америкалық сыншылар сын таба алмаған Димаш Құдайбергенов. Шетел журналистеріне берген жауабымен де бізді қуантты. Даңқты тілшілер:

-Сіздің өмірлік ұстанатын адамыңыз кім? Дегенде Құдайберген немересі көп ойланбастан

-Абай Құнанбайұлы деп жауап берді. Бұл жауапаты естіген әлемдегі Димаш жанкүйерлері Абай кітаптарын, «Абай жолы» романын оқи бастапты.

Ал, Абайдың тегін қарастырап болсақ, тегін адамнан тумағанын көріп тұрмыз. Текіден текті туады.-деген осы

Қазақтың қасиетті тұлғасын Парижде жарық көрген кітабында Адольф Янушкевичтің былай деген:

«Құнанбай бидің жасы Барақ сұлтаннан біраз үлкен. Бұл да дала өңірінде аты кең жайылған адам. Қарапайым қазақтың баласы. Табиғат оған кесек ақыл, ғажайып ес және

жүйрік тіл берген.Іскер, өз аталастарының игілігі туралы қам жейді. Дала заңдарымен құран қағидаларының жетік білгірі. Қазақтарға қатысты уставтарды бес саусағындай біледі. Қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман.Одан ақыл сұрауға жас та,кәрі де,кедей де,бай да,шалғай-шалғай ауылдардан келіп жатады...Ал,бірақ барлық байлар Құнанбайдың кебісін кигізуге жарамайды»-деп таңғалады.

Ахат Шәкәрімұлыда Құнанбай туралы мынадай деректер қалдырған.

«Құнанбай діншіл адам болған. Пара алуды,пара беруді,өтірік айтып ұрлық қылуды адамға табынуды жаны түршігіп жек көрген. Ол тек құдай мен көпке бағынуды лайық деп санаған», -деп айта келіп Өскенбайды іздеп келген адамдардың дауларын Құнанбай тыңдап,әділ билік айтады,оған екі жағы да риза болып қайтады екен»деп жазған.

1804-1886 жылдары өмір сүрген Өскенбайұлының «Абай жолы» кітабында Мұхтардың басқаша бейнелегенін аңғара аламыз. Құнанбайды кірпияз,жауыз,парақор,өзімшіл етіп көрсеткен. Кейбір деректерде Құнанбайдың шын бейнесін көрсететін болса, «Ақын аға» кітабы жарықкөрмей қалатын еді дейді.

Қас қабағымен талай шонжарлардың мысын басқан, 1849-1852 жылдары аға сұлтан болған Құнанбай,елді де өзінің қатал мінезімен басқарған. Оған дәлел Қодар, Қамқа өлімі. Қайынатасы мен келінінің қосылғаны үшін жазалауы,Құнанбайшылыққа салмай құдайшылыққа салып жаза кесті. Алғаш «Абай жолын» оқыған кісі Қүнекең өте жауыз болып көрінеді. Негізіне қарасақ сол екеуіне жазалау арқылы исі қазақты арлы іспен сақтап,тексіздердің туылуынан сақтап қалды Және ол жерге күллі халықты жинап,жаны шықпай қалған Қодарға тас лақтырып өлтірді. Ол жерге жиналған дүйім жұртқа ғана емес бұл жай бүкіл арқаға тарады.

Зере анамыздың дәретсіз,еш омырауын жумай емізіп өсірген Құнанбайдың тағы бір көрегендігі «хорунжий» атануы. Кенесары хан көтерілісін қуып жүріп,қазақтың соңғы ханын өлім аузынан алып қалып, қашып кетуіне көмектеседі.

Кейін Шыңғыстың бөктеріндегі қыстау үшін Бөкейге жасаған қысымына байланысты тергеуге тартылып, Омбы қаласында мырза қамақта қамауда жатады. Қамаудан қазақтан шыққан тұңғыш ағартушы-ғалым Шоқан Уәлихановтың әкесі,Дала генерал-губернаторының қазақ істері жөніндегі кеңесшісі,полковник Шыңғыс кепілдігімен босанып шығады. Аға сұлтан кезінде. «Ескі там» деген жерде шектеп, Қарқаралы қаласында мешіт салдырған.

Арқат-Аягөз бекеті аралығында поштаны тонап, хорунжийді өлтірген Табылды, Үдербай, Әбділда, Тұңлікбай есімді. Қазақ жігіттерінің Салтабаевтың көмегімен Құнанбай патша өкіметіне ұстап береді. Осының арқасында оның үстінен жүргізілген тергеу ісі тоқтатылып,хорунжий атағы қайтарылған. Ұсталғандар Аягөз қаласында дарға асылып, атылғаннан кейін өзінің алданғанын түсінген Құнанбай биліктен тартып,қайтып мұндай іспен айналыспауы бекінді. Омбы архивіндегі «Құнанбай Өскенбайұлының қылмыстың ісі» деген көлемі 1700 беттік тергеу ісінің соңына 1862ж Құнанбайдың қажылыққа кетуіне байланысты «істі жабу» туралы Минскке жолданған хаты тіркелген.

Тіршілік істерін доғарып, өмірінің қалған бөлігін Құнанбай алла жолына арнайды. 1874ж жанына Бөжейді ертіп,бес парыздың бірі қажылыққа аттанады. Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің айтуынша, исі қазақтан қажылыққа сапар шеккен, Құнанбайлар үшінші көш болады. Меккеде екі жылдан астам уақыт тұрып,сондағы қазақтардың жол басшысы болып сайланады. Сол жерге тәккия қонақүй салдырған Қажылықтан келіп,уақытын зікірмен намазбен шымылдықтың артында өткізеді. Абай 1895 жылы Абдірахман дүниеден қайтқанда шығарған «Арғы атасы қажы еді» деген жоқтау, жұбату өлеңдер Құнанбай туралы бар, шындықты айтып, әкесінің ел сүйсінерлік ерен тұлғасын жасады.

Құнанбай мен Абай ой жарыстырып отырып, Құнанбай сөзден жеңіліп қалады сонда Ибраһимге:

«Мықты болсаң, сенде бір Абай тудыр» деген. Абай бұл жауапқа ләм-мим болып қалған.

Жастайынан найзагер, балуан болып өскен Құнанбай Барымтадан сол көзінен айырылады. Шешек ауруымен ауырып өлім аузында жатқанында,күллі жұрт дұға етеді.

Халықтың баласы болып өскен Құнанбай, еліне барын аямады. Өскенбайдың жыл асына да үш жүзден адамдар келгенде Құнекеңнің атын асқақтатып тұрады.

Қажекең дүние ісін біржолата тәркі етіп, сөйлесе шарифатты ғана сөйлеп, 82 жасында көз жұмады. Ал қаны қазақтың көз алдында шешек аурудан қалған шырамдарымен барымтадан алған ауыр жарақаттан сол көзі көрмейтін айбатымен есте қалған.

Барлықтарыңызға Құнанбай секілді текті; өшпес із қалдыратын ұрпақ дүниеге әкелу нәсіп етсін. Әумин!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» Кітапта: А. Байтұрсынов шығармалары. А., 1989
2. З. Ахметов «Өлең сөздің теориясы» А., 1973
3. Қ. Жұмалиев «Әдебиет теориясы» А., 1969
4. З. Қабдолов «Сөз өнері» А., 1976, 1982, 1992
5. З. Ахметов «Абайдың ақындық әлемі» А., «Ана тілі» 1995
6. М. Атымов «Көркем шығарманың композициясы туралы» А., 1969
7. М. Әуезов «Әдебиет тарихы» «Ана тілі» 1991
8. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. - Алматы, Ана тілі, 1995.

Резюме

В данной статье описывается огромное влияние Кунанбая на творчество сына, писателя и поэта Абая Кунанбаева.

Summary

This article describes the huge impact of Kunanbay on his son, the writer and poet Abay Kunanbayev.

УДК 796.386

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ДЕНЕ ҚОЗҒАЛЫС САПАЛАРЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Пернебай А.Қ. ДС-119 топ студенті

Жетекшісі магистр аға, оқытушы Серимбетов Ж.Ш.

Еліміздің әлемдік өркениетке, демократиялық дәстүрлерге өту жағдайында қоғамның ғасырлар бойы жинақтаған құндылықтарын саралап, отансүйгіштік, адамгершілік, парасаттылық ұстанымдары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да саулығы, оны дамыту, рухани моральдық тұрғысында дене тәрбиесі мен спортты үйлесімді үндестікте дамытып, салауатты өмір бейнесі дағдылары арқылы спорт түрлерінен педагог мамандар даярлаудың өзектілігі артуда.

Дамыған елдердің жоғары мектептері қоғам талаптарын қанағаттандырудың бірнеше үлгілерін қарастырады, яғни жоғары білімді демократияландыру, ғылымды, білімді және өндірісті интеграциялау түрі ретінде ғылыми оқу өндірістік кешендер құру, оқу және студент еңбегін жекелендіру, білім беруді әлемдік деңгейге көтеру, дене мәдениеті мен спорт саласы мамандарын кәсіби даярлауға жоғары талап қою. Бұл мәселе Ел басы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан 2030» бағдарламасында, ҚР «Білім туралы» жаңа заңында ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны үйлесімді дамытып, кәсіби жетілдіруге бағытталған білім беру қарастырылған[1].

Сонымен бірге, IT-білімді, қаржылық сауаттылықты қалыптастыруға, ұлтжандылықты дамытуға баса көңіл бөлу керектігі нақты көрсетілген. Жолдауда жоғары оқу орындарының кадрлық құрамына, материалдық-техникалық жабдықталу деңгейіне, білім беру бағдарламаларына қатысты бақылау мен талап күшейтілуі қажет. мамандар даярлау жүйесінде білім

берудің сапасын қамтамасыз етуде жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандарды кәсіби даярлау сапасын арттыру қажеттілігі айтылған.

2012 жылғы 14 желтоқсанда елордада ҚР Тәуелсіздігі күніне арналған Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттік жаңа саяси бағыты атты Қазақстан халқына жолдауында білім мен кәсіби машық-заманауи білім беру, кадрларды даярлау мен қайта даярлау жүйесінің негізгі бағдарларын ұсынды.

Дене мәдениеті мен спорттың бұқаралық жалпы көпшіліктің күнделікті тіршілік бастауына айналуына қол жеткізу, денсаулықты нығайту мәселелері жан-жақты сараланған [2].

Жеткілікті құралдар болмай тұрған жағдайда ауруларға қарсы күрес пен денсаулықты нығайту жөніндегі біздің стратегиямыз азаматтарымызды салауатты өмір салтына әзірлеуден басталады. «Салауатты өмір салты мен дұрыс тамақтануды, тазалық пен гигиена ережелерін насихаттайтын пәрменді ақпараттық іс-шаралар жүргізілу қажет», - деп атап көрсетілген. Сонымен қатар, «өмір салтын теріс әдеттерден спортқа көшіру тиімді жолдардың бірі болып табылады», - деп атап айтылған.

Дана халқымыз: «Дені саудың – жаны сау», «Басты байлық – денсаулық», «Тазалық – саулық негізі, саулық – байлық негізі» - деп тегін айтпаса керек. Медицина атасы Ибн Сина: «Күнделікті дене шынықтырумен шұғылданып жүрген адам ешбір емді қажет етпейді», - деп өсиет қалдырды. Шығыстың ғұлама ғалымы Әл-Фараби: «Жас жеткіншектеріңізді көрсетіңіз, мен сіздердің болашақтарыңызды айтып берейін десе, болашақ ұрпақ қамы жайында Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында: «Қазіргі заманда кез-келген мемлекеттің жоғары тыныс-тіршілігін қалыпты ұстап тұрудың аса маңызды шарты – адамдардың өздері, олардың ерік-жігері, қажыры, білімі болып табылады», - деген[3].

Көрсетілген міндеттерді толық жүзеге асыру сауықтыру кешендерінің жүйесіне және жалпы дене шынықтыру сауықтыру жұмысына тікелей байланысты. Өйткені, дене шынықтыру сауықтыру жұмысы – денсаулықты нығайту, білім беру, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған педагогикалық іс-шаралардың бірі бола отырып, жеке тұлғаның денсаулық деңгейін арттыру, табиғи күш-қуатын нығайту, дене мүшелерінің гигиеналық негіздері мен дене қозғалыс қабілеті мүмкіндіктеріне сай, өз бетінше қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындап, өзін-өзі үнемі дамытып, көңілді де сергек жүруге баулиды [4].

Ендеше болашағымыз – бала, рухани дүниелерімізді одан әрі жалғастыратын жас ұрпақ. Салауатты болашақты ойлайтын болсақ, өсіп келе жатқан ұрпақтың денінің саулығы, көңілінің сергек, осы бастан жат әдеттерден аулақ болып өсуі үшін қолда бар мүмкіндікті пайдалана білуіміз қажет. Соған сәйкес, Қазақстанның әрбір азаматын бала жастан дене тәрбиесімен шұғылдануға тарту үлкен маңызы бар мемлекеттік міндет екендігі еліміздің негізгі заңында көрініс тапқан. Ата заңның 24 және 29 – баптарында азаматтардың демалуға және денсаулығын сақтауға құқы бар екендігі атап айтылған. Сондықтан да оқушы-жастардың әр уақытта қоғамдық санасының, жеке тұлғасының жан-жақты дамыған еңбек білігі мен шығармашылық қабілеті қалыптасқан адам болып өсуі өзекті де көкейкесті мәселе болып отыр[5].

Дене мәдениеті мен спорт бойынша оқу бағдарламасының мазмұнын таңдаудың әдістемелік негіздері оқытып, үйрету үдерісінің жалпы және арнайы міндеттерін шешумен байланысты. Бұл қандай да бір спорт түрінің ерекшелігіне байланысты оқу-тәрбие жүйесін ұйымдастыру және жүзеге асыруға дифференциалды жолмен шешу қажеттілігімен байланысты.

Дене мәдениеті мен спорттық білім жүйесінің мақсаты барлық жастағы азаматтардың оқып, үйренуге, өндірістік еңбекке және шығармашылық қызметке дене даярлығын қамтамасыз етуге жағдай жасаудан тұрады.

Бұл мақсат дене мәдениеті мен спорттың қазіргі заманғы даму сатысында жетілдірудің жалпы және арнайы міндеттерін шешумен жүзеге асады.

Білім беру мекемелеріндегі оқытып, үйрету және тәрбиелеу үдерісінде дене мәдениеті мен спорт жүйесінің негізгі жалпы міндеттеріне мыналар жатады:

- оқып, үйренушілердің дене сапаларын дамыту және жетілдіру;
- әрбір оқып, үйренушіге дене мәдениетінің негізгі қолданбалы дағдыларын меңгерту;
- мақсатқа лайықтылық, батылдық және шешімшілдік, бастамашылдық және тапқырлық, табандылық және жігерлілік, ұстамдылық және байсалдылық, ұжымшылдық сезімі және өзара жолдастық көмек беру сияқты адамдық қасиеттерге тәрбиелеу;
- денсаулықты нығайту және ағзаны шынықтыру, қолайсыз қозғаушы күштердің және кәсіби қызмет жағдайының әсеріне орнылықты арттыру.

Дене мәдениетінің арнайы міндеттері. Дене мәдениеті курсының арнайы міндеттері – оқытып, үйретудің мақсаттар мен міндеттерін іске асыруға, бағыттылық оқыту бағдарламасына дене мәдениетінің барлық бөлімдерін кіргізу, олардың әрқайсысын меңгеруге оқу уақытының үйлесімді қатынасын белгілеу, оқу-тәрбие үдерісін жандандыру. Әрбір міндеттің өзінің өзгеше ерекшелігі болады[6].

Бірінші міндет – дене мәдениеті міндеттерінің ішінде басты орынды дене сапаларын дамыту және жетілдіру алады.

Төзімділікті, күшті, шапшаңдықты және әбжілдікті дамытудың жоғары деңгейінің маңызы жалпыға белгілі және көпшілік мойындаған қағида болып табылады. Қазіргі заманғы жағдайда бұл дене сапаларының маңыздылығы тек дәлелденіп қойылған жоқ, сонымен бірге адам ағзасының жалпы тұлғалық жағдайына олардың әсерінің сандық және сапалық сипаттамасы алынған.

Жоғары дене дайындығы деңгейі бар, үлкен дене жүктемелері мен жүйке-психикалық күштенудің әсері жағдайында жан-жақты дамыған адам, тәжірибе бойынша, жұмыс қабілеттілігі, қажуы, жүйке орнықтылығы көрсеткіштері бойынша басқа адамдарға қарағанда едәуір басымдықта болады.

Екінші міндет - дене мәдениетінің негізгі қолданбалы дағдыларын әрбір оқып, үйренушінің меңгеруі жүруде, жүгіруде, секіруде, өзін-өзі қорғау әдістерін орындаудағы әрекетте және қозғалу біліктілігіндегі қалыптасуды қарастырады.

Адамның қозғалыс біліктілігінің бөлшегі ретінде әдістер мен жаттығулар дене және психологиялық сапаларды дамыту және жетілдірудің тиімді құралы болып табылады. Олар экстремальды жағдайларда апаттық-құтқару құралдарын, жеңіл суға сүнгудің (водолаз) жабдықтарымен, киімімен жүзу, сүңгу және басқа судағы және су астындағы әрекеттер, күтпеген жағдайда кедір-бұдырлы, жыртылған жермен жүгіру, қарлы- борасын жағдайында қашықтықты қажет болған жағдайда шаңғымен жүріп өту сияқты арнайы дағдыларды меңгеруге негіз болады

Суға жүзуді үйрету үдерісі ағзаның қызметтік мүмкіндіктерін арттыру, әсіресе жүрек-қан-тамыры және тыныс алу жүйесінің қызметін жақсарту, денсаулықты нығайту және шынықтыру мақсатында жеке тұлғаның дене және ерік-жігер сапаларын жетілдіру үшін қолайлы мүмкіндік туғызады.

Шаңғымен жүру негізінен қысы қарлы аудандарда меңгеріледі. Қазіргі таңда кез келген ауа райында роликті шаңғылармен, роликті конькилермен шаңғымен қозғалу жаттығуларының иммитациялық мүмкіндіктерін орындауға болады.

Үшінші міндет – оқытып, үйрету және тәрбиелеу үдерісінде оқып, үйренушілердің жеке тұлғалық сапаларын қалыптастыру.

Жеке тұлға – адамның психологиялық-әлеуметтік қасиеттерінің негізгі иесі.

«Жеке тұлға» ұғымында жеке адамның қоғам құрамында болатындығы анықталатын белгілері айқындалады.

Мақсатқа ұмтылуға, батылдыққа және шешімшілдікке, бастамшылдыққа және тапқырлыққа, табандылыққа және қажырлылыққа, ұстамдылыққа және сабырлылыққа, ұжымшылдық сезіміне және өзара жолдастық көмектесуге тәрбиелеу өскелең ұрпақтың және азаматтың жеке тұлғасы сипаты мен сапаларын қалыптастырудағы маңызды міндеті болып табылады.

Жоғарыда атап көрсетілген сапаларды дене мәдениеті мен спорт құралдары арқылы дамыту және жетілдірудің іс жүзіндегі мүмкіндіктері адамдардың жеке ерекшеліктерімен алдына қойылған оқу және тәрбиелік міндеттерді шешуі есепке алынып пайдаланылатын арнайы жаттығулар мен әдістемелік тәсілдерді шұғылдану сабақтарында орындау кезінде оларды жүйелі және мақсатты бағытта қолдану жағдайында ғана жүзеге асырылады.

Адамның өзінің даралық қасиеті (индивидуальность) қоғамдық-тарихи мәдениетті дамытудағы іс әрекет пен білім иесі ретінде әрбір адамның тіршілік қызметіндегі дара ерекшеліктері мен алдына қойған оқу және тәрбиелік міндеттерін жүзеге асырудағы өзіне тән қайталанбайтын рухани күйі мен ішкі сезімі болып табылады[7].

Төртінші міндет- оқу тәрбие үдерісіндегі *сауықтыру* бағыты. Бұл бірінші кезекте денсаулықты нығайту және ағзаны шынықтыру, қолайсыз жағдайлардың әсеріне орнықтылықты, төзімділікті арттыру және кәсіби қызметтің өзіне тән ерекшелігі болып табылады.

Бұл міндетті шешуде теория мен іс тәжірибені дене мәдениеті мен спорттың үдерісіндегі байланысы принципі өз көрінісін табады.

Кез келен спорттық міндетті шешу тек студенттің денсаулығы есебінен ғана емес, керісінше денсаулықты үнемі нығайту және ағзаны шынықтырудағы мақсатты міндеттерді орындау негізінде қамтамасыз етілуі тиіс. Жақсы денсаулық дене мәдениеті мен спортты дұрыс ұйымдастырудың басты нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылады.

Дене мәдениеті мен спорт саласындағы арнайы міндеттерді шешу жеке тұлғаның рухани және дене сапаларының қалыптасуы үшін үлкен маңызға ие. Оларды орындау спорттың қандай да бір түрі бойынша спортшыларды дайындаудың қажетті мүмкіндігі болып табылады[8].

Қорыта келе дене тәрбиесінің жүйесі әр түрлі әлеуметтік топтардың дене тәрбиесінің ерекшеліктерін ескеретін, өзара байланыстағы жекелеген дене тәрбиесі жүйесін құруға тиісті. Бала-бақша, орта мектеп жасындағы балалардың, арнайы орта оқу орнындағы, әскери қызметке баратын, жоғары оқу орындарындағы жастардың әлеуметтік ұйымы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының конституциясы, Алматы:Қазақстан 2000-96 б.
2. Назарбаев Н.Ә., Қазақстан 2030 Білім, 1998-92 б.
3. Қ.Р.Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» 2017-31 қаңтар.
4. Қ.Р.Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. 2012ж. Астана
5. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде» 6. Білім беру туралы Қазақстан Республикасының заңы-Алматы: Қазақстан, 1992
6. Әбділлаев Ә.К. Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. Түркістан 2004-223б.
7. Әбділлаев Ә.К., Мұхамеджанов Б.Қ. Дене мәдениеті. Кентау 2008-60-61б.
8. Дене шынықтыру туралы Қазақстан Республикасының заңы. Қазақстан № 1. 2000.

Резюме

Физического воспитания для будущих специалистов с применением педагогическое обучения.

Summary

Physical education for future specialists using pedagogical training

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СОЙЛЕУ ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

**Абишева А.Т. - Шымкент университетінің магистранты, ғыл. жетекшісі-
пед. ғыл. канд. Керімбекова А.А.**

Шешендік шеберліктің болжалы тыңдаушылардың сана сезімін билеу арқылы дүниетанымға өзгеріс жасау болғандықтан ұрпақ өз дүниетанымы жүйесі үшін жауапты екендігін сезініп шешен сөйлеу шеберлігін негізгі бір құраушысы санаулы – сөздің сендіру құралы болып табылатындығында.

Енді шешендік сөз өнері теориясы мен практикасында шешендік өнерге қатысты бірқатар ұғымдардың мән-мағынасын ажыратып көрсету қажеттілігіне тоқталайық. Оның себебі мынада: «Шешендік шеберлік», «Тіл мәдениеттілігі», «Риторика» сияқты ұғымдар «шешендік өнер» ұғымының синонимдері ретінде, ал кейбір жағдайда тіпті қарама-қарсы мағынада түсінетін жағдайлардан болып отыр. Кейде жастар арасында басқа түсініктермен де орын ауыстырушылықтар болып жатады. Мұндай жағдайдан шешендік өнерге төселушілер арасында бірін – бірі бір мәселені пара-пар жағдайда түсінуден қайшылықтарға ұшырап қалуы әбден мүмкін. Бұлай болудың себебі ұғымдар мазмұнында әлі түсініксіздіктің болып жатыуында. Енді жоғарыда аталған ұғымдардың түсінігі сөздіктер мен энциклопедияларда қалай берілген соған қысқаша талдау жасау логикалықта сұранып тұр.

Енді қарастырайық мәселен: Риторика (шешендік тану) терминдік атауының әуелгі әрі негізгі мағынасы шешендік өнердің теориясы деген түсінікті білдіреді. Өйткені риториканың негізі – философия, ойшылдық. Осы жағдайдан риторика ілімінің негізін қалаушы софистер риториканы «ғылымдардың патшасы» деп есептеген екен. Сонымен риторика формальды не бейформальды жағдайда қарым-қатынасқа түскен адамдардың тіл ықпалдастығы тиімділігінің теориясы мен практикасын зерттеуші интегративті ғылыми пән болып табылады екен.

Ал «Тіл мәдениеті» - бұл адам бойындағы мәдени қасиеттердің бірі, қоғамдық мәдениеттің негізгі компоненті. Тіл мәдениеті – ауызекі тілдің орфоэпиялық нормасын, сөз қолдану, сөздерді тіркестіру заңдылықтарын сөйлем құрау ерекшеліктерін дұрыс пайдалану және жазба түрде емелеге, тыныс белгілерін қолдануға байланысты ерекшеліктерін толық сақтап, сауатты жазу мәселелерін де өз ішіне қамтитын құбылыс болып табылады.

Ал «шеберлік» түсінігі сөздіктер мен энциклопедияларда белгілі бір саладағы жоғары өнер, үлкен епшілдік ретінде аталады. Ендеше шешендік сөз өнері шеберлігін меңгеруші жастар мынадай:

- сөз қолданудағы кіршіксіз сауаттылық пен фразалық сап түзу;
- әңгіме пәнінен жан-жақты хабардар болу;
- талқыланатын материалды іс-жүзіндегі нақты міндеттер мен тәлімгерлердің ықылас – ниеттерін логикалық байланыстыра білу епшілділігі;
- қойылған сұрақтардың көмегімен тыңдаушыларды мәселені ойластыру үдерісіне қызығытындай және шешімдердің әдіс-айлаларын іздестіретіндей етіп қоя білу шеберлігі;
- тыңдаушысын еліктіріп баурап алу қабілеті арқылы оларды өзіне біржола бағындырып алу олардың көңіл – күйлерін сезініп, қажетті байланыстар жасай білу;
- күрделі де ғибратты ойларды жатық ұғындыру бірлігі;
- қимыл-қозғалыстар мен дауыс ырғағын шебер игеру арқылы тыңдаушысымен ниетті кейіптегі қарым-қатынас орнату сияқты сапалық белгілерді көрсете білуі керек.

Шешендік шеберлікті меңгеру яғни оқушы жастардың дүниетанымын, олардың қоршаған ортамен болатын қарым-қатынастың жоғары деңгейін қалыптастыру және мінез – құлқы мен іс-әрекеттеріне әсерлі реттілікті жасау болғандықтан бұл мәселе қашанда тәлім – тәрбие ісінің аса маңызды міндеттеріне айнала береді.

Сондай – ақ әдебиеттерде, күнделікті өмірде ғылыми - әдістемелік құралдарда т.б. жұмыстарда өте жиі қолданылып жүрген «шешендік тіл» түсінігінде «риторика», «шешендік

өнер», «шешендік шеберлік» ұғымдарымен ауыстырушылық кездесіп жатады. Сонда шешендік тіл деген не? Ол айтушының белсенді тілдік қызметі мен тыңдаушының белсенді қабылдауы (түйсінуі) негізінде қарым-қатынас, ықпалдасу, хабарласу функциялары орындалатын интеллектуалды – эмоционалды шығармашылық түр болып табылады.

Енді жоғары сынып оқушыларының шешендік шеберлігін қалыптастыру мен деңгейлерін анықтау сияқты күрделі мәселені қарастыралық. Жалпы бұл мәселеде жас өскіндердің шешендік шеберлігі мәселесінде зерттеушілердің ортақ көзқарастарда алуандылық бар. Енді ойымыздың дәлелді болуы үшін шешендік сөз шеберлігі мәні және міндеті мәселесін зерттеушілердің біразының пікірлерін келтірейік. Шешендік сөз шеберлігін жалпы адам іс-әрекеті шеберлігінің бір бөлігі ретінде қарастыру көзқарасын Қазақстандық ғалымдар Б.Д. Қалимұқашева, М.Р. Қондыбаевалар жақтайды. Олардың пікірінше шешендік шеберлік жалпы адамдардың коммуникативтік компоненті болып табылады, сондықтан да сөз сөйлеу білігі ерекше талант пен бейімділікті қажет ететін өнер түрі емес, ол орташа қабілеті бар адамдар үшін де қолжетімді машық (дағды). Ендеше ғалымдардың пікірінше пейіл болса шешендік шеберлікке жетуге болатын сияқты. Мұндай көзқарасты қолдаушылар қатары көп. Олардың түсінігінше адамдардың жастардың да шешендік шеберлікті меңгеру үшін өзгелердің тағлымын, тәжірибелерін пайдаланып, алға қойған мақсатты ойда сақтап жетістікке жету үшін ерік – жігерге тұрақты деп беріп, кез-келген жағдайда жаттығуларды жүргізіп отыруы жеткілікті саналады.

Шешендік шеберлікті адамның жастардың да логикалық және бейнелілік ойлау формаларын епті пайдалану арқылы да қалыптастыруға болады дейтін пікірді жақтаушылар да бар (П.Сопер). Дейтұрғанмен қазіргі зерттеушілердің басым бөлігі ежелгі классикалық шешендік өнер негізін қалыптастырып, даму жолдарын салушылардың озық өкілі Цицерон пікірін ұстанады. Ұлы риор – кімде – кім кез-келген іс-әрекет мәнін жете түсініп одан шыққан сөз мағынасын баяндау барысында нәзік, кескінді (жіптіктей) айна- қатесіз қадірінде жеткізген болса ондай адамды шебер-шешен деуге болады осы орайда жоғары сынып оқушыларына үлгі ретінде ұстаз сөз шеберлігіне мән беруді тапсыру керек. Ұстаздың (педагог) шешендік шеберлігі тыңдаушыларына қажетті сана – сезім мен ой түйіндеуге қозғау салатын сөздерді нұрландырушы ым – ишараттарды, қимыл – қозғалыстарды, дауыс сазын шебер ұсталықпен пайдалану арқылы өз сөзінің ақиқаттығына сендіріп шәкірттерге ықпал жасау ептілігімен танылатынын оқушылар ажырату арқылы, сөздің сендіру рөліне көз жеткізетін болады.

Шешендік шеберліктің жоғары формаларының бірі тыңдаушыларды интеллектуалдық және эмоционалдық ортақ көңіл – күй тебіренісіне тарту болып табылады. кейбір зерттеушілер (А.К. Жалғасбаева, А.К. Михальская) кез-келген адамның шешендік шеберлігі негізін өз сөзінің мағыналық құрылымын құру біліктілігі мен сөйлеу процесі барысында өз зердесінде осы құрылымға сүйену сәтін қаншалықты сақтайтын жағдай мүмкіндігі жасайды деген көзқарасты білдіреді. Бұл көзқарас бойынша баланың шешендік шеберлігі мағыналық жағынан жақсы құралған сөйлеу тілі бейнелі, түсінікті болса, жеткілікті болып тұр.

Ал белгілі орыс зерттеушісі Н.Н. Кохтевтің тұжырымдауынша шешендік шеберлік қарым – қатынас жағдайындағы дұрыс әрі шапшаң (жоғары) деңгейдегі бағдар жасау, сөйлеу тілін дұрыс жоспарлау, бай мазмұнды сөзді жеткізу үшін пара-пар құралдарды таба білу, қайтымды яғни сызықты байланысты қамтамасыздандыру ептілігі арқылы байқалады. Шешен сөйлеуді меңгергісі келетіндердің шешендік шеберлігі туралы алуан-алуан пікірлерді саралап жүйелеу, сайып келгенде өз ұлтының бірегей құндылығы шешендік шеберлік мазмұны оның мақсаттағы ір-әрекет нысаны туралы білім толымдылығына байланысты болмақ. Ендеше жоғарғы сынып оқушысының шешендік шеберлігі дегеніміз тұтас өзіндік іс-әрекет барысында оқушылардың бір-бірімен тиімді тіл арқылы өзара әрекеттесуін ұйымдастыратын шешендік өнер (шешендік тану) туралы білім, білік, машықтар жоғары деңгейде кіріктірілген (қалыптасқан) күрделі интерактивті қасиеті болып табылады. Мұндай қасиет, яғни оқушының шешендік сөз шеберлігі негізі оның өзіндік тәрбиеленуін, оқу мен өзінше білім алуын, адами

әлеуметтенуі мен өзін-өзі іске асыруын кіріктіретін (интеграциялайтын) білім алу барысында қалыптасады, әрі қызықты іс-әрекеттер үдерісінде жетіледі.

Дейтұрғанмен оқушыларды (болашақ салалық мотивациялық жұмысы маманын) кез-келген іс-әрекет шеберлігін меңгеруге қызықтыру (тарту) немесе даярлау көп жағдайда оның мақсатқа алған іс-әрекетке деген жалпы даярлық (әзірлік) деңгейіне де тәуелді келетінін ескеру керек. Бұл қағида әсіресе шешендік шеберлікті болашақта оқушылардың меңгеру ниетіне өте – мөте қатысты.

Даярлық термині – адамның белгілі бір іс-әрекетті жоспарға сай жүзеге асыруға деген психологиялық т.б. күйін білдіретін түсінік. Әдебиеттерде даярлық термині ғылыми мүдделік тұрғыда өмір саласы ерекшелігіне тән түсініктермен беріліп жатады. Іс-әрекетке даярлықты бағдар (мақсат) ұғымы арқылы ауқымды нақтылықта зерттеген грузин психолог оқымыстысы Д.Н. Узнадзе. Д. Узнадзенің тұжырымдауынша адамның оқушылардың да белгілі бір белсенділікке даярлығы ретінде бағдардың қалыптасуы тек шындықтың ықпалымен ғана емес адамдар арасындағы сөз, тіл, вербальды қарым-қатынас құралдары арқылы да пайда болады. Осы қағида жалпы адамдарды өмірге даярлауда (әсіресе өскелең ұрпақты мамандық таңдауға даярлауда) оның болашақтағы кәсіби іс-әрекет ерекшелігін ескере отырып іске асыру қажеттілігін талапқа қояды. Сонымен жалпы алғанда даярлық (әзірлік) кез-келген іс-әрекетті ойдағыдай орындаудың алғашқы іргелі жағдайы.

Ендігі мәселе осы даярлық сапасына қатысты. Болашақ маман алуға ниетті оқушылардың тұтас педагогикалық үдеріс теориясын іске асыруға даярлық мәселесін зерттеуші Қазақстандық ғалымдардың (Н.Д. Хмель, Г.К. Байделдинова, М.Н. Сарыбеков т.б.) тұжырымдауынша даярлық сапасы, даярлау процесінің мазмұндық толымдылығына байланысты. Сондай-ақ іс-әрекет түріне даярлық анықталған нұсқау жолға (мақсат, бағдарға) да тәуелді. Ал жастардың сөз шеберлігі іс-әрекеттегі басты мақсаты тыңдаушылардың дүниетанымына сендіру арқылы өзгеріс жасау болғандықтан, мұндағы бағдарға субъект – объект арасындағы қарым-қатынастағы сөз, қимыл – қозғалыстар, дауыс ырғақтары сияқты вербальдық құралдардың әсері де үлкен ықпал туғызады.

Қазақстандық оқымыстылар (А.К. Жалғасбаева, Д.С. Раев, Г. Косымова т.б.) қазіргі заман талабына лайықты болашақ жастардың шешендік шеберлікті меңгеруге бейімділігін қалыптастырудың үлгісін (моделін) жасап, оны мақұлдаудан өткізген.

Жоғары сынып оқушыларының шешендік шеберлік даярлығын қалыптастыру құрылымының компоненттеріне: мотивтік – құндылық; мазмұндық және іс-әрекеттік түрлері кіріктірілген.

Мұндағы мотивациялық компонентке танымдық қызығудың негізгі қалыптастыру бейнесі алынады. Оған оқушының өзінің адами шеберлігін дамытуға талпынуын, қажетті біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, шешендік өнерге қызығушылығы кіреді.

Мазмұндық компонентке оқушының (болашақ қоғам құрылымы белсенділердің) оқу бағдарламасы бойынша біртұтас білім жүйесіндегі шешендік өнер және шеберлік туралы білім алуы алынады.

Іс-әрекеттік компонент – оқушының іс-әрекетінде сөйлеу тілінің тиімділік ықпалын жасаушы әдіс-айлалар мен амалдарды жүзеге асыруды қамтиды.

Осы шешендік шеберлік компонентері шешендік шеберлік өлшемдері (критерийлер) мен көрсеткіштерді ажыратып береді.

Бірінші өлшемге – оқушының өзі таңдаған іс-әрекетіне қызығушылық шамасы алынады да оның көрсеткіштеріне – шешендік шеберлікті қалыптастыруда іс-әрекет рөлінің маңыздылығын сезіну, таңдаған қызығушылығына оң көзқарас таныту мен шешімге алған ойдағыдай жүзеге асыру қажеттілігі кіреді.

Екінші өлшем бірлігіне- оқу орындарындағы мектептегі т.б. тұтас педагогикалық үдерістегі шешендік шеберлікті қалыптастырудың теориялық негізі туралы білім жүйесі алынады, ал оның көрсеткіштеріне – біртұтас іс-әрекет үдерістің барлық компоненттерін жүйелікте елестету мен олардың өзара байланысы, шешендік шеберліктің негізі туралы ілім, оның мәні, құрылымы, заңдылықтары кіріктірілген.

Үшінші өлшем бірлігіне – шешендік шеберлікті қалыптастыруға арналған жұмыс әдістерін меңгеру алынып оның көрсеткіштеріне; шешендік шеберлікті қалыптастыру іс-әрекетін жоспарлау епшілдігі, шешендік шеберлікті қалыптастыруға арналған әдіс – айла, амалдар, әдістер, формалар мен құралдардың тиімді қиблануын (тіркесімін) анықтау алынады.

Шешендік шеберлік бейімділігін қалыптастыру үлгісі негізінде оқушылардың шешендік шеберлік бейімділігінің қалыптасу, даму деңгейлері де анықталады. деңгей мынадай өлшем бірліктермен (критерийлермен) анықталады:

- бірінші өлшем бірлігі: шешендік сөз мазмұны, яғни тіл байлығы мен қорды білу; теориялық деңгейі; материал сонылығы, оның өмірімен байланысы және логикалығы; деректер мен аргументтер толымдылығы, оның нақтылығы, ақпараттық қанықтылығы т.б.

- екінші өлшем бірлігі: сөздің ақиқатқа сәйкестілігі, тыңдаушыларға әсер салу, ояту, асқақ адамгершілікке негізділген қарапайымдылық мінез.

- үшінші өлшем – мазмұндау әдісі: оның құрылымына тыңдаушы ерекшелігімен санасу, пікір қонымдылығы мен бағалау дербестілігі, мазмұндаудағы проблемалық, құрылым айқындылығы сөзге қатысушымен байланыс және оған сүйену, көрнекі құралдарды пайдалану, сұрақтарға берілген жауап анықтылығы, тіл стилінің сәйкестілігі т.б.

- төртінші критерий: тіл және стиль; лексика байлығы, грамматикалық түзілім, шешендік топтарды; пайдалану; көркемдік образдарды пайдалану; екпін дыбыстау мәнерінің дұрыстығы; штамп желбуаз сөздерді жібермеу; сөз анықтылығы; тіл құралдарын тыңдау дәлдігі т.б.

- бесінші критерий – тіл (сөз) техникасын: анық дауыс ырғағының болуы, дұрыс тыныстау; дикция анықтығы; интонациялық виғындылық пен саздылық; пауза (музыкалық тыныс, үзіліс) мен дыбыс ырғағы, ишара, ым орындылығы т.б.

- алтыншы критерий – шешеннің сыртқы түр – келбеті.

Шешендік шеберлік деңгейлерді анықтауға – бақылау, әңгіме, сұрақнама (анкета), эксперимент, іс-әрекет нәтижесіне талдама, тестілеу, өзіндік талдау т.б. әдістерді пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Б.С. Балғазина. Гуманитарлық факультеттерде оқитын студенттердің шешендік мәтіндерді құрастыру барысында ///

2. М.Р. Кондыбаева. Тіл-әдебиет мұғалімдерінің сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негізdedі. – Алматы: 1999 – 215 б.

3. Б.Д. Қашлиқалиева. Студенттерге шешендік өнерді үйрету (әдістері – Алматы: 2004. б. 120-168.

4. Д.С. Раев. Қазақ шешендік сөз өнерінің әлеуметтік-философиялық негізі (дисс. ///). Алматы.2003.36 б.

5. Н.Н: Кохтев. Культура речи – Москва.:1997. с. 72-88.

Резюме

В этой статье рассматриваются основы дидактического метода в проведении занятий в старших классах ораторского искусства.

Summary

This article considers the basics of didactic methods in senior classes

ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ БІЛІКТІЛІКТІ (ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ) АРТТЫРУДЫҢ МӘНІ.

Тағабаева Б. Ш.,

**Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының
2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі: С.З. Теміргалиева**

Аңдатпа: Бұл мақалада оқытудың әдіс-тәсілдерінің бірі ақпараттық біліктіліктің пайдалану жолдары қарастырылып, сабақта пайдаланудың жолдары көрсетіледі. Интернет, электрондық оқулықтың пайдалану тиімділігі шетел тілдерін үйренудегі маңыздылығы қарастырылады.

Кілт сөздер: Ақпараттық технология, ақпараттық біліктілік, электрондық оқулық, интернет, ақпараттық – коммуникация, ақпараттық мәдениет.

СУЩНОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.

Тағабаева Б.Ш.,

**Магистрант 2 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка»
КазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан
Научный руководитель: С.З. Теміргалиева**

Аннотация: В этой статье одним из методов обучения является использование информационной компетентности и способы ее использования на уроках. Показана эффективность использования Интернета, электронного обучения при обучении иностранным языкам.

Ключевые слова: Информационные технологии, информационная компетентность, электронный учебник, интернет, информационное общение, информационная культура.

THE ESSENCE OF IMPROVING INFORMATIONAL COMPETENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.

Tagabaeva B. Sh.,

**Master degree 2nd course student of the specialty “Foreign language: two foreign
languages”,
Ablai khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan
Scientific adviser: S.Z. Temirgalieva**

Annotation: In this article, one of the teaching methods is the use of information competence and how to use it in lessons. The effectiveness of using the Internet, e-learning in teaching foreign languages is shown.

Keywords: Information Technology, information competence, electronic textbook, Internet, informational communication, information culture.

Әль-Фараби: «Оқыту дегеніміз- үйрету, дағдыландыру, әрекеттендіру», - дейді. Оқыту теориялары мен қағидалары білім беру кезінде ескерілуі қажет көптеген факторларды алға тартады. Білім беру тәсілдері мұғалім мен студенттің қарым-қатынасы, оқыту стилі және ата-ана мен отбасының баланың оқуына араласуын зерттеген теориялар мен зерттеулерден бастау алады. Оқытудың жаңа ақпараттық - коммуникациялық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. ХХІ ғасыр – ақпараттық технология ғасыры болғандықтан, қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың маңызы зор. Білім

беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми – технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда [1, 45 б].

Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті болашақ мамандарын даярлау мұғалімнің басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру болашақ мұғалімдерден өз мінез – құлықтарын, ұстанымдарын, мүмкіндіктерін түрлендіруді талап етеді. Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни, оқу үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану. Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру енгізілді. Ақпараттандыру жағдайында студенттер меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Білім беру саласында ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері пайдаланылуда және одан әрі жетілдірілуде [2, 36 б].

Студенттердің ақпараттық біліктілігі мен ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр. Білік – студенттің жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығына әлеуметтік тапсырыс. Біліктілік - әр баланың өзіндік ерекшеліктеріне қарай жеке тұлғаға бағытталған оқыту арқылы студенттің білімді жан-жақты меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі [3,18 б]. Және де отандық ғалымдардың бірі, Құнанбаева С.С-ның студентті кәсіби даярлаудағы анықтамасына сүйенетін болсақ, «біліктілік» ұғымы мынаны білдіреді «біліктілік-білім беру нәтижесі емес, ол табысты кәсіби қызметтің интеллектуалды-шығармашылықты жүзеге асыру тәжірибесі» деп түсіндіріледі [4, 25 б].

Білім – болашақ бағдары, кез-келген оқу орынның басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту. Ақпараттық біліктілік – бұл жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті. Құзіреттілікті студенттің пән бойынша игерген білімі, білігінің жинағы деп қабылдауға келмейді. Ол – оқу нәтижесінде өзгермелі жағдайда меңгерген білім, білік, дағдыны тәжірибеде қолдана алу қабілеті.

Мұғалім үшін электрондық оқулық – бұл күнбе – күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір білім алушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, әрі қарай жетілдіре алады. Электрондық оқулық арқылы үй тапсырмасын сұрау, жаңа сабақты түсіндіруге, аудармашы қызметін пайдалануға және тест тапсырмаларын орындауға, қосымша материалдарды талқылауға болады. Интерактивті тақтаны пайдалана отырып студенттердің қызығушылығын аттыруға мүмкіндіктер жасалады.

Ақпараттық біліктілікті қалыптастырудың басты мақсаты – студенттерге ақпаратты беру, түрлендіру және оны қолдану білімдерімен қаруландыру, олардың компьютерлік технологияны өз қызметтеріне еркін, тиімді пайдалана алу қабілеттерін қалыптастыру. Басқаша айтқанда, бұл кеңістікте оны жүйелі және кәсіби бағытта енуін қамтамасыз ететін оқытушы. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивті тақтаны пайдалана алатын, Онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген оқытушы болуы тиіс. Себебі, қазіргі таңдағы жастар ақпараттық технологияны өте жоғары деңгейде меңгергендігі байқалады. Сондықтан, кәсіби тұрғыдан мәдениетті жеткізе білу арқылы, студенттерді баулу оқытушының міндеті.

«Қазіргі заманда ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында

ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор [5, 82 б].

Жаңа ақпараттық технология мүмкіндіктерін пайдаланудың педагогикалық сәйкестігін ескеріп оқыту үрдісіне енгізу сабақты ұйымдастырудың және оқыту әдістерінің өзгеруіне әкеледі. Күнделікті сабаққа бейне, аудио қондырғыларын, теледидар мен компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беріп келеді. Заман ағымына сай ондай қондырғылар студенттердің қызығушылығын арттырып отырады. Компьютер – білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық шараларды шешуге мүмкіндік беретін зор құрал.

Компьютер арқылы оқыту мынадай міндеттерді қамтиды:

- Студенттердің компьютерлік сауаттылығын ашады;
- Оқыту тәрбие үрдісіндегі ақпараттың алмасу сипатын анықтайды;
- Дайын бағдарламаларды қолдана білу шеберлігін арттырады;
- Ойлау қабілетін дамытады [6, 58 б].

Мультимедиялық оқулық – студенттердің қызығушылығын арттырып, зейін қойып көрумен қатар түсінбеген сәттерін қайталап көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді және білім алу кезіндегі олардың белсенділігі арта бастайды. Студенттердің өздері де алынған ақпаратты көшіріп алып онымен өз ыңғайына қарай жұмыс жасай алады.

Интернет – адамзаттың ақпараттық технология саласындағы жеткен жетістіктерінің бірі. Бүкіл Жер шары бойынша ақпарат ағынын таратуды қамтамасыз ететін желілер жиынтығы. Оқыту үрдісінде студенттердің өз бетінше жиі қолданылатын технологияның бірі.

Электронды оқулықтар – барлық оқулықтардың материалдарын модульдік түрде қарастырып, оның мазмұнын бірыңғай қарастыруға негізделген. Электронды оқулық – оқушылар мен студенттер үшін мектеп қабырғасында өздігінен білімін толықтыруға мүмкіндік беретін ақпарат көзі. Электронды оқулықтар бойынша оқушы немесе студент тапсырманы қызыға орындайды, сонымен қатар өз қатесін табады. Электронды оқулықты пайдалану арқылы:

- сабақта техникалық құралдарды, дидактикалық материалды қолдану тиімділігі;
- мұғалімнің ақпараттық – коммуникациялық технологияны меңгеруі;
- студенттің пәнге қызығушылығы;
- алынған білім, дағды деңгейі;
- білімнің тереңдігі;
- практикалық дағдыларды игеру мүмкіндігі артады.

Жалпы ақпараттық – коммуникативтік технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

- оқу материалын терең түсінуге;
- оқу мотивациясының артуына;
- алған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына;
- уақытты үнемдеуге;

Қазіргі заманда ауыл жастарына ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет деп, Елбасы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор [7, 95 б].

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Осы заманғы білім беру мен кәсіби қайта даярлау, «парасатты экономиканың» негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалану, инновациялық экономиканы дамыту қажет. Білім беру реформасы табысының басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің кез келген азаматы әлемнің кез келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады» делінген. Сонымен қатар, бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізу, On-line тәсілінде оқыту

тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру, оқу жоспарларына жаратылыстану ғылымдары бойынша, бірінші кезекте, математика мен ақпараттандырудан қосымша сағаттар немесе пәндер енгізу қажеттігін баса айтты.

Кәсіби білім беруде ақпараттық технологияларды пайдалану мен студенттердің ақпараттық біліктілігін қалыптастыру қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және Интернет ресурстарды пайдалану студенттердің білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Үшінші мыңжылдық кезінде қоғамның даму көрсеткіші ретінде ақпараттық қоғамға өту ісі алынады да, ал оның ең анықтаушы рөлін ақпарат түсінігі атқарады. Ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тарату тәсілдері мен құралдары динамикалық түрде өзгеріске ұшырап, солар арқылы қоғамның инфрақұрылымы қалыптаса бастайды.

Студенттер үшін ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

- студенттің өз бетімен жұмысына;
- уақытын үнемдеуге;
- білім – білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеруге;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
- экономикалық тиімділігі;
- іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйренуде (би өнері, қол еңбегі, дене шынықтыру сабақтары т.с.с.);
- қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестерімен әр түрлі тәжірибе нәтижелерін көріп, сезінуге мүмкіндік береді;
- студенттің ой-өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Мұғалім сабағында ақпараттық технологияның тиімділігін жүйелі түрде көрсете біледі. Ақпараттық технологияны пайдалану іс-тәжірибесі тиімді әдіс деп ойлаймын.

Кәсіби білім беруде ақпараттық технологияларды пайдалану мен студенттердің ақпараттық біліктілігін қалыптастырудың мәні атты баяндамаларды қорытындылай келе, төмендегідей ұсыныстарға тоқталамын:

- кәсіби білім беретін оқу орындарын қазіргі заманға сай жаңа ақпараттық құрал – жабдықтармен жабдықтау, интерактивті тақталар мен мультимедиялық кабинеттермен және арнаулы пәндер бойынша электрондық оқулықтармен, тренажерлармен қамтамасыз ету;
- кәсіби білім саласында оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын пайдалану бойынша білім жетілдіру курстарын жиі ұйымдастыру;

Ақпараттық біліктілікті қалыптастырудан күтілетін нәтиже жаңа заманға сай ақпараттық мәдениеті мен біліктілігі қалыптасқан, теориялық білімдерін іс жүзінде қолдана алатын, информатика пәнін басқа пәндермен байланыстыра алатын жеке тұлға қалыптастыру.

«Қазіргі заманда болашақ мұғалімдерді ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Ақпараттық – коммуникациялық технологияны оқу – тәрбие үрдісінде қолдану студенттің өз мамандығына қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, мамандық сапасын арттырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда үлесі мол.

Ақпараттық технологиялардың дамуын желісіз, электрондық поштасыз көзге елестету мүмкін емес. Қазіргі кезеңде «ақпараттық технология» термині ақпараттарды өңдеуге арналған компьютерлерді пайдаланумен байланысты қолданылады [8, 24 б].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ш.Құрманалина, Б.Мұқанова. Педагогика, Астана: Фолиант, 2014. – 472 б.
2. Н. В. Королёва, И. Н. Кайдаш. Информатика, Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі. - Алматы : Бастау, 2012. - 500 б. - ISBN 978-601-7275-46-4.

3. Жапарова, Г. Ә. Информатика негіздері: оқу құралы / Г. Ә. Жапарова. - Алматы: Экономика, 2006. – 295 б.
4. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования: монография / С.С. Кунанбаева. – Алматы, 2014. – 205 с.
5. Д. С. Байғожанова, Н. С. Ермакова. Информатиканы оқыту теориясы мен әдістемесі. - Қарағанды : Medet Group, 2015. - 180 б.
6. Қазақстан жолы /Н.Ә.Назарбаев.- Астана: Б. б., 2007.- 372 б.
7. Д. Н. Шукаев. Ақпараттық процестерді талдау және модельдеу, Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі. - Алматы : Эверо, 2005. - 184 б
8. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында Н.Ә.Назарбаев Ғасырлар тоғысында, Астана, 2007.- №4.- 4-40 б.

Түйін

Қорыта келе, компьютерді қолдануда шетел тілін оқыту сапасы артып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асып келеді деуге болады. Ал, ақпараттық біліктіліктің қалыптастырудан күтілетін нәтиже жаңа заманға сай ақпараттық мәдениеті мен біліктілігі қалыптасқан, теориялық білімдерін іс жүзінде қолдана алатын жеке тұлға қалыптастыру. Мұғалімнің өзінің пәнін жете білумен қатар жаны нәзік, сезімі толқымалы әрбір шәкірттің жанын түсініп, оның дұрыс қалыптасуы үшін шебер әдіскер болуы шарт деп білемін.

Summary

In conclusion, we can say that when using a computer, the quality of teaching a foreign language increases, and informatization of education is implemented systematically. The expected result of the formation of information competence is the formation of a person with a modern information culture and competence, able to apply theoretical knowledge in practice. I believe that a teacher must be a skilled methodist in order for them to know their subject and understand the soul of every student who feels tender, sensual.

ӘӨЖ 658.5 (075.8)

КӘСІПКЕРЛІК ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ, ОСЫ КҮНГІ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Шымкент университеті «Есеп және аудит» мамандығының 4-курс студенті

Кубоналиева Ажар Каримкулқызы

Ғылыми жетекшісі: Дауренбаева Динара Оруспаевна

Жалпы “кәсіпкерлік” ұғымы туралы экономикалық әдебиеттерде көзқарастар әртүрлі болғанымен олар бірін – бірі толықтырады және де кәсіпкерлікке байланысты анықтамалардың қалыптасып дамуы (эволюциясы) оның атқаратын нақты қызметтерінде көрсетіледі. “Кәсіпкер” туралы ежелгі заманнан қазіргі уақытқа дейін қандай, теориялар мен тұжырымдамалар қалыптасқаны жөнінде біздің отандасымыз О. Ж. Әлиев ғылыми маңызды зерттеу жүргізіп, кәсіпкерліктің адамзат тарихында орын алған жеті кезеңін бөліп көрсеткен.

Алғашқы кезеңде көрсетілген “кәсіпкерлік – адамның қандай да бір іс - әрекетпен айналысуы,” – деген түсінігі бүгінгі күнгі “кәсіпкерлікке” берілген анықтамалардан біршама өзгеше мән – мазмұнға ие екендігі айқын. Кәсіпкерлік туралы алғашқыдан кейінгі екі кезең IX – X ғасырларда өмір сүрген орта ғасырлық араб ойшылдарының еншісінде.

Екінші кезең біздің дәуіріміздің IX – X ғасырда өмір сүрген Аль-Ашари (873-935 жж.) атымен байланысты. Яғни, ашариттер (Аль-Ашариге қатысты), жәбраиттер (жәбр – арабша - еріксіз), кадариттер (кадар – арабша – қабілеттілік, құдіреттілік), мутазалиттер (арабша –

айрықша, яғни еркін ойлайтын адамдар) кәсіпкерлік туралы Ислам діні шеңберінде ой толғап, тарихта алғашқы болып “Касб” тұжырымының негізін қалыптастыруға өз үлестерін қосты.

Үшінші кезеңде аталған тұжырымды кеңейтілген түрде әйгілі орта ғасырлық араб ойшылы, оқымыстысы және мемлекет қайраткері Ибн – Хальдун (1332-1406 жж.) өз еңбектерінде “касб” (“касабун”) ұғымын одан әрі зерттеп, ол туралы өз тұжырымдамасын жасады. Ол кәсіпкерлікті меншікті иелік етумен, еңбекпен, адамның еңбекқорлығымен байланыстырады. Осыған орай, кәсіпкерлікті өмір сүру құралы (“мааш”), баю құралы (“райаш”) ретінде қарастырады. Сонымен қатар, оның кәсікерлік теориясы өзі қалыптастырған меншік (“мульк”), тауар өндірісі және айырбас, қажетті және қосымша еңбек және өнім қағидаларымен тығыз байланыста болады.

Келесі, төртінші кезең ХҮІІ ғасырдың аяғы мен ХҮІІІ ғасырдың басында өмір сүрген Р. Контильон атымен байланысты. Яғни, ол берілген анықтамада кәсіпкер – тәуекелге бара білетін адам, ал байлық көзі – экономикалық игіліктердің дәл бағасын анықтайтын жер мен еңбекте, - деп көрсеткен. Бұдан соң ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ басында француз экономисі Ж. Б. Сэй кәсіпкерлікті үш өндіріс факторының (жер, капитал, еңбек) бірігуінен тұрады деп қарастырады. Және сонымен қатар ол ағылшын кәсіпкерлерінің ерекшеліктерін Англия өнеркәсібінің жеткен жетістіктерінен көруге болатынын да айта кетті. Сэйдің негізгі тұжырымы кәсіпкерлердің өнім өндіруге қатысқан зор үлестерін айқындауында. Сэй “кәсіпкерлік табысты - кәсіпкердің еңбегі үшін алынатын сыйлығы”, - деп есептеді, ал “кәсіпкердің өзі – қандай да бір өнімді өндіру үшін пайда табу мақсатында өз атынан тәуекелге бара алатын адам”, - деп ұғынды.

Кәсіпкерліктің бесінші кезеңі И. А. Шумпетер (1883-1950 жж.) атымен байланысты. Ол “кәсіпкер” ұғымын жаңалық ашушыретінде қарастырды. Оның негізгі қызметі экономикалық өсуді қамтамасыз етуде басты рөл атқаратын жаңашылдықты іске асыру деп түсінді. Яғни, жаңа бағыттарды ойлап тауып, іске асыратын шаруашылық субъектілерін кәсіпкерлер, - деп атады.

Ал, алтыншы кезең Л. Мизес, Ф. А. Хайек, И. Карцнерлермен байланысты. Бұл кезеңде, кәсіпкерді өзіндік ерекшеленген белгісімен іскерлік жүргізетін адам, ал кәсіпкерлік – экономикалық мүмкіндіктерді іздену мен зерттеу арқылы жүзеге асыру, - деп қарастырылған.

Соңғы, жетінші кезеңде кәсіпкерлікті қазіргі уақытта кең орын алған “менеджментпен” ұштастырады.

Кәсіпкерлік осы уақытқа дейін қалыптасқан “батыстық дәстүр” тұрғысынан алғанда ол пайда табуға бағытталған қандай да бір қызметтің белгілі бір түрін ресурстарды тиімді пайдалана отырып, ақыл – ой, зерделік меншікті және меншіктің басқа да нышандарымен ұштастырып, іскерлікті жүзеге асыру болып табылады. Ал, кәсіпкерлік қызмет – бұл меншік қатынасының әр түрлі нышандарының экономикалық жүйедегі белгілі бір әрекеті.

Сонымен “кәсіпкерлік” ұғымының мәні мен ол туралы әр кезеңде қалыптасқан тұжырымдамаларға қысқаша тарихи шолу жасай келе біз “кәсіпкерліктің” мазмұны неғұрлым кең тұрғыдан түсінуді ұстанамыз. Басқаша айтсақ, кәсіпкерлікпен кез – келген халық, кез – келген адам, кез – келген уақытта (хайуанаттар дүниесінен бөлініп шыққаннан бастап) айналысады. Солай бола тұра, әдебиеттерде, әр заманда, әр халықта, тіпті әр адамның кәсіпкерлік іс - әрекетінің ішкі сипаты мен мазмұны әр түрлі болуы хақ. Баса айтатын нәрсе, “кәсіпкерлік” туралы осы уақытқа дейін қалыптасып, сіресіп қалған “дәстүрлі”, яғни “батыстық” көзқарастан түбегейлі бөлекше кең тұрғылы тұжырымдама Қазақстан зерттеушілерінің еншісінде.

Кәсіпкерлік туралы аталмыш кең көлемді тұжырымдама шеңберінде оны ғылыми тұрғыдан жіктеп, жүйелі түрде қарастыруға да мол мүмкіншілік туады. Мысалы, О. Ж. Әлиев негіздеген “меншік – кәсіпорын – кәсіпкерлік” экономикалық “формуласын” негізге ала отырып, бүгінгі күні Қазақстан Республикасында орын алып отырған кәсіпкерлік тәжірибені терең зерттеп түсінуге болады. Әңгіме меншік, кәсіпорын, кәсіпкерлік тектерінің (түрлерінің, нышандарының) өзара сапалық байланысы мен өзара тәуелділігі туралы турала болып отыр.

Осы “формулаға” сүйене отырып, республикамызда кәсіпкерліктің ұлттық жүйесінің қалыптасу ахуалын зерттеп ұғыну методологиялық тұрғыдан біршама оңайға түседі. Нақты айтсақ, кәсіпкерліктің ұлттық жүйесінің үш классикалық тегінен (түрінен, нышанынан), яғни “мемлекеттік”, “жеке”, “дара”, және екі бейклассикалық (классикалық емес) “ұжымдық” және “аралас” тектерінен (түрлерінен, нышандарынан) тұратынын айту керек.

Бірінші кезең – алғашқы қауымдық құрылыс қалыптасқаннан бастап 1917 жылға дейінгі аралық. Бұл кезеңде кәсіпкерлік ісі өз заманына байланысты дәстүрлі қалыпта, дәстүрлі салаларда дамып, сол уақыттың тұрмыс – тіршілігіне сай болып отырды.

Екінші кезең ел басына төңкерісшілердің келуімен 1986 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Елде жеке – дара кәсіпкерлікке деген жағдайдың болмағаны және олардың әрекетін ынталандыратын мемлекет тарапынан пәрменді мүмкіндіктердің болмағандығы туралы айтылған. Сол кезде КСРО – да, Қазақстанда жарық көрген әдебиеттер мен басылымдарда “социалистік тауарлы өндіріс”, “социалистік рынокты экономика” деген тұжырымдамалардың, қала берді Шығыс Еуропадағы бірнеше социалистік елдерде (Польша, Венгрия) жеке меншікке негізделген өндіріс ауқымының әжептәуір шеңберде орын алғанына қарамастан “жеке меншік өндірісі социалистік өндіріс тәсіліне сай емес”, - деген көзқарастар қалыптасқаны өзімізге белгілі. Сондықтан да, кәсіпкерліктің жеке – дара нысаны өзінің көптеген шешілмеген мәселелерімен кәсіпкерлік дамуының осы екінші кезеңін аяқтады.

Үшінші кезеңге 1986 жыл, яғни КСРО – ның “Жеке еңбек қызметі туралы” (“Об индивидуальной трудовой деятельности”) заңы шыққанынан бастап 1991 жылдар аралығын жатқызуға болады. Бұл уақыт аралығында кластерлік кәсіпкерлік азаматтардың және олардың отбасы мүшелерінің өзіндік еңбегі арқылы жүзеге асырылды. Үшінші кезеңде жеке – дара кәсіпкерлік, негізінен, социалистік шаруашылық жүйенің қажетті бөлігі ретінде қаралған жоқ. Теорияда да, тәжірибеде де жеке еңбек қызметін социалистік меншік қатынасына “жат” әрекет деп қарады және де оны социализмнің экономикалық, әлеуметтік, саяси жүйелеріне кеңінен енгізген жоқ. Ал жеке өндірушілердің қызметі өзінің “шектелген” мүмкіндіктеріне қарамастан тұтынушылар сұранымына және оның өзгерісіне сай әрекет етті.

Төртінші кезеңге 1991 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі аралықты жатқызуға болады. Яғни, егемендік алғаннан кейінгі еліміздің өз бетінше тәуелсіз Республика болып қалыптасқан уақыттан бастап осы бүгінге дейінгі аралық жатады.

Қазақстандағы экономикалық реформа кәсіпкерліктің дамуына жаңа “көкжиектер” мен олардың болашақтылығын ашты. Кәсіпкерліктің әлеуметтік – экономикалық мәні мен мақсаты рынокты экономиканың әрекетіне икемділік, көпқырлылық сипат беріп, тұрғындардың кәсіпшілік белсенділігін арттыруға, олардың әлеуметтік – экономикалық енжарлығына шек қоюға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда республикамызда кәсіпкерлік қызмет бірнеше түрге қатысты, яғни іскерлік түріне байланысты - өндірістік, коммерциялық, қаржылық; шаруашылық субъектілеріне байланысты – ірі, орта және шағын, меншікке байланысты – мемлекеттік, жеке, ұжымдық, аралас, дара; ұйымдастырылу нышанына байланысты жеке, топтық, жеке – дара түрлерінде дамып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. – Алматы: 2015.
2. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: “Кәсіпкер”, 2018.
3. Алшынбаев Т. Меншік жүктеген міндеттер. – Алматы: “Әділет министрлігінің хабаршысы”, №1, 2015.
4. Бабақұлы Б. Тәуелсіздік, нарық, экономика. – Алматы: “Ақиқат”, 2016.
5. Басовский Л. Е. Управление качеством. Учебник. – М: Инфра – 2011.
6. Бовыкин В. Новый менеджмент. Управление предприятиями. – М: “Экономика”, 2016.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ГУМАНИТАРНОМ НАПРАВЛЕНИИ В УСЛОВИЯХ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ

Бегадил Ж. -магистрантка «Иностранный язык: два иностранных языка»

Научный руководитель: к.п.н. Сыздыкова З.Ж.

КазУМОиМЯ имени Аблай хана

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы формирования межкультурной компетентности старшеклассников гуманитарного направления в условиях трехъязычия. Подробно рассмотрены понятие и значение межкультурно-коммуникативной компетенции. Продемонстрированы возможности формирования межкультурной компетентности учащихся при применении в ходе занятия преподавателем инновационных технологий и новых методов, а также специальных упражнений.

Ключевые слова: трилингвизм, межкультурно-коммуникативная компетентность, методы.

EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES FOR THE FORMATION OF INTERCULTURAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING ENGLISH IN THE HUMANITIES IN THE CONDITIONS OF TRILINGUALISM

Zh. Begadil - undergraduate of "Foreign language: two foreign languages"

Academic advisor: Syzdykova Z.

Ablai khan KazUIR&WL

Abstract: This article deals with the formation of intercultural competence of high school students in the Humanities in the conditions of trilingualism. The concept and significance of intercultural and communicative competence are considered in detail. The article demonstrates the possibilities of forming students' intercultural competence when teacher uses during the class innovative technologies and new methods, as well as special exercises.

Keywords: trilingualism, intercultural communication, intercultural-communicative competence, teaching English in conditions of trilingualism, humanitarian direction, methods.

ҮШТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДА ГУМАНИТАРЛЫҚ БАҒЫТЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ-ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Үштілділік идеясын алғаш рет Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 2006 жылы Қазақстан Халқы Ассамблеясының XII-ші сессиясында ұсынған еді. Одан кейін Елбасының "Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ" атты және "Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан" атты Қазақстан халқына Жолдауында тілдердің үштұғырлығы мәдени жобасын кезеңдеп жүзеге асыруды тапсырды [1, 2 б.]. Үштілділік саясаты Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының, тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының, үштілді білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған Жол картасының, "Қазақстан Республикасының Тіл туралы" Заңының бағдарламалық құжаттарында атап өтілді, солайша мемлекетімізде 2013 жылдың қыркүйек айынан бастап үштілділік саясаты балабақшаларда, мектептер мен университеттере жүзеге асырылып келеді Үш тілді білім берудің басты мақсаты әр түрлі ұлттардың адамдарымен бейбітшілік пен келісімде өмір сүре алатын, басқа мәдениеттерге құрмет пен түсіністік сезіміне ие адамды

калыптастыру болып табылады. Мектептердегі үш тілді оқыту моделі жоғары сыныптарда ағылшын тіліне кезең-кезеңмен көшуді көздейді, яғни үштілділік бағдарламасын іске асырудың алғашқы қадамы балаларды осы үш тілді тіл белгілі бір деңгейінде білуге дайындаудан басталады, ал содан кейін пәндерді орыс, қазақ немесе ағылшын тілдерінде оқыту басталады. Қазіргі мектеп түлегі ағылшын тілін сапалы меңгеруі керек, өйткені ғылым, даму, әлемдегі ақпараттық технологиялар-барлығы ағылшын тілінде жүріп жатыр. Жоғары сынып оқушылары үшін өз білімін тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар жақын және алыс шетелдердің ЖОО-да жалғастыру маңызды.

Үштілділік жағдайында ағылшын тілін үйреткенде мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру аса маңызды. Шет тілін оқи бастағанда студенттің өз әлеуметтік және мәдени қоры болады, сол қорын сақтай отырып, тіл үйренуші басқа мәдениетпен танысып, сол мәдениетті түсініп, қабылдай алуы тиіс. Мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілікті иемдену арқылы оқушылар басқа мәдениет өкілінің сөзі мен ойын түсіну, өз мінез-құлқын қатысымға сай бейімдеу, жанжалдың алдын алу, әртүрлі мінез-құлық түрлерін, нормаларын, құндылықтарын қабылдауды үйренеді. Қазіргі заман түлегі өмірдегі жағдаяттарға, өзгерістерге бейімделе әрекет етуі тиіс, ол шетел тілін жаңа деңгейде, мәдениетаралық қатысым құралы ретінде меңгеруі тиіс.

Қазіргі кезеңде ағылшын тілі оқытушылары мәдениетаралық кеңістікке жолсерік болып табылады. Үштілділік жағдайында мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру үшін ағылшын пәні мұғалімінің міндеті енді грамматика мен лексиканы оқыту ғана емес, сонымен қатар оқушының мәдени бэкграундты түсіну мүмкіндігін қамтамасыз ету, оны тілдік контекстке енгізу және нақты қарым-қатынасқа дайындау. British Council ұйымының 2017-ші қарашада Қазақстан мен Қырғызстанда өткізген зерттеулеріне сәйкес, ағылшын оқытушылары бәсекеге қабілетті болу үшін келесі дағдыларды дамыту маңызды [2, 3 б.]:

- Әлемдік педагогикалық практикадан алынған оқытудың инновациялық әдістерін пайдалану;

- Жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру;

- Сабақты жоспарлауды оңтайландыру үшін оқу үдерісін бағалаудың тиімді әдістерін қолдану.

Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Сондықтан мұғалімдер, ең алдымен, жаңашылдықты қабылдауға, алған дағдыларын жетілдіруге және оларды жаңартуға дайын болу, олар үнемі өзгеріп отыратын білім беру жүйесінің инновациялары мен реформаларына бейім болуы тиіс. Бірақ жаңа технологиялардан бөлек, ағылшын тілін оқытуда бұрыннан қолданылып келе жатқан және өз өзектілігін жоғалтпаған дәстүрлі әістер де бар. Соның бірі - Lifelong Learning немесе өмір бойы үздіксіз білім беру тұжырымдамасы, ол туралы алғаш рет 1968 жылы ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының материалдарында айтылған [3, 24 б.]. Содан бері үздіксіз білім беру идеясы зерттеушілер мен педагогтардың зерттеу нысанына және заманауи білім беру әдістемелерінің басты бағытына айналды. Үздіксіз білім беру тек оқушы үшін ғана емес, мұғалім үшін де маңызды, өйткені мұғалімдер өзгермелі шындыққа бейімделіп, талаптарға бейімделіп, еңбек нарығында сұранысқа ие болу үшін трендтерді қадағалау қажет. Ағылшын тілін оқытудың тиімді деп саналатын әдістемелеріне грамматикалық аударма әдістемесі, тікелей әдіс, аудио-лингвистикалық әдіс, коммуникативтік әдіс (Communicative Language Teaching Method) жатады. Бірақ бірде де бір әдістемені жүз пайыз тиімді деп санауға болмайтынын түсіну маңызды: барлығы оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне, оқушының қажеттіліктеріне байланысты, өйткені әрбір әдіс тілдің белгілі бір көрінісі мен түсінуіне негізделеді. Сол үшін көбінесе бірнеше әдістемелердің үйлесімі көп қолданылады. Осылардың ішінде қазіргі кезде коммуникативтік тәсіл ең өзекті және кең таралған болып табылады. Оның тапсырмағап негізделген оқыту (Task Based Learning), пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL), Dogme ELT және төңкерілген сынып (Flipped classroom) сияқты түрлері үштілді білім беруде ағылшын тілін оқытуда өте ұтымды қолданылады және олар мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған. Үш мақсатты тілді

оқыту CEFR моделіне сәйкес, сондай-ақ жоғарыда сипатталған коммуникативтік әдіснамалық тәсілді қолдана отырып жүргізіліп жатыр. Мектептерде сондай-ақ үш тілдің арасында параллель өткізе отырып қолдануға болатын әдстерге "Кластер", "Синквейн", "Блум Түймедағы" әдістерін жатқызуға болады [4, 3 б.].

Сол себепті мұғалімдердің әр кез үлкен ізденісте жүріп, әр сабаққа жан-жақты дайындалуы қажет. Сабақтың қызықты, сапалы өтуі тікелей мұғалімнің шеберлігіне байланысты болады. Бір сабақтың әр кезеңдерінде түрлі әдістерді орнымен пайдалану арқылы, көп нәтижеге жетуге болады. Сабақ үстінде небір күрделі қиындықтар, оқыс әрекеттер кездеседі. Шебер ұстаз соның бәріне төтеп беріп, ешқандай әрекетке жол бермей сабақ үрдісін түрлендіріп отырады. Бүгінгі таңда озат педагог-ғалымдар, тәжірибелі мұғалімдер ойлап тапқан сабақты түрлендіріп өткізудің неше түрлі жаңа тәсілдері жеткілікті. Көптеген әдіскерлер мәдениетаралық қатысымдық құзіреттілікті қалыптастыруды түрліше бағыттарда қарастырады. Осындай технологиялардың бірі - Ж.Көбдікова және Ж.Қараевтың «Үш өлшемді әдістемелік жүйе» технологиясы [5, 15 б.].

Үш өлшемді әдістемелік жүйе технологиясы дегеніміз - оқушының туа біткен ақыл-ой қабілетінің жеке даму жан-жақтылығына негізделген білім беру жүйесі. Бұл технология үш деңгейде берілген. Деңгейлеп оқыту оқылтын ақпарат ауқымының азаюы арқылы емес, оқушыларға қойылатын талаптардың әр түрлілігі арқылы жүзеге асырылады. Бұл технологияда бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алуудағы белсенділігіне баса назар аударылады. Деңгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін барынша пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасайды. Мектептерде үштілікті енгізу аясында мұғалімдер қазірде осы технологиямен жұмыс жасап жатыр. Нәтижесінде бұл әдіс оқушының өз бетінше жұмыс істеуіне, сөйлеу шеберлігінің артуына, оқушының өз бетімен жұмыс жасауына үлкен ықпал етеді. Осы технологияны оқу үрдісіне енгізу барысында білім сапасының да артатыны байқалады.

Мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілік бұл басқа лингвосоциум өкілімен өзара әрекет барысында тіл көмегімен мәдениеттер диалогын іске асыру болып табылады. Мәдениетаралық-қатысымдық құзіреттілік – ол өз туған ел мәдениеті мен бөтен мәдениетті, екі елдің әлемді қабылдауын салыстыра білу, өзгешеліктері мен ұқсастықтарын табу. Өз елінің мәдениетін тілі оқытылып отырған ел мәдениетін салыстыра отырып оқушыда кешенді біртұтас мәдениетаралық білім (ерекше когнитивті құрылым) қалыптасады, бұл білімдер өзара толық түсіністікке жету үшін мәдениетаралық қарымқатынас үрдісінде қолданылады.

Мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында қолданылатын жаттығуларды неміс зерттеушілері У. Хойсерман мен Х. Пипо мынадай топтарға бөледі [6, 34-36]:

- қабылдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жаттығулар;
- тілдік рефлексияны қалыптастыруға бағытталған жаттығулар;
- мәдениеттерді салыстыруға бағытталған жаттығулар;
- мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жаттығулар.

Қазіргі таңда үштіліділік жағдайында ағылшын тілін оқытуда жоғары сынып оқушыларының мәдениетаралық-қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруда тиімді болып табылатын келесі төрт түрлі жаттығулары кешені әзірленген [7, 5 б.]. Бірінші топ жаттығуларына өз мәдениетін және басқа мәдениетті қабылдай білуді үйретуге бағытталған жаттығулар жатады:

- суреттерге немесе фильмдерге ассоциация жасау, оқушының қабылдауы мен түсінуін қалыптастыру;
- ағылшын тіліндегі жағдаяттарды, оқиғаларды талдау; себеп-салдар байланыстарын табу; олардың мәдениетке қатысын анықтау;
- суретті қабылдау/түсіну, суреттеу, болжам жасау, өз ойын айту;
- әртүрлі мәдениеттерден алынған әңгімелерді, оқиғаларды талдау, пікірталас жүргізу.

Екінші топ жаттығуларына келсек, мұндағы жаттығулар тілдік рефлексияны қалыптастыруға бағытталған жаттығулар болып табылады:

- тіл лексикасындағы ұқсас және ұқсас емес жақтарын талдау;
- белгілі бір сөзге ассоциограмма жасау, жиі кездесетін сөздерді анықтау, түсініктеме беру.

Үшінші топ жаттығулары басқа мәдениетпен танысуға және әр түрлі мәдениетті салыстыруға бағытталған:

- ағылшын тіліндегі әдеби мәтінді оқу арқылы халық мәдениетімен танысу;
- жарнама роликтері негізінде мәдени құндылықтарды анықтау;
- интернеттен шетел мәдениеті туралы ақпарат іздеу немесе шетелдіктер арасында қысқа сауалнама жүргізу;
- ағылшын фильмдері немесе ағылшын көркем әдебиеті негізінде мінез-құлық үлгілерін қарастыру;
- мәдениетаралық қарым-қатынаста түсініспеушілікке алып келетін жағдаяттарды талдау.

Төртінші топ жаттығуларына мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жаттығулар жатады:

- рөлдік ойындар, сахнамаларды, ойын түрлерін қолдану, осылайша вербалдық және бейвербалдық құралдарды есте сақтату, жаттату;
- симуляция ойындары, шет тілдік ортаға ену/
- халықаралық келісімдер, БҰҰ жиналысы т.б.

Аталған жаттығулардың ішінде мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі ретінде шет тілін оқытуда мақал-мәтелдерді қолдануды ұсынамыз. Мақал-мәтелдер – өне бойы белгілі бір ғана елге тән ұлттық-мәдени белгілерге тұнып тұрған ақпарат. Мақал – мәтелдер халықтың рухани мәдениеті мен тіл байлығының бөлінбейтін бөлшегі болып табылады, сонымен қатар, мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды орын алады. Жалпы мақал – мәтелдер ағылшын тілін оқытуда қолданыс тапқанымен, оларға арналған тапсырмалар түрлері біртектес және жеткілікті емес. Мақал мәтелдермен жұмысты түрлендіру үшін төмендегідей тапсырмаларды ұсынуға болады:

- мақалдағы түсініксіз сөздерді, ұғымдарды теріп жазып алу, аудару, анықтамасын іздеу;
- сұрақ-жауап;
- жағдаятқа қарай лайықты мақалды қолдану;
- мақалдағы оймен келісу/келіспеу;
- мақалға түсініктеме беру;
- мақалдың орыс және қазақ тілдеріндегі баламасын табу, оларды аудару;
- мақалды қолданып жарнама жасау;
- мақалдағы ой бойынша пікірталас жүргізу;
- өз мәдениетіндегі және шетел мәдениетіндегі мақал-мәтелдерді салыстыру;
- мақалды қолдана отырып белгілі бір тақырыпқа мәтін құру;
- мақалдағы ойға өз көзқарасын білдіру.

Мақал-мәтелдер халықтың рухани және тіл мәдениетінің бөлінбейтін байлығы, сондықтан да білімгердің мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыруда мақал-мәтелдерді қолдану оқушылардың ағылшын тілін оқуға деген ынтасын арттырады; тілдік мәдениетін дамытады; оқытылып отырған шет тілі елінің мәдениеті туралы білімді тереңдетеді; жалпы адами құндылықтар жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді. Яғни, мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру барысында оқушының жеке тұлғасын жан-жақты дамытамыз, ынтымақтастық, өзара құрмет, мәдени өзгешелікке түсінушілікпен қарау, мәдени кедергілерді жеңу негізінде мәдениеттер диалогына қатыса алу қабілеттілігін дамытамыз.

Ағылшын тіліне оқытуда мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру үшін интернеттің алатын орнына тоқталсақ, студенттер электронды пошта арқылы хат алысып, виртуалды

қатынас клубтары, конференцияларға қатыса алады. Интернет шетел тілін үйренушіге аутентті мәтіндерді қолдану, сол тіл өкілін тыңдау, олармен қарым-қатынас жасауда табиғи тілдік ортаны қалыптастырады [8, 2 б]. Қажетті техникалық құралдар бар болғанда шетелдік мәдениет өкілдерімен байланысу (электронды пошта арқылы, чатта, форумда хат жазысу, Skype арқылы сөйлесу және т.б.); Аутентті материалдарды – баспа материалдарынан бастап фильмдер мен оқытылатын тіл елдерінің ұлттық арналардада берілетін жаңалықтарға дейін лингвистикалық және лингвоелтанулық талдау. Жоғары сынып оқушылары бойында мәдениетарлық қарым-қатынас біліктілігін дамытудың тиімді әдістеріне ойын технологиясын, проблеммалық оқытуды жатқызуда да болады.

Қорыта айтсақ, үштілділік жағдайында жоғары сынып оқушыларының мәдениетарлық-қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру қазіргі мәдени жағынан әртүрлі болып келетін әлемде қарым-қатынас жасау үшін, әлемдік интеграция үрдісіне қатысу үшін қажет. Бұл құзыреттіліктің қалыптасуы оқушылардың мәдениеттер диалогына дайындық деңгейін көрсетеді. Оқушының бойында мәдениетарлық-қатысымдық құзыреттілігінің қалыптасуы өз тілі мен мәдениетін, шет тілі мен сол елдің мәдениетін терең тани және түсіне білуінен, толеранттылық қалыптасуы мен дамуынан, рухани баюынан, басқа елдің тілдік және тілдік емес құралдарын меңгеруінен көрінеді. Ал оқушыларға үштілді білім беруде мәдениетарлық қатысымдық-құзыреттілікті үйретуді ұйымдастыруда қазіргі заманауи техникалық құралдардың мүмкіндіктері мен инновациялық мүмкіндіктерін ұштастырып оқыту ұтымды тәсілі болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» // Егемен Қазақстан. — 2007. — № 55. — 11–13-б.
2. URL: <https://informburo.kz/stati/v-shkolah-vnedryayut-tryohyazychie-kakie-metodiki-prepodavaniya-angliyskogo-samye-effektivnye-.html>
3. Писарева Л.И. Европейский проект lifelong learning и его реализация в немецкой модели weiterbildung. Проблемы современного образования, №3- Москва, 2016 -66-80 бб.
4. Айтмагомбетова С.К. Значение трёхязычия в обучении обучающихся. <https://bilinger.kz/>
5. Көбдікова Ж.У. «Үшөлшемді әдістемелік жүйе - білім беру сапасын арттырудың тиімді құралы» «Арман - ПВ» баспасы, 2013.
6. Houssermann, U. / Piepho, H.-E. – 1996, Aufgaben – Handbuch Deutsch als Fremdsprache. Abriss einer Aufgaben und Übungstypologie. – München. – 296 S.
7. Смағұлова Р.Қ., Каликбергенова Р.Қ. Мәдениетарлық қатысымның шет тілін оқытуда маңыздылығы (неміс тілі).- ҚазҰУ Хабаршысы -Алматы, 2015
8. Амиржанова Г.Е. Мәдениетарлық қатысымның жанама формасы ретінде тыңдап түсінуге Интернет ресурстарын пайдалану / Маг. дис. – Алматы, 2010. – 78 б.

ӘОЖ 365.25

ӘЛ- ФАРАБИДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

**Өзбекстан. Науаи мемлекеттік педагогика институты
«Жалпы педагогика және психология» кафедрасы оқытушысы
Бегманова Гүлсара.**

Ой көргеннен сомдалыпшыққан сөздің шынайысы да жалғаныда болады.

Әл-Фараби.

Әл-Фараби (870-950)—әлемге әйгілі ойшыл, философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыка зерттеушісі. Тарихты білмей тұрып қазіргінің қадіріне жету, болашақты болжауының дейтінғылымның өз қағидасы бар. Өміріміздің даму барысын дұрыс түсініп, ғылымның бүгінгі мен ертеңін танып, бағдарлап отыруда маңызды орын

алады. Мәдени мұраны талдап, іріктей білу, бағалай білу, халыққа жеткізу-кейінгі ұрпақтың абройлы міндеті.

Орта ғасырда азамат білімінің молайып, ақыл парасатының жетілуіне үлес қосқан ғұламалардың бірі Әбу Насыр Әл-Фараби. Психология үшін іргелі мәселе болып табылатын жан мен тәннің ара қатынасы, бұл екеуінің бір-бірімен жайлы мәселеде Фараби өзін ол кездегі ғылыми ой-пікірдің биігінен көрсете білді. Оның пікірінше жан мен тән бірге дамиды, тәнсіз жан жоқ, жан тәннің тірлік қасиеті, адамда қатарынан екі жан болмайды, адамның тәні де жаны да өткінші, уақытша. Жан тәннің дамуына, оның біртіндеп қалыптасуына әсер етіп отырады. Тән саулығы жоқ жерде, жан саулығы жоқ. Ал, танып-білу қуаты жануарлар мен адамдарға ғана тән, бұталар сияқты дүниені түйсіне, сезіне алуға қабілетті. Өсімдіктерде мұндай қабілет жоқ. Адамда ең алдымен қоректену қуаты пайда болады. Бұл оның өніп-өсуге негіз болатын дене бітімі. Адамның танып білу қуаты екіге бөлінеді. Мұның біріншісі сыртқы жан немесе түсініктену қуаты деп аталады. Мұндай қабілет сыртқы дүние заттарының сезім мүшелеріне тікелей әсері. Сыртқы жан қуаты 5-ке бөлінеді. Олар: көру, есту, дәм, иіс, тері түйсіктер. Екіншісі ішкі жан қуаты: еске түсіру, талпыну қабілеттері. Адамды жануарлардан ерекше бөліп тұратын қуат-оның ақыл-парасаты. Ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына ғылым мен өнерді ұғынуына және жақсы қылық пен жаман қылықты айыруына көмектесетін күш. Шын беріле қызықтаған нәрсе ғана адамның жүрегінен орын алады. Сөз жүзіне емес, мінез-құлықты іс жүзінде шыңдау арқылы іске асыруға болады. Әрекет етудегі мақсатқа адам ең алдымен өзін-өзі жетілдіру, сонан кейін бір үйде немесе бір қалада тұратын басқаларды жетілдіру арқылы жетеді. Жаман мінез-құлық руханий кесел. Бұл кеселді жою үшін тән кеселін емдеуде қолданылатын дәрігердің тәжірибесіне еліктеуіміз керек деген.

Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу деген ұғым. Білім жолына түскен адамның ақыл-ойы айқын, ерік-жігері, тілек-мақсаты ақиқат пен әділдік үшін талап жолында болуы шарт. Адамзатқа тән ерекше бір жақсы қасиет-өзін қоршаған дүниенің әсемдік сырларына үңілуі, содан рухани нәр алу, өзінің нәзік сезімін образдар арқылы паш ету. Фараби шығармаларындағы психологиялық тұрғыдан маңызды ғылыми проблемалардың бірі – оның музыка жайлы толғаныстары. Музыканың ең негізгі мақсаты адамның эстетикалық қажеттерін қанағаттандыру. Музыка адамды қиындыққа шыңдауға, ауыр еңбекке төзуге көмек береді, шаршап-шалдығуды ұмыту үшін ән салу қажет, ал ән және оған қатысты нәрселер сезіммен, қиял мен санамен бірдей байланысты болады, – деп түйіндейді ойшыл. Музыканың үш түрі бар. Біріншісі, жай ғана рахат сезімін туғызады, екіншісі құмарлықты, ынтықтықты білдіреді, үшіншісі-біздің қиялымызға бағытталады. Жағымды сезім оятатын музыка демалыс үшін қолданылады, ол бізді жақсы тынықтырады. Бұл ғылым өзінің байсалдылығынан айрылған адамдарды түзетуге, қызба адамды қалпына түсіруге, байсалды адамды ылғи да бір қалыпта ұстауға құдіреті әбден жетеді. Музыка жас азаматтардың ішкі дүниесін байытып, әр дәуірдегі қоғамдық өмірдің түрлі құбылыстарын дұрыс түсінуге көмектеседі.

Ұстаз жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, еш нәрсені ұмытпайтын алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі, шешен, өнер-білімге құштараса қанағатшыл, табиғатынан әділеттілік пен әділеттілерді сүйіп, жұрттың бәріне өз білгенінше жақсылық пен ізгілік көрсетіп, батыл ержүрек болу керек. Ұстаздың мінез-құлқы тым қатал да болмауға тиіс. Тым ырыққа да жығыла бермеу керек. Өйткені, тым қаталдық шәкіртті өзінің ұстазына қарсы қояды. Тым ырыққа көне беру ұстаздың қадірін кетіреді.

Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып, екеуі біріккенде бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Қасиеттер дегенде біз әрбір нәрсенің игілікті жағы, соның өзінің және оның әрекеттерінің абзалдығына және жетілгендігіне деген мағнаны айтамыз. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан, әрекеттерімізден абзалдық пен жетілгендікті табамыз, біз ізгі игілікті және қайырымды адам боламыз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, онда ол жақсы немесе жаман мінез-құлыққа тап болғанда қарама-қарсы мінез – құлыққа көшіп кетуі мүмкін. Адамның жетілуі оның мінез-құлқының жетілуіне сайма-сай келеді. Адамның мінез-

күлкын жетілтіретін әрекеттер оның өз денесін жетілдіру үшін жасайтын әрекетіне ұқсайды. Адамның денесінің жетілуі-денсаулық. Егер денің сау болса, онда оны сақтамақ керек. Жақсы мінез-құлық мөлшерлі әрекеттер арқылы келеді. Егер денсаулыққа жеткізетін нәрсе болмаса, онда денсаулықтың өзі де болмайды. Бақыт әрбір адам ұмтылатын мақсат. Бақыттың мәні парасаттылықта әркімнің өз алдына игілікті мақсат қоя білуге адамның өз мінез-құлық, іс-әрекетін ерікті түрде өзгертіп, бағыттап отыруында бақыт өз басым үшін көксейтін игілік. Бақытқа жеткізетін еркін әрекет тамаша әрекет. Әл-Фараби «Әрекет етудегі мақсатқа адам ең алдымен өзін-өзі жетілдіру, сонан кейін бір үйде, немесе бір қалада тұратын басқаларды жетілдіру арқылы жетеді»- деген.

Қиял-адамға аса қажетті жан қуаты. ол екі түрлі міндет атқарады. Біріншіден, сыртқы дүние заттарының бейнелері өңделіп, сұрыпталады, бірі екіншісіне қосылып, жаңа бейне пайда болады. екіншіден ой ойлауға материал жинастырады, түсінік пен екеуі адам ойлауының терең жан-жақты орманды болуға жәрдем береді. Ғұлама ғалымның тану процестері екі басқыштан тұратындығын айтады. Біріншісі сезімдік кезең. Бұған түсінік қабылдау, ес процестері жатады. Түсінік дүние танудың алғашқы көзі. Әл-Фараби есті тәрбиелек жөнінде өз пікірін айтып өткен. Құрғақ жаттап алғаннан гөрі ұғынып алу жақсы, өйткені жаттап алу көптеген сөздермен, сондай-ақ адамдармен байланысты, бұлар өз кезегінде ұсақ-түйегіне дейін еске сақтауды талап етеді және мұның өз үнемі солай болады да, бұлардан еш пайда жоқ. Жаттап жадына сақтап қалуға ұмтылған адам мақсатына жете алмайды, мұнысы босқа кеткен еңбек болады да қояды. Ал, ұғынып алу оның мәнін және заттарды тұжырымдаумен байланысты. Сондықтан адам осы бағытта ұмтылыс жасайтын болса, ол онда пайда табады. Егер адам өзі жатқа білетін мәнді емеа қағидаларға сүйенетін болса, онда ол қателіктерге ұшырайды, өйткені адамдардың іс-қылығы барлық жағдайларда да бір-біріне ұқсамайды, сондықтан адам өзі жатқа білетін жайттарына үш қайнаса сорпасы қосылмайтын оқиғалар болып жатады. Ал, егер ол тұжырымдармен заңдарға арқа сүйейтін болса, онда ол қажет болған ретте жалпы қағидаларға жүгінеді. Ойлау дүниені әр қырынан тануға, мәселені тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ойлау сөйлеумен тығыз байланысты, ол жалпы адамзатқа тән құбылыс, ал тіл болса әр ұлттың, халықтың өзіндік өрнегі.

Фараби эмоция, сезім процестерін жан қуатының дербес көрінісі деп санамайды. Жан қуаттары туралы ілімдерді Фараби адамның ерік жігер, қажыр қайратында жеке процесс ретінде қарастырмайды. Бұларды этика ғылымына қатысты пікірлерін де жол-жөнекей сөз етеді. Ол ізгі қала ондағы адамдардың күшті қажыр қайратын да жеке процесс ретінде қарастырмайды. Бұлардың этика ғылымына қатысты пікірлерінде жол-жөнекей сөз етеді.

Фараби танымының бірінші басқышы түйсіктер табиғатын дұрыс түсіндірмегенімен ойлауға келгенде жансақ түсінікке жол береді. Ол ойлау материядан тыс тұрған ерекше рухани күштің әмірімен туып отырады дейді. Бірақ оның түйсік, қабылдау қиял, процестерін сыртқы дүние заттарымен құбылыстарының денедегі түрлі бейнелеу-деуі-ғылыми тұрғыдан өте байсалды түсінік еді.

Адам жанды дүниенің теңдесі жоқ туындысы. Оның жануарлардан негізгі айырмасы ақыл-парасаты, сөйлей алу қабілеті, өнермен, белгілі кәсіппен айналысуы. Адам қоғамнан, түрлі топтардан тыс өмір сүре алмайды, оның бар тіршілігі адам қауымының арасында өтеді. Жеке адам тілек талпынысымен мұң-мұқтажымен жеке жүріп қанағаттандыра алмайды. Сондықтан ол басқа адамдармен қарым-қатынасқа түседі өйткені, жекелеген адамның тәні де, жаны да ойдағыдай дамымайды.

Адам дүниеге ақылды, не ақылсыз, зұлым не ақниетті болып келмейді, мұның бәрі жүре пайда болады. Фарабидің адамның жан қуаттары, жеке дара өзгешеліктері жайлы айтқан пікірлері де көңілге қонарлықтай.

Фарабидің психологияның түрлі салалары жайлы айтқан пікірлері, психологиялық терминдерінің жүйесін жасағандығы жайлы мәселе өз алдына бір төбе. Адам қоғамның ажырамас бөлігі. Ол қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Адам өмір сүру үшін көптеген нәрсеге мұқтаж болады. Мұның бәрін ол жалғыз өзі жасай алмайды, сондықтан ол басқалармен қарым-қатынасқа түсуі қажет. Адамдардың дүниеге келу, өсіп-жетілуі, яғни тәрбиелеуінің бәрі-бәрі де

табиғий жағдай үйлесімімен жүріп жатады, түрлі топтардың өкілдері бір-бірімен ынтымақты өмір сүреді.

Ұлы ойшылдың еңбектерінде бала психикасының қалайша дамып, жетілгендігі жөнінде қызғылықты пікірлер көп. Баланың жасы өскен сайын оның ақылы да, яғни тәнімен бірге жаны да өсіп отырады. Мұның бәрі оның тіршілік қажетінен туындайды. Мәселен, балада ең алдымен өсіп-өну қуаты пайда болады. Бұл оның дене бітімінің қалыптасуында үлкен роль атқарады. Алдымен, тән түйсігі, кейіннен барып дәм, иіс айратын түйсіктері, заттың түрін, түсін, пішінін түйсіне алу қабілеті пайда болады. Адам психикасы негізінен өмір барысында, оқу-тәрбие үстінде қалыптасады. Бұл жерде оның өз бетінше әрекеттәйалуы, өзіндік белсенділігі қасиеттері де оның өмірден алатын тәжірибесінен туындайды.

Фарабидің адамның әртүрлі дара өзгешеліктері туралы айтқан пікірлері көіл қоярлықтай. Жеке ерекшеліктері адамның дербес өмір сүру тәжірибесінен, оның дене бітімінен, өзіндік белсенділігінен туындайды, адам бір-бірінен тәні жөнінен өзгеше болса, жаны жөнінен де өзгеше болады, жан қуаты біреуде мол, біреуде кем болады. Фараби еңбектерінде психология ғылымының бұдан басқа мәселелері де жан-жақты сөз болады.

Адам табиғи дамудың жемісі екенін мойындай келе, Фараби оны сол кездегі көптеген ойшылдардай биологиялық тұрғыдан тек «сөйлейтін хайуан» деп қарастырмайды. Адам – қоғамның бір атрибуты. Фарабидің айтуынша «өзінің табиғаты бойынша әрбір адам өмір сүруі және кемеліне келуі үшін көптеген мәселеге мұқтаж болады» Мұның бәрін ол жалғыз өзі жасап ала алмайды, ол басқалармен қатынасқа түсуі қажет.

Әл-Фараби тұлғасын ашуда мынадай үш негіздің сомдалған жиынтығын көреміз: біріншіден, Әл-фараби ұлы ғалым, екіншіден: өнер әлемін, оның ішінде музыка дүниесін терең зерттеген адам, үшіншіден ол-сөзсіз дін әлемінің басты тұғырнамаларын философиялық тұрғыдан негіздеген, осы бағытта көптеп еңбек еткен тұлға.

ӘОЖ (372.815)

МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫН ОҚЫТУДА САНДАР ТУРАЛЫ ТАРИХИ МАТРИАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ

**Орынбаева Г.Ә.- Шымкент университетінің магистранты.
Бименова З.А. – аға оқытушы, Шымкент университеті**

Біз төменде қазіргі заманғы 10 цифрдың шығу тарихы мен оған байланысты деректерге тоқталып өтейік.

Жалпы, сандық таңбалардың шығуы о бастағы мистикалық санаға негізделген білімнен бастау алады деуге негіз бар. Мұның астарында ежелгі түріктік абыздық ілімнің сілемі жатыр. Әсіресе, цифрдың шығуында ежелгі имандық сенімге негізделген «даналық санамақ» бар деген түйсік санамызда самсап тұр. [1]

О бастағы абыздар күрделі эзотериялық-имандық ілім мен идеологияны санамақ арқылы адамзат санасына сіңірудің қарапайым жолын іздестірген. Ол үшін идея мен таңбаны біріктіру шебер қолданысқа түскен. Бірақ, о бастағы цифр санның таңбасы ретінде емес, имамдық ілімнің таңбасы түрінде туындап барып, ол таңбалар нағыз цифрға прагматикалық сананың қалыптасуы кезінде айналған деп пайымдауды жөн санау керек.

Санау жүйелерінің ішіндегі тарихи жағынан ең алғашқысы және ең қарапайымы – екілік жүйе. Қазір жаппай қолданылып жүрген санаудың позициялық ондық жүйесі, яғни он цифр 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, арқылы кез келген сандық өрнек жүйесі бізге көне үнді жұртынан мирас болып қалған.

Сан ұғымының қалыптасуымен қатар сандарға төрт амал қолдану әрекеті туып жетілді. Сан ұғымы ендігі жерде бөлшек сан түрінде дамыды. Бөлшектер бүтін оң сандар сияқты күнделікті тұрмыс қажеттілігінен шыққан. Түрліше ұзындық, аудан, көлем, уақыт тағы басқа сондай шамаларды өлшеу барысында олар есептеу практикасында қолданыс тапты. [2]

Сандар цифрлар арқылы жазылатындығы белгілі. Цифр – санды кескіндейтін жазу таңбасы. Цифр сөзі ескі латын сөзі «сифра» және араб сөзі «сифр» сөздерінен алынып, «нөл» немесе «бос» деген мағынаны білдіреді. Арабтар осы сөзбен сандағы разрядтың жоқ екендігін білдірген.

Алғашқы цифрлар қарапайым «таяқшалармен» жазылды. Бір «таяқша» – бірді, екі «таяқша» – екіні, т.с.с. Бірақ, ол біртіндеп келе қолдануға ыңғайлы болды, сондықтан ол жетілідіріп отырылды.

Цифрлар арқылы сандарды жазып-өрнектеу номерациялау жүйесі болып табылады. Номерациялау жүйесі көптеген халықтарда болған. [3]

Солардың кейбіреулеріне тоқталамыз.

1. Ескі гректік номерация. Грек номерациясы аттикалық жүйе деп аталады, себебі ол Грекияның Аттика аймағынан шыққан. Оның авторы Фалес делінеді. Аттикалық номерацияда жеке сандар, ол сандардың атауының бірінші әріпімен белгіленеді. Мысалы (1-сурет),

5-пенто, 10 – дека,	п	Δ	н	х	м	□	□	□
1000 – хилиой, 10000 – мирой,	5	10	100	1000	10000	50	500	5000
т.с.с.	1-сурет							

Сонда; 50 дегеніміз 5 ондық (суретке кара), 500 дегеніміз 5 жүздік, т.с.с. Сондай-ақ гректерде ионийлік номерация да кең қолданылған.

2. Славяндық номерация. Славяндық номерация сандар әріптермен кескінделіп, үстіне ерекше таңба (титло) қойылады. Бұл жағынан ол грек-тердің ионийлік номерациясына ұқсас келеді (2-сурет).

Үлкен сандарды жазу үшін әріптің сыртын түрлі қоршаулар-ды қолданған. Басқа елдерде мұндай әдіс жоқ.

ā	Ḅ	ŕ	Ḍ	ē
аз	вѣди	глаголь	добро	есть
4				

2-сурет

3. Римдік номерация. Римдік номерация қазіргі тұрқына келуі үшін ұзақ түзетулерден өтті.

3-суретте тиімдік номерация-ның а) ескі, ал ә) жаңа үлгілері көрсетілген. Мысалы, 1624 саны былай жазылады:

MDCXXIV.

I	V	Λ	χ	↓	○	Ⓚ	Ⓛ
1	5	5	10	50	100	500	1000
а, ескі үлгісі							
I	V	X	L	C	D	M	
1	5	10	50	100	500	1000	
3-сурет							

4. Қытай номерациясы. Қытай цифрлары қытайдың иероглифтеріне ұқсас келеді (4-сурет).

一	=	≡	Ⅰ	𠫪	𠫹	𠫺
1	2	3	4	5	7	1000
4-сурет						

5. Индиялық номерация. Индиялық номерация қазіргі кез-дегі номерацияға келгенге дейін үлкен өзгерістерге ұшырады.

5-суретте IX ғасырдағы номерация көрсетілген.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
𑀓	𑀔	𑀕	𑀖	𑀗	𑀘	𑀙	𑀚	𑀛	𑀜
5-сурет									

6. Вавилондық цифрлар. Вавилондық цифрлар б.э.д. 4-ші мыңжылдығында пайда болған. Ол шумерлік және вавилондық номерациялар деп бөлінеді.

𐎶	○	𐎵	⊙
1	10	60	60×10 = 600
6-сурет			

6-суретте шумерлік номерация үлгісі көрсетілген.

7. Египеттік цифрлар. Египеттік цифрлар вавилондық цифрлармен қатар пайда болған. Олар папирустарда жазылып қалдырылған. Жазу және сандарды белгілеу үш сатыдан өткен: пиктографтар (иероглифтер), иеративтер және демотивтер. 7-суретте египеттік цифрлар көрсетілген. Мұндағы: а) иероглифтер, ә) иеративтер. Осы цифрларды пайдаланып папирустарда көптеген арифметикалық есептер қалдырған.

I	∩	ρ	γ	
1	10	100	1000	9

а) иероглифтер

I	II	III	—	∩	Λ
1	2	3	4	7	10

ә) иеративтер

7-сурет

Сондай-ақ, майялар, перуандар, грузиндер, армяндар, вавилондық, арабтық номерациялар болған.

Математиканы оқыту үдерісінде немесе арнайы сабақтан тыс жұмыстарда сандар желісінің және сан жиындарының даму тарихымен оқушыларды таныстырып отыруға болады. Мұнда арнайы көмекші құралдарды пайдалануға болады. [5]

Әдебиеттер тізімі:

1. Көбесов А. Математика тарихы. — Алматы: Қазақ университеті, 1993.
2. Рыбников К.А. История математики. — М., 1960.
3. Выгодский М.Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. — М., 1967.
4. Депман И.Я. История арифметики. — М.: Учпедгиз, 1959.
5. Глейзер Г.Н. История математики в школе. Пособие для учителей, в 3-х томах. — М., 1981-1983.

Резюме:

В работе дается краткое исторические сведения о нумерациях при изучении числовых линии по математике.

Summary:

The paper gives a brief historical information about the numbering in the study of numerical lines in mathematics

ӘОЖ 372.8:78

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫ ЖҰПТАРДЫҢ ҚАТЫНАСЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Калиева Сандугаш Серикбаевна

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Қазіргі таңда отбасын тұрақтандырудың маңызды құралы болып ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасын жақсарту, некемен қанағаттану деңгейін көтеру болып табылады.

Жұбайлардың өзара қабалдауының өзгеруі неке өткелінің өсуімен байланысты болады. Ерлізайыптылардың қатынасының сипаты олардың отбасылық құндылықтарымен рөлдік көзқарастарының, яғни кім белгілі бір отбасылық сфераны жүзеге асыруының сәйкес келу деңгейіне тәуелді. Отбасылық функциялар тұлғаның санасына ене отырып, отбасылық құндылықтардың бағдары ретінде көрінеді. Құндылықтар иерархиялық шкаланы қалыптастырады. Ерлі-зайыптылар отбасылық құндылықтар шкаласына сәйкес белгілі бір отбасылық функцияны бірінші орынға шығарады. Отбасылық құндылықтардың әртүрлі болуы, ерлізайыптылардың рөлдік сәйкес келмеуінің бір себебі болып табылады. Ерлі-зайыпты-

лардың отбасылық құндылықтарының сәйкес келмеуінің себебі – бұл олардың отбасындағы тәрбие ерекшеліктеріне байланысты болып келеді.

Отбасылық құндылықтардың сәйкестігі ерлізайыптылардың рөлдік мінез-құлығының әр түрлі болуына кепілдік бермейді. Ерлі-зайыптылардың рөлдік мінез-құлығының адекваттылығы рөлдік күтімдердің (күйеуімен әйелінің отбасындағы белгілі бір функцияны белсенді түрде орындауға деген бағдары) рөлдік талаптануға (ерлізайыптылардың отбасылық рөлді орындауға деген дайындық) сәйкес келу деңгейіне байланысты [1].

Н.Н. Обозова, А.Н. Абакумова, Т.М. Трапезников ері мен зайыбының реалды және қабылданатын сәйкестіктері жеке мінездеме бойынша олардың сәйкестігін анықтайтын маңызды фактор екенін айтқан. Ерлі-зайыптылардың өзара бағалауының адекватты болмауы отбасылық қайшылықтарының себептерінің бірі болады.

А.Г. Шмелев әйелдер үшін эмоционалды көрінулердің маңыздылығын, ал ерлер үшін рационалды көрінулердің маңыздылығы жоғары екенін айтқан. Мысалы, шиеленісті жағдайларда әйелдер өздерін эмоционалды жағынан жоғары бағалайды (бәрін ашық айту, нәзіктік, қобалжу), ал ерлер рационалды жағынан (саналылық, өзіне сынмен қарау), яғни олар бір жағдайда әртүрлі психологиялық кеңістікте болады [2].

Некемен қанағаттану деңгейі өзгерген сайын ерлі-зайыптылар жанұядағы тұлғааралық қарымқатынастың өзгергені туралы айтады. Үйде балалардың болуы ерлі-зайыптылар арасында өзара әрекеттің сапалығына әсер етеді, ол балалармен байланысты міндеттер әсерінен қиындай түседі. В.С. Миллер, Е.М. Дувал бойынша некемен қанағаттануға бала емес, ал сол баланың қай даму кезеңінде болуы әсер етеді. Егер кішкентай сәби болса ол отбасын біріктіреді, екі ата-ана да оны белсенді түрде қараулары керек.

В. Сатир бойынша адам некеге отыру арқылы өз өмірін жаңа мағынамен толықтырғысы келеді. Тек өте ерекше адам ерекше себептер арқылы саналы түрде неке оның өмірін одан әрі жаман қылатының біле тұра некеге отырады. Адамдар тұрмыс құрғаннан кейін олардың өмірі жақсы және қызықты болатынына үміттенеді. Үміттері үзілгеннен кейін некеге шынайы қауіп туады, бірақ көп адамдар өздері махаббатпен некелескенін айтады.

Отбасын әлеуметтік институт ретінде қарауда жұбайлардың сәйкестігіне көңіл бөлу керек. Некедегі сәйкестік факторы үшін бірлескен іс-әрекеттен қылыптасқан қатынастың тұлғааралық қанағаттануы маңызды. Ерлі-зайыптылардың сәйкестігін зерттеуде ері мен зайыбының көп аспекті өзара байланыстың жиынтығын талдау керек, онда ерлі-зайыптылардың сәйкестік критерийлері көп болады, өйткені біреуі екіншісінің алдында өз тұлғасының көп қырларын ашады. Бұл сәйкестік физиологиялық, психологиялық, әлеуметтікпсихологиялық, әлеуметтік болады.

Сәйкестіктің индивидуалды психологиялық сипаттамалар ішінде келесі деңгейлерін бөледі [3]:

1. Әлеуметтік (әлеуметтік-экономикалық статус, мамандығы, білімі).
2. Әлеуметтік-психологиялық (құндылықты бағдарлары, мақсаттары мен позицияларының ұқсастығы, тұлғааралық статус).
3. Психологиялық (мінез, интеллект және тұлғаның басқа да қасиеттері).
4. Психофизиологиялық (темперамент, эмоционалдылық, ағза реактивтілігі).

Отбасылық қатынас психологиясының негізгі проблемаларының бірі некенің сәйкестігін және оған әсер ететін факторларды анықтау. Бұл параметрлерді ескермей отбасы психологиясындағы маңызды зерттеулерді жүргізу мүмкін емес. Бұл зерттеулерді жүргізбей ерлі-зайыптылардың өз некелерін қалай бағалайтынын анықтау және отбасылық кеңес беруде ерлізайыпты қатынасты тиімді диагностикалау мүмкін емес. Некенің сәттілігін анықтайтын көптеген ыңғайлар бар. Олар шартты түрде екі негізгі – әлеуметтік психологиялық және психологиялық деп бөлуге болады. Әлеуметтік психологиялық ыңғай бойынша ерлі-зайыптылар қатынасының сәттілігінің көрсеткіші болып некенің сақталу фактісі, яғни ажырасудың болмауы болады. Бұл мінездеме некенің тұрақтылығы деп аталып, демографиялық, әлеуметтік, заңдық зерттеулерде кеңінен қолданады. Ғылыми кітаптарда оның аналогиялары, мысалы отбасы интактілігі қолданылады. Бұл мінездеменің көптеген ыңғайлы

жағы бар, мұнда өлшеу проблемалары болмайды, тек ерлі-зайыптылардың ажырасқан немесе ажыраспағандығын білсе жеткілікті.

Психологиялық көзқарас бойынша ерлізайыптылар некеде қаншалықты бақытты, өзара қатынасын қалай бағалайтыны туралы некенің сақталуы ешнәрсе айтпайды. Психологиялық ыңғай бойынша адамның некеге қатынасын анықтау маңызды болады.

Қазіргі отбасы психологиясын зерттеулер негізінде бақытты және бақытсыз некелерді дифференциациялайтын көптеген мінездемелер бөлінген. Жүйеленген түрде олар неке сапалығы моделінде американдық зерттеушілер Р.А. Левис және Дж.Б. Спаниермен көрсетілген. Сәтті және сәтсіз некелерді бөлу үшін бұл авторлар 200 жұмыс негізінде некенің жоғары сапалығымен байланысты 47 мінездемені бөлді. Оларды үш топқа: некеге дейінгі, әлеуметтік-экономикалық, ерлі-зайыпты аралық факторлар деп бөлді. Некенің сапалығы моделі авторлары өздері бөлген параметрлер ерлізайыптылардың тұлғааралық қатынастағы сәйкестік және келісім деңгейін мінездейтінін айтқан. Келісім принципі ерлі-зайыптылардың тұлғааралық қатынасының сапалығын зерттеудің құралдарының негізіне жатқызылған. Олар ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынас сәттілігіне әсер ететін сегіз параметрді бөлген [4]:

1. Қарым-қатынас барысында ерлі-зайыптылардың өзіндік ашылуы жақсы болған сайын ерлізайыпты қатынас жақсы дамиды. Бұл ері мен зайыбы сәтті тұлғааралық қарым-қатынас процесінде бір-біріне барлық ойларын, сезімдерін ашық айтып, оны сынауынан қорықпау керек.

2. Қарым-қатынас процесі барысында ортақ күтілімдер мен ұстанымдардың көрінуі мүмкін. Қарым-қатынас арқылы ерлі-зайыптылар қоршаған орта және адамдар туралы көзқарастарының ұқсастығын сезінулері керек.

3. Жұбайлар арасындағы вербалды емес коммуникация нақты болған сайын тұлғааралық қатынас сәтті болады, яғни некедегі бақытты ерлізайыптылар бір-бірінің айтқандарын дұрыс түсініп қана қоймай, позаларын, жестарын, бет қимылдарын, көзқарастарын сөзсіз түсініп отырады.

4. Жұбайлардың тұлғааралық қатынасының сәттілігінің маңызды факторы болып ортақ символдардың болуы табылады. Олар әртүрлі формада ешкімге түсініксіз тілдің болуы, бірбірін жағымды атпен атау, жанұялық дәстүрлері және салттары.

5. Тұлғааралық қарым-қатынас сәтті болған сайын, тұлғааралық қатынас жалпы жақсы дамиды. Бұл бақытты жұптар бір-бірімен жиі қарымқатынасқа түсетіндігін көрсетеді.

6. Сәтті некелерде тұлғааралық қарым-қатынас арқылы ерлі-зайыптылар ерлі-зайыпты рөлдерді қабылдаудағы өздерінің ұқсастығын, сондай-ақ отбасындағы алатын позицияларын дәлелдейді.

7. Ерлі-зайыптылар қатынасының тағы да бір мінездемесі ерлі-зайыптылар арасында терең өзара түсінушіліктің болуы. Бұл жұптар бір-бірінің көзқарастары мен мінез-құлықтарын сынамай қабылдауын көрсетеді.

8. Ерлі-зайыптылардың тұлғааралық қатынасы өзара эмпатияны көрсеткен жағдайда сәтті болады.

Жұбайлардың әрқайсысы ері мен зайыбында қандай міндеттер мен құқықтар бары туралы өз ойлары болады. Жұбайлардың бір-бірімен келісуі мен кооперациясы олардың арасындағы келісімге байланысты, ол әртүрлі өмірлік жағдайларды бірдей бағалау, ортақ қызығушылықтарын, бастан кешірулерін түсінуді есепке алуға негізделген. Неке тұрақтылығының бір факторы болып жанұядағы еңбекті келісіммен бөлу табылады. Отбасы өмірінің әр кезеңінде үй еңбегінің көлемі өзгеріп тұрады. Еңбекті бөлісуде қайшылықтар болуы мүмкін, ол ерлі-зайыптылар өмірінің сәттілігін бұзады.

Некемен қанағаттану ерлі-зайыптылардың әртүрлі өмірлік жағдайларда өздерін қалай ұстауына байланысты. А.С. Шилова ерлі-зайыптылардың өз бос уақыттарын өткізуі мен некемен қанағаттанудың өзара байланысын көрсеткен. Жанұя ішіндегі жақсы қатынастың маңызды көрсеткіші болып ерлі-зайыптылардың ортақ достары болуы табылады, көп жағдайда ерлі-зайыптылардың некемен қанағаттанбауы достарының бөлек болуында көрінеді.

Тұрақты отбасында ерлізайыптылар көп жағдайда өздерінің бір-біріне қатынасын махаббат деп, ал тұрақсыз отбасыларда әдет немесе немқұрайлық деп көрсетеді.

Жас жұбайлардың өмірінің сәттілігін анықтайтын негізгі және маңызды факторлардың бірі ерлі-зайыптылардың өздерінің неке институтын түсінуі жатады. Бақытты неке шарттарының біріне отбасылық өмірге дайындықты және ата-аналарымен жақсы қатынасты ұстап тұруды да жатқызуға болады. Ата-аналары некеде бақытты болған адамдардың некелері де бақытты болу мүмкіндігі жоғары. Сонымен қатар некеге отыру жасы да үлкен әсер етеді. Жиырма бір жасқа дейінгі некелер көп жағдайда ажырасумен аяқталады [5].

Сәтті некенің маңызды факторларының бірі – өмірлік жолдасын дұрыс таңдау болып табылады. Бірдей көзқарастары мен ұстанымдары, құндылықтары бірдей адамдар арасында шиеленістер аз болады. Эмоционалды тұрақтылық және жоғары өзіндік бағалау сәтті жанұялық байланыстың алғышарты болады. Өзіндік бағалауы төмен адамдар, олардың «мен» концепциясын қолдайтын адамды іздейді. Неке ерлі-зайыптылардың шыдамдылығын және өзара түсінушілігін талап етеді, тек осы жағдайды сәтті болуы мүмкін. Өмірінің алғашқы жылдары ерлі-зайыптылар бір-біріне және өзінің жаңа өмірлік статусына бейімделеді. Ерлі-зайыптылардың біреуі бұрынғы әдеттеріне оралуы мүмкін, бұл екінші жұпқа әсер етуі мүмкін. Некеге отырған кезде жарының сезімдерін есепке алу керек. Неке үшін тиімді коммуникация дағдысы өте маңызды. Некеге отырғаннан кейін ерлі-зайыптылардың көбісі өз жұптарын қайта тәрбиелей аламыз деп ойлайды. Ерлі-зайыптыларды өз жарларының әдеттері немесе көзқарастары кері әсер етуі мүмкін. Некедегі келісімге келу егер, ерлі-зайыптылар бір-біріне өз сезімдерін ашық айтып, өзара түсінушілікпен қараған жағдайда ғана болады. Жақсы ерлі-зайыптылар өз жұптарын тыңдап және оның ұсыныстары арқылы өз мінез-құлқын өзгерте алатындар бола алады.

Әрбір адамның тонусының басылуы, депрессия, жоғары тітіркенгіш, өз-өзімен қанағаттанбауы кезеңдері болады. Осындай эмоционалды күй некелік жұбымен және жалпы некелік өмірмен қанағаттануын төмендетеді. Некелік өмірмен қанағаттанбаудың одан да қиын жағы өз-өзімен толық қанағаттанбау. Бұл қанағаттанбау күйеуіне немесе зайыбына, балаларына ауысуы мүмкін. Әрбір адам өмірде белгілі бір мақсаттарға жетуге ұмтылады. Жетістіктері көп жағдайда қарапайым болып, үлкен жетістікке жету мүмкін болмай қалады. Бұл жағдайда адамдардың көңілі қалып, кейде ашуланады. Некемен қанағаттанбау адамның әлеуметтік-экономикалық орнымен, кәсіби іс-әрекетімен, еңбек жағдайларымен және өмір деңгейімен қанағаттанбаудан болуы мүмкін.

Сонымен, қорыта келгенде отбасылық қатынас психологиясының негізгі мәселелерінің бірі неке сәттілігін және оған әсер ететін факторларды анықтау болып табылады. Қазіргі таңда отбасын тұрақтандырудың маңызды құралы болып ерлізайыптылардың қарым-қатынасын жақсарту, некемен қанағаттану деңгейін көтеру болып табылады. Некенің сәттілігін анықтайтын көптеген ыңғайлар бар, оларды шартты түрде әлеуметтік және психологиялық деп бөлеміз. *Некемен қанағаттану немесе неке тұрақтылығы келесі ерекшеліктермен байланысты:*

1. Отбасындағы функциялар мен рөлдерді бөлу.
2. Отбасындағы қарым-қатынас.
3. Әртүрлі өмірлік жағдайлардағы ерлізайыптылардың мінез-құлқы.
4. Шынайы және қабылданатын сәйкестіктер.
5. Қажеттіліктерінің қанағаттануы.
6. Өзімен қанағаттану.
7. Бірге өмір сүру мезгіліне.

Неке өткелі әртүрлі отбасы ішіндегі және отбасыдан тыс процестерге үлкен әсер етеді. Ерлізайыптылардың өзара қатынасы бірлескен өмір барысында өзгеріп қана қоймай, бұл өзгерістер заңды мінезге ие болады. Бірлескен өмір барысында ерлі-зайыптылардың өзара қатынасында болатын өзгерістер олардың отбасы дамуының қай деңгейінде болуымен анықталады. Соған байланысты некемен қанағаттану деңгейі де өзгереді. Көптеген

сексуалды проблемалар ерлі-зайыптылардың жаман коммуникациясымен байланысты болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алешина Ю.Е. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем семейной жизни: дис. ... канд. психол. н. – М.: Просвещение, 2010. – 250 с.
2. Лидерс А.Г. Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи. – Москва-Обнинск: «ИГСОЦИН», 2014. – 296 с.
3. Гозман Л.Я., Алешина Ю.Е. Общение и развитие взаимоотношений в супружеской паре. // Общение и оптимизация совместной деятельности, №3. – С. 140 – 152.
4. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. – М.: Статистика, 2010. – 224с.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы нынешней психологической работы в семье.

Resume

This article considered the problems of modern psychology services at fameli.

ӘОЖ 372.8:78

МЕКТЕПТЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Абдашим Луиза Сахибжанқызы

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: психология, дидактика, темперамент, психика.

Психология - бұл адам өміріндегі маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, себебі, біздің өмір уайым мен қайғыдан, бақыт пен қуаныштан тұрады. Яғни, көптеген факторлар ең алдымен адамның жүйке жүйесіне әсер етеді.

Психология - бұл өте қызықты және де соңына дейін зерттелмеген ғылым. Психология адамның сана-сезімін, яғни, әртүрлі жағдайда адамның жүйке жүйесі қалай жұмыс жасайтынын зерттейді. Психологияны біз екі түрге бөлеміз: іргелі және қолданбалы. Іргелі психология адамның психикалық қасиеттері мен ерекшеліктерін зерттейді. Олар: сезім, қабылдау, зейін, ұсыну, ес, қиял, ойлау және сөйлеу. Ал, адамдардың мінез-құлықтарын зерттейтін, практикалық мәні бар ғылымды қолданбалы психология деп атаймыз. Яғни, педагог-психолог өз тәжірибесінде осы психологияның түрлерін қолдану арқылы өзіндік тәжірибесін молайтып, дамытады.

Ежелгі заманда психологияны философиямен байланыстырған. Өйткені, адамдар көре алмайтын затты зерттеген. Сол себептен, психология адам ағзасын зерттейтін ғылым. Бірақ, қазіргі таңда бұл ғылым тек аз ғана бөлшегін зерттеді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың жолдауында жеке тұлғаның уақыт талабына сәйкес дамуы: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» (Астана, 19 наурыз, 2004 жыл) деп нақты тоқталып өткен [1].

Қазіргі кезеңдегі психология ғылымы адамдардың практикалық іс-әрекетіне түрлі жолдармен әсер ететіндігі зерттеуіміздің мәселесі болып табылады. Бұндай жолдардың бірі – тұрғылықты халықтың түрлі категорияларына психологиялық көмек көрсету.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында «Білім беру жүйесіндегі істің жайын түбегейлі өзгертуді стратегиялық міндет деп санайды. Ең алдымен мұғалім мәртебесін арттыру ең алдымен ауылдық жерді арттыру ең бір өзекті мәселе» - деп атап көрсетті.

Бүгінгі таңда егеменді еліміздегі білім мекемелерінің алдына оқушыларға беретін білім мен тәрбие сапасын көтеру және жақсарту міндеттері қойылады. Соңғы уақытта заман ағымына байланысты білім мазмұнында көптеген түбегейлі өзгерістер болуда.

Психологиялық қызмет деген ұғым - осы заманғы жантану ғылымының алға қойған мәселелерінің бірі. Психологиялық қызметтің өмір тәжірибесінде қаншалықты маңызды екендігін жете түсіндіріп, оны іс жүзінде қолданудың нақты шаралары мен әдіс-тәсілдерін іздестіретін психологиялық сипаттағы күрделі мәселе болып саналады[2].

Психологиялық қызметтің алдына қоятын мақсат-міндеттерінің бірі-өскелең ұрпаққа гуманистік тұрғыдан тәлім-тәрбие беру, олардың жан-дүниесінің сырын терең біліп күнделікті тіршілікте ойдағыдай жүзеге асырудың қажеттілігі. Психология дейтін ғылыми пән-адамның жан-дүниесінің сырын бейнелеумен бірге оның келешекте қоғамда алатын орнын да анықтауға тікелей ықпал ететін тәжірибелік қолданбалы ғылым.

Жас ерекшелік кезеңдерге бөлу психологиядағы күрделі және бір жақты шешілмейтін проблемалардың бірі болып келеді (А. Валон, Ж.Пиаже, В.Штерн, П.П. Блонский, Л.С. Выготский және т.б.) [3].

Яғни педагог-психологтардың басты міндеті оқушылардың жас ерекшелігіне қарай білім беріп қалыптастыру болып табылатын болса, оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты Л.С.Выготский бастауыш мектеп, кіші мектеп және жоғарғы мектеп оқушылары деп үш топқа бөліп қарастырды.

Бастауыш мектеп оқушысы – бұл адамның іс-әрекет берілген жағдайда оқу іс-әрекетінің субъекті ретіндегі қоғамдық болмысының бастауы. Осы сапада бастауыш мектеп оқушысы, ең алдымен, оған дайындығымен сипатталады. Бұл оқу мүмкіндігін қамтамасыз ететін физиологиялық және психикалық, ең алдымен интеллектуалдық даму деңгейімен анықталады. Мектепке оқуға дайындық мектепке, оқуға, танымға деген жаңаны ашуға қуану, жаңа дүниеге, үлкендер дүниесіне ену ретіндегі қатынасын білдіреді. Бұл жаңа міндеттерге: мектеп, мұғалімдер, сынып алдындағы жауапкершілікке дайындық. Жаңаны тосу оған қызығу бастауыш мектеп оқушысының мотивациясының негізінде жатыр.

Бұл дайындық бүкіл алдыңғы психикалық дамудың қорытындысы ретінде, отбасындағы және бала бақшадағы тәрбиелеу мен оқытудың бүкіл жүйесінің нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Оларға жататындар: Баланың жалпы физикалық дамуы, жеткілікті білімдер көлемінің болуы, өзін-өзі күтудің, мінез-құлық мәдениетінің, қарым-қатынастың, қарапайым еңбектің, «тұрмыстық» дағдылардың болуы; тілдің дамуы; жазудың алғышарттарының болуы; оқуға ниеттену.

Бастауыш мектепте, кіші мектеп оқушысында, осы кезеңдегі жетекші іс-әрекеттің негізгі элементтері, қажетті оқу дағдылары мен іскерліктері қалыптасады. Осы кезеңде ойлау формалары дамиды, олар ары қарайғы ғылыми білімдер жүйесін меңгеруді, ғылыми, теоретикалық ойлаудың дамуын қамтамасыз етеді. Мұндай оқуда, күнделікті өмірде өз бетінше бағдарланудың алғышарттары қалыптасады. Осы кезеңде «баладан тек елеулі ақыл-ой жұмсауды ғана емес, сондай-ақ үлкен физикалық төзімділікті талап ететін» психологиялық қайта құру жүреді.

Өмір жағдайының өзгеруімен, отбасынан немесе бала-бақшадан мектепке ауысуымен байланысты, бастауыш мектеп оқушысында үстем беделдер біршама өзгереді. Ата-ана беделімен қатар, мұғалімнің де беделі пайда болады. Мектепке келген балалардың жаңа кезеңге келіп түсініспейтін жағдайлардың пайда болу кездерінде мектеп психологтардың қолдау беріп көмектесуі, кеңестер беруінің пайдасы өте зор. Бастауыш мектептің соңына қарай, дамудың макрофазасы ретінде негізгі бейімделу кезеңі аяқталғанда, оқушы тек қана оқу іс-әрекетінің ғана емес, сондай-ақ, белсенді тұлға аралық өзара әрекеттесудің де субъекті бола бастайды, оның өзі өте маңызды. Кіші мектеп оқушысы жасөспірім бола бастайды.

Орта мектеп жасында (10-11-ден 14-15 дейін) жеткіншек өз іс-әрекеті контекстінде құрдастармен қарым-қатынасқа түсу жетекші рөл ойнайды. Осы жастағы балаларға тән іс-әрекет оның оқу, қоғамдық-ұйымдастырушылық, спорттық, көркемдік, еңбек сияқты түрлерін қамтиды. Пайдалы іс-әрекеттің осы түрлерін орындауда жасөспірімте қоғамдық қажетті жұмысқа қатысуға, қоғамдық мәнді болуға саналы ұмтылу пайда болады. Ол түрлі ұжымдарда қабылданған нормаларды есепке ала отырып, қарым-қатынас орнатуды, өз «Менінің» мүмкіндіктерін бағалау іскерліктерін үйренеді. Бұл балалықтан ересектікке өтудің неғұрлым күрделі жасы, бұл кезде адамның орталық психикалық, тұлғалық жаңа құрылымдары - «ересектік сезімі» пайда болады.

Егер кіші мектеп жасы үшін оқу іс-әрекеті жетекші болса, онда орта жас оқушысы үшін жетекші ретінде сан алуан формалардағы қоғамдық пайдалы іс-әрекет болады, оның арнасында құрдастарымен интимдік – тұлғалық қарым-қатынаста, басқа жыныс өкілімен өте маңызды қарым-қатынас та жатыр. Бұл жерде оқу іс-әрекеті іске асырылып жатқан белсенділік бола бастайды, ол жасөспірімнің даралануын «қамтамасыз» етеді. Әсіресе, оқу іс-әрекетінің құралдарын, тәсілдерін таңдауда ол өзін мақұлдап, бекітеді.

Жасөспірім үшін беделге деген қатынас та тән. Егер кіші мектеп жасында мұғалім беделі отбасы беделінен кем болмаса, жасөспірім үшін үлкен адам беделі проблемасы білімбейді. Бір жағынан, жасөспірімнің «мен – ересек адам» позициясы оны үлкендерге қарама-қарсы қоятындай, ал келесі жағынан - олардың беделі жасөспірім өмірінің маңызды факторы болып қалады. Үлкен адам беделінің сақталуына ықпал ететін жағдайлар:

1. жасөспірім қоғамдық жағдайының өзгеріссіздігі, ол оқушы болды және де солай болып қалады;

2. оның ата-анадан толықтай материалдық тәуелсіздігі, олар мұғаліммен қатар тәрбиелеуші ролінде болады;

3. жасөспірім өз бетімен әрекеттену іскерлігінің болмауы.

Жасөспірім оқу іс-әрекетінің субъекті ретінде тек қана өз мотивациясымен, позициясымен, қатынастарымен, «Мен» деген тұжырымдамасымен өзгеше емес, сондай-ақ үздіксіз, көп сатылы білім беру қиындысындағы өмірдегі орнымен өзгеше. Ол өзі үшін осы білім беруді жалғастыру формасын болжайды, шешеді және осыған байланысты не оқудың, не еңбек іс-әрекетінің, қоғамдық айналысу, тұлға аралық өзара әрекеттесу құндылығына бағдарланады, осы уақыттарда мектеп психологтардың кеңесі ауадай қажет. Оқуға бағдарлануда жасөспірім жоғары мектеп оқушысы мәртебесіне өтеді.

Жоғары мектеп оқушысы - бұл оқуды жалғастыруды таңдаған адам. Жоғары сынып оқушысы (ерте жастық шақ кезеңі 14-15-тен 17 жасқа дейін) орта буынан жоғары сыныпқа немесе жаңа оқу орындарына – гимназияларға, колледждерге, училищелерге өткен кезде бірден дамудың жаңа әлеуметтік ситуациясын атайды. Таңдау жасауға өмірлік ситуациялар мәжбүр етеді, ата-аналар тарапынан ынталандырады және оқу орны бағыттайды. Осы кезеңде құндылық бағдар белсенділігі негізгі мәнге ие болады. Бұл автономия, өзі болуға ұмтылу мен байланыстырылады[4].

И.С.Кон атап көрсеткендей, «қазіргі күні психология нақты, **мінез-құлықтық автономияны** (жасөспірімнің тек өзіне ғана қатысты мәселелерді өз бетінше шешу қажеттілігі мен құқығы), **эмоционалдық автономия** (ата-аналарынан тәуелсіз таңдалған, өзінің соған деген қызығушылығының, қажеттілігі мен құқығының болуы), **мораль және құндылықтық автономияны** (іс жүзінде өз көзқарасының болуы қажеттілігі мен құқығы), ажырата отырып, ер жеткен балаларды автономилау мәселесін қояды». Осы жаста достық сенімді қатынастар өте маңызды. «Жоғары сыныпта оқушылардың формалды емес өзара қатынастары біртіндеп құндылыққа ие болады» - дейді М.Ю.Кондратьев, олар «қандай да бір зерттеу «полигонының» ролін атқарады, онда бозбалалар мен бойжеткендер болашақ «үлкендер» өмірінің стратегиялары мен тактикаларына жаттықтырылып, сынақтан өткізіліп, сенімділікке тексеріледі. Осы кезеңде жоғары сынып оқушылары өмірлік жоспарлар құрып, мамандық таңдау жайлы саналы түрде ойлана бастайды. Бұл таңдау тек, адам өзін дәрігер, педагог, зерттеуші ретінде басқалар үшін максималды пайдалы сезінетін іс-әрекет саласында

бейімділікке, өмірлік талаптарға бағдарланудан ғана емес, сондай-ақ берілген мамандықтың елдің қоғамдық дамуының нақты ситуациясындағы конъюктурасынан, пайдасынан, практикалық құндылығынан туындайды. Тек қана мақсатқа ұмтылған және шынымен де әуестенген 15-17 жасар адамдар ғана ары қарайғы кәсіби қалыптасуы, тұлғалық өзін-өзі анықталу жолында табиғи бейімділікке адалдығын сақтап қалады. Жасөспірім жас шеңберінде пайда болатын өзін-өзі анықтау қажеттілігі жоғарғы сынып оқушысының оқу іс-әрекетінің сипатына ғана әсер етіп қоймай, кейде оны анықтайды[5].

Мектептегі психологиялық қызмет – өз зертеуінде жоғары сынып оқушыларын балалықтан ересекке өту шағы жасөспірім кезеңі деп аталады. жасөспірімнің кезеңі өтпелі, сыни және көп жағдайда жыныстық жетілу кезеңі болып сипатталады. Л.С. Выготский пісіп жетілудің органикалық, жыныстық және әлеуметтік үш нүктесін көрсеткен. шимпанзеде органикалық және жыныстық жетілу нүктелері сәйкес келеді де, бес жаста яғни, балалық шақтың аяқталған уақытында жүзеге асады. Адамдарда қоғамның даму тарихында жыныстық және әлеуметтік жетілулер сәйкес келіп, ол инициация тәсілдерімен көрінсе, ал органикалық жетілу тағы бірнеше жылдан кейін ғана жүреді. Қазіргі балаларда дамудың барлық линиялары әр тарапқа кетті. Жыныстық, органикалық және біраз уақыттан кейін ғана әлеуметтік жетілу байқалады. Бұл жасөспірім кезеңінің пайда болуына алып келеді[1].

Жасөспірім кезеңінің психологиялық дамуындағы қиыншылықтары төмендегідей:

1. Өзіндік сананың, өзіндік бағалаудың қалыптасуы жетілмеген тұлға;
2. мінез-құлықтың интенситі қалыптасуы мінез-құлық акцетуациясы;
3. ересектік сезімі-эманципация реакциялары;
4. интимді жеке қарым-қатынастар (басты іс-әрекет)-топтау реакциясы;
5. өзіндік бекіну қажеттілігі хобби-реакциялар менпатологиялық қызығушылықтар;
6. белсенділік пен әлеуметтік маңыздылыққа қажеттілік-компенсация, гиперкомпенсация реакциясы;
7. сыни көзқарас-негативизм, қарсы шығу реакциясы;
8. танымпаздық, өзін-өзі тексеруге қажеттілік- қашу, қаңғыбастық, ассоциалды мінез-құлық;
9. жоғары эмоционалдылық-тиімді мінез-құлық, сәтсіздіктер, агрессия. (Овчарова Р.В.)

Екінші жағынан, жасөспірімдік кезең көптеген жағымды факторлармен ерекшеленеді: баланың өз бетіншелігі өседі, басқа балалар мен ересектер арасындағы барлық қатынастар неғұрлым көп жақты әрі мағыналы бола бастайды, оның іс-әрекет сферасы айтарлықтай кеңейеді және біршама өзгереді, өзіне басқа адамдарға деген жауапкершілігі артады.

Маңыздысы, осы берілген кезең бала өзін қоғамның мүшесі ретінде саналы қатынасының шынайы қалыптасуының жаңа әлеуметтік позицияға шығумен ерекшеленеді.

Жеке адам құрылуының маңызды этапы ретінде жасөспірімдік кезең әлеуметтік пісіп жетілудің түрлі деңгейлі сипаттарымен ерекшелене отырып, өзіндік күрделі құрылымды құрайды [4].

Жасөспірімдік кезеңге байланысты көптеген функционалды зерттеулер, болжамдар және теориялар бар. Олардың қатарына: С. Холл, Ш. Бюллер,

Э. Штерн, Э. Эриксон, Л.С. Выготский, Д.Б. Элькони́на, Л.И. Божович және т.б. Олардың көпшілігі бірі-біріне сәйкес келмейді, жасөспірім психологиясы саласында төңірегінде көрініс табады.

Жасөспірімдік кезеңді психологияда алғаш ашып, психологиялық ерекшеліктерін сипаттаған және онымен байланысты мәселелерді ашатын концепцияны ұсынған, өтпелі кезең психологиясының әкесі атанған.

С. Холл жасөспірімдік кезеңді адамзат тарихындағы романтизм кезеңіне сәйкес келіп, хаос кезеңін жандандырған деген көзқараста болды. (адамның табиғи ұмтылыстары әлеуметтік өмірдің қажеттіліктерімен беттесетен кезеңі). Оның көзқарасынша, жасөспірімге тән қыры мінез-құлқының қарама-қайшылығы. Ол жасөспірімнің шамадан тыс белсенділігі қажуға, өте жоғары көтеріңкі көңіл-күй немесе оның төмендеуімен алмасады, өзіне деген сенімділік, сенімсіздікпен, эгоизм альтруизммен, танымпаздық ақыл-ой бейжайлылығымен

және тағы басқа секілді алмасады. Жасөспірімдік кезең-жыныстық жетілу мен ересектік өмірге өтумен сипатталатын балалық шақ пен ересектік арасындағы (11-12 жастан-16-17 жасқа дейін) онтогенетикалық кезең болып табылады. Жасөспірімдік кезең-баланың өзімен және қоршағандармен ішкі қақтығыстардан, сәтсіздіктер мен жетістіктер арқылы жасөспірімдік кезең табалдырығына жақындайтын, 14-15 жас аралығын қамтитын, бала дамуындағы ең қысқа астрономиялық кезеңі (Овчарова Р.В.). Жасөспірімдік кезең-ол мәдениетке кіріге даму кезеңі (Э.Шпрангер).

Бұл жас кезеңнің негізгі **ерекшелігі** дамудың барлық жақтарын қамтитын шұғыл, сапалық өзгерістер. Анатомиялық және физиологиялық қайта құрылу фонында психологиялық дағдарыс өтетін жасерекшелік кезең. Өсу гормондары мен жыныс гормондарының белсенденуі мен күрделі өзара әрекеттесуі қарқынды денелік және физиологиялық дамуды туғызады.

Баланың бойы мен салмағы ұлғаяды, ұл балаларда бойдың «өсу шыңы» 13 жастан бастап 15 жасқа дейін, 17 жасқа дейін созылады. Қыз балаларда бойдың «өсу шыңы» екі жас ерте басталады (кейінгі баяу өсім тағы бірнеше жыл жалғасуы мүмкін).

Атақты педагог А.П. Краковский жас арасы бір-ақ жас кіші мектеп оқушылары мен кіші жасөспірімдердің мінез-құлқының ерекшеліктерін салыстыра отырып, жасөспірімдердің өздерінен кіші оқушыларға қарағанда 6 есе жиі қырсықтықты танытып, 9 есе көп өздерінің кемшіліктерімен мақтанады, 10 есе жиі өздерін ата-аналарына қарсы қояды. Жалпы жасөспірімдердің бастауыш сынып оқушыларына қарағанда мотивацияланбаған теріс қылықтары 42 есе жиі байқалады.

Американдық зерттеушілер Роберт және Джин Байярд ата-аналармен сандаған әңгімелер барысында 65 пунктен тұратын жасөспірім мінез-құлқындағы толғандыратын мәселелерді бөліп көрсеткен. [5].

Ең бастысы көзге түсетіні мінез-құлықтың шұғыл бұзылуы. Ол негативизмде (басқа біреудің еркіне қарсы жүруге тырысуы), қыңырлықта, өзін ересектерге қарсы қоюмен т.б. көрініс береді.

Жасөспірімдік мінез-құлықтың тағы бір ерекшелігі ұмтылыстар қарама-қайшылығы және тұрақсыз мінез-құлық. Бұл көзқараспен психикалық дискомфортпен көрініс беретін (қорқыныш, жалғыздық сезімдері, т.б.) жасөспірімнің эмоциялық жағдайлардың қайшылықтарымен байланысты.

А.Е. Личко көзқарасы бойынша, жасөспірімнің спецификалық реакциясы ретінде құрдастармен топтасуды бөліп көрсетеді.

Сонымен қатар, жасөспірімдер мінез-құлқындағы акцентуацияны ескеру қажет. Берілген даму кезеңі дағдарыстық болып сипатталғанмен, бұл кезең әр түрлі болып өтуі мүмкін. Дағдарыс сипаты мен мазмұны жасөспірім дамуының әлеуметтік жағдайын анықтайтын қарама-қайшылықтарына байланысты.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Тезисы студенческой научной конференций посвященной 200- летию М.Утемисова (Махамбет и современность) Уральск, 2003.
2. Формирования личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту !под.ред. Дубровиной” М., “Педагогика”, 1987.
3. Формирования личности старшеклассника (под.ред.Дубровиной), М., “Педагогика”, 1989.
4. Тамаев А.Т. Әдебиет сабақтарында жоғары класс оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру.Дисс ... пед.ғыл.канд. –Алматы-1995 -25 б.
5. Жарықбаев Қ.Б. Психология. –Алматы, 1993- 272 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы нынешней психологической работы в школе.

Resume

This article considered the problems of modern psychology services at school.

ӘОЖ 372.8:78

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕР АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ САПАСЫН АРТТЫРУ ШАРТТАРЫ

Абдимавланова Машхура Адилбековна

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының 2-курс
магистрі**

Бүгінгі таңда болашақ маманның, соның ішінде мұғалімнің беделін көтеру кезек күттірмейтін мәселе болып отыр. Әрине, мұғалімнің тұлғасы, мұғалімнің іс-әрекеті бүгінгі күннің ғана мәселесі емес, бұл бұрыннан да ойшыл-ғалымдардың басты назарын аударған. Қазіргі кезеңде педагогика ғылымының бір ерекшелігі – тұлғаның дамуына бағытталған оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Ал бұның өзі педагогтар қауымына зор жауапкершілік, үлкен міндет жүктейді. Мұндай міндеттерді шешу мұғалімдерден мектептерде білім алушыларға бірілетін ғылым негіздерін олардың болашақ іс-әрекетінің берік негізгі әрі тірегі болатындай етіп оқытуды, оқу-тәрбие үрдісін, білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр алуан құралдарын қолданудың тиімділігін арттырудың, оқытудың инновациялық технологиясын меңгеруді, педагогикалық жаңалықтарды тәжірибеге батыл енгізуді талап етеді.

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерге, педагогикалық пәндерге, болашақ мамандардың тұлғалық сипатына, адамгершілік қасиетіне, оның моральдық бет-бейнесіне, тұлғалық сапасына жасалынған ғылыми еңбектерге талдау жасау зерттеліп отырған аталмыш даярлықты қалыптастыру үдерісінің теориялық моделін жасауға мүмкіндіктер берді.

Жоғарыдағы ғалымдардың пікіріне сүйене келе, «болашақ мамандардың тұлғалық сапасы - педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық - педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби және дидактикалық құзыреттілігінің үйлесімділігі, тұлғалық сапаларын үздіксіз дамыта білу қабілеті» деп анықтадық.

Бүгінгі педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша тұлғаға бағдарлы үлгі студенттерге білім негіздерін беруді емес, оқу және өмірлік жағдаяттарда алған білімдерін шығармашылықпен қолдануына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат етеді.

Білім беру нәтижесі екі тұрғыдан қарастырылады. Біріншісі – бұл нақты білім беру жүйесі арқылы алынатын және білім беру стандарты формасында тіркелетін нәтиженің бейнесі. Бүгінгі күндегі білім беру стандарттары оқытудың белгілі бір курсың өту үстіндегі адамның тұлғалық сапасына, оның білімі мен икемділігіне қойылатын талаптарды қамтиды. Стандарттың мазмұны, әлеуметтік мәдени тәжірибенің идеалы формада сақталатынына әлбетте қол жететін көрнісі екені мәлім.

Екінші тұрғыдан білім берудің нәтижесі бұл белгілі бір білім беруші жүйеде оқытудан өткен адамның өзі. Интеллектуалды, тұлғалық, мінез-құлықтық қасиеттерінің қалыптасқан жиынтығы ретіндегі оның тәжірибесі оған кез – келген жағдайда адекватты әрекет жасауға мүмкіндік береді.

Осы бағытта болашақ маманның субъективтілік қасиеттерін құрылымдық көрсетілуімен тұлғалақ сапалары қарастырылады.

Егер адам сана және өзіндік санаға ие болып, өз бетінше жаңғыртушы іс-әрекет орындауға қабілетті болса, онда ол адам тұлға деп аталады. Адам тұлға болып туылмайды, ол қасиеттік дәреже даму барысында қалыптасады. Тұлға болып жетілу үшін өзіне табиғаттан берілген және өмірі мен тәрбие желісінде қалыптасқан қасиеттерді нақты тұрмыстық қызметте аша білуі шарт. Тұлғаның негізгі әлеуметтік сапаларының аса маңыздысы – қоғамда, мемлекетте, әлемде болып жатқанның барлығына жеке азаматтық баға білдіре алу. Белгілі бір саладағы құзырлықты меңгерген тұлға өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған қандай да бір негізі бар ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адам деп есептеуге болады. Енді осы ұғымдардың мәнін тереңірек талдайтын болсақ, онда «құзыр» – тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білімі, біліктілігі, дағдысы мен іс-әрекеттері тәсілінің өзара байланысқан сапаларының жиынтығы, ал «құзырлық» – адамның іс-әрекеті саласына сай құзырлықтарды меңгеруі. Бұл екі ұғымды керек болған жағдайда бөліп қарастырады. Мысалы, құзырлық оқушылар дайындығына алдын-ала қойылатын талаптарды, ал құзыреттілік олардың қалыптасқан тұлғалық сапасын және белгілі бір саладағы іс-әрекетке қатысты жинақталған тәжірибесін айтады.

Болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілік тұлғаның сапалық қалыптастыруға әсер ететін перспективті педагогикалық жағдайларды анықтау үшін, алдымен «тұлға», «тұлғалық сапа» және «тұлғалық сапасы қалыптасқан маман» ұғымдардың мәнін тереңірек талдайтын болсақ, онда «тұлға» - жеке адамның өзіндік адамгершілік, әлеуметтік, психология қырларын ашып, адамды саналы іс-әрекет иесі және қоғам мүшесі ретінде жан-жақты сипаттайтын ұғым. Адамның әлеуметтік қасиеттерінің жиынтығы, қоғамдық даму жемісі мен белсенді қызмет ету мен қарым-қатынас орнату арқылы жеке адамды әлеуметтік қатынастар жүйесіне енгізудің жемісі [67].

Тұлғалық сапа - педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, білік пен дағдылары қалыптасқан, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Тұлғалық сапасы қалыптасқан маман - рефлексияға қабілетті, өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық-әдістемелік, әлеуметтік тұлғалы, коммуникативтілік, ақпараттық және тағы басқа құдіреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын, рухани-адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл маман.

Педагогикада, негізінен, оқыту, тәрбиелеу және дамыту әдістеріне, сондай-ақ оларда білік пен дағдыларды қалыптастыруға көбірек көңіл бөлінеді. Әрине, олардың мәнділігін кемітуге болмайды. Бірақ, педагогтар өз әрекетінде бірдей әдістерді қолданғандығына қарамастан, бірдей нәтижелерге жете бермейтіндігі де белгілі.

«Жан дүние айна секілді, жан асыл арман көрінеді» Рушин. Оқытушы да – айна, оқушы көрінеді, қандай оқытушы болса сондай оқушы көрінеді. Оқытушы мен оқушыдан тұтас ұлт көрінеді, адамның тұрмыс әдеті кішкентайынан бастап, басқаларға еліктеумен қалыптасады. Индиялықтарда мындай тәмсіл бар екен «Әрекет ексең әдет орасың, әдет ексең мінез орасың, мінез ексең өнеге орасың, өнеге ексең тағдыр орасың». Демек әрекеттен әдет, әдеттен мінез, мінезден өнегені, өнегеден тағдыр қалыптасады. Оқытушының әр бір әрекетінен оқушы үлгі алады. Адам тәрбиелеу өнердің өнері, идея мен идеяның алмасуы, жүрек пен жүректің тоғысуы, жан мен жанның жалғасуы, бұл асқан жауапкершілікке мұқтаж.

Оқытушының міндеті екеу: бірі білім беру, бірі дербес тіршілік ете алатын толық қанды сапалы адам тәрбиелеу. Оқытушы – міндет өтеуші, жоспар орындаушы ғана емес, тұлға

тәрбиелеуші, тұлға сапасын жоғарлатушы, қызмет өнімі үстінде көрілмейді, бір неше жылдан, тіпті бір қанша ондаған жылдан соң көрінеді. Бір тұтас тұлғадан байқалады.

Оқытушы қоғамның өнегесі, адамзаттың үлгісі, сондықтан оқытушылықты кез-келген адам жалғастыра алмайды. Қазіргі уақытта ЖОО-ды бітірген соң сөзсіз білікті маман иесі деген көзқарас өзгере бастады. Арамызда ЖОО-ды бітіріп, маман болып, не қызметтің, не тұрмыстың талабынан шыға алмай, әрең жан бағып жүргендер бар. Бұлар ұлттық мәдениеттің түп тамыры болған ғұрып- әдетімізді жалғастырғанды білмейді. Ал оның керісінше орта мектеп бітіріп, ауқатты да абыройлы болып, келе жатқан ауылдағы ағайындар аз емес. Оқытушы ыстыққа күйіп, суыққа тоңып жүріп кеңістікке, тұлғалар жан дүниесіне құрылыс салады. Бірінікі жай там, бірінікі сәулетті ғимарат. «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан» - дейді ұлы Абай. Мұнда «кірпіш» өзі барып қаланбайды, көрінбейтін бір қол қалайды. Бұл қол – оқытушы, ол я олақ қол, я шебер қол.

Оқытушы өзі шұғылдаып отырған оқытушылықты кәсіп деп қана қоймай, жан жасампаздығы деп түсіну керек. Көне гректер: «Егер балаңды құлға тәрбиелетсең жететін бір құл емес, екі құл» деген екен. Бұл бір неше ғасырдың алдында айтылған сөз, бүгінгі өркениет заманда құл жоқ, болған күннің өзінде де оқытушы болуы мүмкін емес, бірақ көзқарас, позиция жақтан осындай күн кешіп жүргендер бар, олар оқытушылықты әдеттегі кәсіп деп, жан бағудың бір жолы деп қарайды. Өзі шұғылданып отырған ерекше кәсіптің қарызы мен парызын түсінбейді, оған бойы да, ойы да жетпейді. Өзгедегі нашар әдетті оқушыға жұқтырады. Педагогикалық тұрғыдан бұл күрделі проблема.

Оқытушының тұлғалық сапалары оқыту процесінде төмендегідей көрініс береді:

- студентті тұлға ретінде қабылдау, оның табысқа жететіндігіне сендіру және мүмкіндіктерін көре біліп, әрі нығайту;
- мәлеметтерді қысқаша түрде беру арқылы оған әлсіз студенттің де, күшті студенттің де қол жеткізуіне мүмкіндік туғызу;
- болашақ маман ретінде қазіргі заман талабына сай өзін-өзі өзгерте ала білу қабілеттілігін қалыптастыру;
- студенттің тек білімін ғана емес, өмірге қабілеттілігін арттыру;
- болашақ мамандарды осы ақпараттық қоғамнан қалыспай, жедел ойлаушы; жедел шешім қабылдаушы; ерекше ұйымдастырушылық қабілетті; нақты бағдар беруші; өзгеге ұқсамайтын қайталанбас тұлға ретінде қабылдауды тәрбиелеу;
- шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге, үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастыру.

Француз қайраткері «Адамға оқып – үйрену өмірде болу, өмір сүру үшін қажет» дегендей оқыту процесін технологияндыру, осыған сәйкес оқу бағдарламаларын жасау, ғалымдар мен жаңашыл педагогтардың еңбектерімен танысу жұмыстары оқытушының үздіксіз ізденісін айқындайды. Жаңа педагогикалық технологиялардың негізі мен пассивті оқыту түрінен активті оқытуға көшу, оқу танымын ұйымдастырудағы бастамашылдығына жағдай туғызу, субъективтік позицияны қалыптастыру.

Жоғары оқу орындарындағы қазіргі заманғы кредиттік жүйеде оқу ерекшеліктеріне төселудің қиындықтары жетерлік:

- тұлғалық ерекшеліктері мен қажет болатын кәсіби сапалары арасында пайда болатын сәйкессіздіктер студенттің өзіне сенімділігін төмендетіп, оқудағы белсенділігін тежейді;
- жоғары мектептегі алып жатқан білімнің техникамен тексерілуі студент пен оқытушы арасындағы адамаралық тікелей қарым-қатынасты шектейді, т.с.с.

Бәсекеге қабілетті, білікті мамандардың жаңа буынын қалыптастыруға, оларды «қолдан баптап» өсіруге кім тікелей жауапкершілікті сезінсе, оқытушы – сол. Жасыратын несі бар, әлі де арамызда өзінің білімін, шеберлігін жетілдіруге тырыспайтын, жаңа әдебиеттердің бетін ашпайтын, бұрынғы ескі қормен келе жатқан оқытушылар кездеседі. «Біздерді оқытатын, үйрететін адамдарды біз орынды түрде Ұстаздар деп атаймыз. Бірақ бізді оқытатындардың бәрі бірдей бұл атаққа лайық емес» - Немістің ұлы ақыны Гетенің сөзі [69].

Ертедегі, бүгінгі еліміздегі және шетелдегі нағыз оқытушылардың ортақ, дәуірдің ерекшелігі оқыту қызметімен шұғылдануды қызмет істедім деп емес, бұл қызметті бақыт деп қарап, өзін бақытты санайды. Бақытты оқытушы бақытты оқушыны тәрбиелеу алады. Олар тату да көңілді қызмет істеп, педагогикалық шеберлігімен білім беруден ләззат алады екен.

Мұны неге өнеге тұтпасқа. Оқытушы адамзатқа парасаттылықты, саналықты, өнеге мен мұраттылықты сыйлайды, қоғамның алға басуына күш-қуат сыйлайды. Оқытушылық адамзаттың мәңгілік дастаны, бақыт, байлық, өнер-білімнің сарқылмас бұлағы. Оқытушылық кәсіп байырғы заманда да қасиетті, осы заманда да қасиетті, болашақта да қасиетті болатынына сенімдіміз.

Қазақстан Республикасының жаңа педагогикалық білім беру тұжырымдамасында: «Жаңа формация мұғалімі кәсіби дағдылы, педагогикалық дарынды, тұлғалық сапасы қалыптасқан жаңалыққа құмар, рухани дүниесі бай, шығармашылықпен жұмыс істейтін маман» деп көрсетілген, яғни ол ізгілі мол, әр іске жаңашылдықпен, үлкен ізденіспен зерттеуші ретінде қарайтын, ақпараттық технологияны толық меңгерген, коммуникативті, толыққанда құзырлы адам. Білім беру үдерісін бүгінгі күн талабына сай жаңаша ұйымдастыру ғалымдардан оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін терең зерттеуді, заманауи талаптарына қарай білім беру технологиялары мен әдістерін, дүниетанымның ұстанымдарын қайта қарастыруды, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасауды талап етеді.

Демек, жаңаша білім беру – жаңа білім мен дағдыны меңгерген, шығармашылық қабілеті жоғары, дербес ізденіс нәтижесінде елеулі мәселелердің шешіміне қол жеткізетін, ойлау қабілетімен ерекшелінетін тұлғаны қалыптастыруды көздейді.

Резюме

Процесс формирования личностного качества будущих специалистов в процессе обучения ВУЗе.

Summary

Scientific justification of formation of future experts personal quality on the basis of pedagogical subjects in higher education institutions and formation of its uniform system.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. «Балон үдірісінің негізгі қағидалары» Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің медицина білім берудің орталығы м.ғ.д., Шалқарова Ж.С. Түркістан 2013ж.-9-11б. Woodill G. Emerging E-Learning Content: New Approaches to Delivering Engaging Online Learning Experiences, in New Approaches to Delivering Engaging Online Training, Brandon Hall Research, and second edition May, 2007. USA.

2. Аристотель — древнегреческий философ. Ученик Платона. С 343 до н. э. — воспитатель Александра Македонского. В 335/4 г. до н. э. основал Ликей. Натуралист классического периода.

3. Платон. Диалоги. М., 1986. С.433. Цитата взята из так называемых "Определений", входящих в платоновский корпус, но как таковая Платону не принадлежит.

4. Введение С. И. Соболевского Ксенофонт Сократические сочинения. Киропедия/ Ксенофонт. М.: ООО «Издательство АСТ»: «Ладомир», Сократ.2003

КАДР АГЕНТТІГІНІҢ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Абдуллаева Гульнар Дайрабаевна

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының 2-курс магистрі

Кілт сөздер: кадрлық потенциал, персоналды оқыту, Мемлекеттік қызмет өтілі туралы ереже.

Кәсіби маңызды сапалар еңбек субъектісінің кәсіби іс-әрекетінде өте маңызды, өйткені оларға жұмыс істеудің табыстылығы тәуелді. Кәсіби маңызды сапаларды ескермеуде және оларды теріс диагностикалауда нақты қиыншылықтар туындайды, сонымен қатар, іс-әрекет эффективтілігі төмендеуі мүмкін. В.Д. Шадриков кәсіби маңызды сапаларды іс-әрекет эффективтілігіне және оны меңгерудің жетістігіне әсер ететін субъекті іс-әрекетінің дара сапалары ретінде түсінеді. Оның айтуы бойынша, кәсіби маңызды сапалар сыртқы әсерлер және қызмет талаптары арқылы бүгілетін (преломляются) сол ішкі шарттар рөлдеріне шығады. Олар іс-әрекеттің психологиялық жүйесін қалыптастырудың түйінді сәті болып табылады [1. б.133-135].

Қазіргі қоғамдағы процессте ішкі істер органдары қызметкерлеріне, олардың кәсіпкерлік деңгейіне, құзыреттілігіне жоғары талаптар қойылады. Құқық қорғау саласы қызметкерлерінің ең маңызды сапаларының бірі ретінде кәсіби-іскерлік сапалар алға шығады, олардың дамуынан барлық құқық қорғау салаларының эффективтілігі және өнімділігі тәуелді. Құқық қорғау саласының қазіргі заманғы қызметі, көбінесе, құзыреттіліктің интеллектуалды-психологиялық сапаларына, оперативті-қызметтік жұмыстарды табысты шеше білуіне жоғары талап қояды. Жұмысқа орналасуда көптеген жағдайларда негізгі критерийлері ретінде бітімі және білім болып келеді.

Ресейлік психология ғылымында кәсіби маңызды сапаларды зерттеумен С. Пряжников, Е.А. Климов, А.К. Маркова, А.В. Карпов, М.В. Клищевская, В.Д. Шадриков айналысады. Болашақ мамандардың кәсіби дайындығын, кәсіби маңызды сапаларының қалыптасу ерекшеліктерін зерттеуде С.Ә.Әбдіманапов, К.М.Арынғазин, Б.Әбдікәрімұлы, К.М.Беркімбаев, Ш.А.Абдраман, З.А.Исаева, М.Ә.Құдайқұлов, Ш.Т.Таубаева т.б. Қазақстандық ғалымдардың үлесі үлкен.

Құқық қорғау саласының қызметкерлерінің қызметі экстремалды жұмыс ретінде қарастырылады, осымен олардың ерекше жағдайларда әрекет етудегі кәсіби-психологиялық дайындығының қалыптасуын күрделендіруі туралы К.В. Сельченко, В.Л. Маришук, Е.А. Пономарева, И.Б. Пономарев, А.Е. Тарас, А.К. Маркова, Ю.В. Слесарев, А.М. Столяренко, В.Д. Шадриков және т.б. айтып кеткен. Н.В. Кузьмина, В.П. Зинченко, А.А. Деркач, Е.М. Борисова, А.А. Бодаев, И.Н. Семенов, В.Г. Зазыкин, Р.М. Янбухтин және т.б. Құқық қорғау саласындағы жұмыс көптеген қызметкерлерге қоғамдық мойындауға, тұлғалық және кәсіби өсуге және өзін-өзі жүзеге асыруға көмектеседі деп есептеген.

Кәсіби маңызды сапалардың қазіргі заманғы зерттеулер В.Д.Шадриков, Е.А.Климов және А.В.Карповтың еңбектерінде жүйелілік тұрғылар негізінде жүргізілінеді. Қандай-да болмасын іс-әрекет кәсіби маңызды сапалар жүйесінде базасында жүзеге асырылынады. Бұл, біріншіден, әр іс-әрекет кәсіби маңызды сапалардың нақты жиынтығын талап ететіндігін, екіншіден, ақырғысы сапалардың «механикалық» бағасы еместігін, ал олардың заңды тұрғыда ұйымдасқан жүйесі екендігін білдіреді. Жеке кәсіби маңызды сапалар арасында өтеу және көмектесу типіндегі функционалды өзара байланыс құрылады [1. б. 153].

Кәсіби маңызды сапалардың өзіндік жүйесі субъективті қасиеттердің нақты симптомдық кешен ретінде, қандай-да бір қызмет үшін спецификалық болып туындайды. Ол дайын түрде болмайды, субъектіде іс-әрекетті меңгеруде қалыптасады. Сонымен қатар, тек қана іс-әрекет үшін ғана емес, оның негізгі компоненттеріне (кілттік әрекеттер, негізгі функциялар), кәсіби маңызды сапалардың спецификалық жүйе астылары қалыптасады. Сондықтан ішкі-

психологиялық жағынан – іс-әрекет процесі кәсіби маңызды сапалардың әр негізгі кезеңдерін (әрекет, міндет, функциясы) қамтамасыз етіп, бүтін жүйелік астылардың динамикалық ауысымын тудырады.

Кәсіби маңызды сапалардың жүйе астысын құру – өте күрделі психологиялық процесс. А.В.Карпов оның мәнін жеке кәсіби маңызды сапалардың өздерін өзара байланысу тәртібінде көрсеткенде функционалды қосылу ретінде анықтайды. Бұған жеке ішкі алғышарттар бар, өйткені негізгі психикалық функциялар бір-бірімен онтологиялық байланысуда. Бұл байланыс кәсіби іс-әрекетті меңгеру жолында өзіндік жағымды рөлде көріне бастайды. Осылай, «іс-әрекеттің психологиялық жүйесінің құрылу процесінде іс-әрекетте жетістікке жетуде психикалық функцияның өзіндік функционалды икемделуі болады».

Кәсіби маңызды сапалардың жүйе астыларының дамуының жетекші тенденциясы – жеке сапалардың біріктірілу дәрежесінің жоғарылануы. Оған кәсіби маңызды сапаларды жүйе астылары іс-әрекетін меңгерудің әр кезеңінде олар бір-бірінен мәнді ерекшеленуі мүмкін.

Қандай-да болмасын іс-әрекет нақты негізгі параметрлермен сипатталады, өнімділігі, сапасы және сенімділігімен. Психологиялық зерттеулерде оларды қамтамасыз ету үшін субъектінің әр түрлі даралық сапалары қажет, сондықтан өнімділіктің кәсіби маңызды сапаларын және кәсіби маңызды сапаларды бөлуді қабылдау керек (А.В.Карпов бойынша).

А.К.Маркованың пікірі бойынша, кәсіби маңызды сапалар функциясында тұлғаның кәсіби іс-әрекетінің өзіндік психикалық және тұлғалық та, биологиялық сапалары ретінде болуы мүмкін – соматикалық, морфологиялық, нейродинамикалық және т.б.

Е.П.Ермолованың айтуы бойынша, «кәсіби маңызды сапалар – білімдер, икемдер, дағдыларды құру үшін психологиялық мүмкіндік; білім, икем және дағдылар – кәсіби біліктілікті құру үшін қажетті шарт». Б.А.Душков, А.В.Королев, Б.А.Смирнов көзқарастары бойынша, тұлғаның даралық сапаларынан басқа, кәсіби маңызды сапаларға да адамға нақты кәсіп жағынан талап етілетін және осы кәсіпті табысты меңгеруге себептесетін дене бітімдік сапалар жатады.

Е.С.Шелепова кәсіби маңызды сапаларды кәсіби жарамдылық компоненттері ретінде, яғни кәсіби міндеттерді табысты шешуге қажетті сапалар деп түсінеді. Олардың арасында әр түрлі сапалардың ауқымды спектрі – табиғи негізден кәсіби білімдерге дейін, олар кәсіби оқыту және өзіндік дайындалу, тұлғаның ерекшеліктерінде (мотивация, бағыттылық, мінез-құлық), психофизиологиялық ерекшеліктер (темперамент), психикалық процесінің ерекшеліктерінде (ойлау, зейін, елес) процесінде алынады.

Кейбір мамандар кәсіби маңызды сапаның құрылымына субъектінің кәсіби жарамдылығын қамтамасыз ететін кілттік критерий ретінде қарастырады. Осылай, Е.А.Климов «кәсіби құнды сапалардың 5 негізгі жүйелерін» бөліп қарастырады:

1. Азаматтық сапалар – адамның ұжым, қоғам мүшесі ретінде саналы бейнесі;
2. Берілген іс-әрекет бөлімінде еңбекке, кәсіпке деген, қызығушылықтар және бейімдері;
3. Іс-әрекеттің әр түрлі және көптеген маңызды сапалармен құрастырылатын қабілетсіздік,
4. Дара, жеке, арнайы қабілеттер. Берілген кәсіп үшін маңызды тұлғалық сапалар.
5. Дағдылар, әдеттер, білімдер, тәжірибе.

Құқық қорғау саласы қызметкерлерінің кәсіби сапаларын шетелдік ғылымда зерттеу осы сапалардың қалыптасуына әсер ететін олардың іс-әрекет шарттарын зерттеумен байланыстырған Е.Ю. Артемьева, Ф.Е. Василюк, А.В. Дулов, А.М. Зеличенко, Я.Я. Велик, М.А. Громов, Л.И. Анциферова, А.М. Зеличенко, В.С. Лури, Т.Б. Карцева, Т.А. Дегтяренко және т.б. болған.

А.К.Маркованың анықтамасы мәні бойынша ұқсас: кәсіп- бұл қоғамға қажетті тарихи туындаған іс-әрекет нормалары, оны орындау үшін адамдар білімдер және дағдылар жиынтығына, сәйкес келетін қабілеттер мен кәсіби маңызды сапаларға ие болуы керек. Алайда адамның кәсіби іс-әрекетін орындауы үшін осы маманға қажетті көптеген психологиялық сапалары болуы қажет, бұл сапалар кәсіби маңызды қасиеттер болып саналады. Ресей психологиясында кәсіби маңызды сапалар ұғымы В.Д.Шадриковпен енгізілген,

олкәсіби маңызды сапалар субъектінің іс-әрекетті орындауда эффективтілігін қамтамасыз ететін процесте өндіру параметрлері, еңбек сапасы және сенімділігі ретінде түсінеді. В.Д.Шадриковқа дейін Е.Э.Смирнова таңдаған бөліміндегі іс-әрекет табыстылығын қамтамасыз ететін тұлғаның параметрлері туралы айтқан. Бұл параметрлерлі ол сапалар деп атаған. Смирнованың мәніне сәйкес біз А.А.Бодалевтің, Л.Г.Лаптеваның және А.А.Дергачтың өз еңбектерінде спецификалық психологиялық ерекшеліктерді немесе сапаларды «таңдалған іс-әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін кәсіпқой психикасының барлық компоненттері: психикалық процестер, қасиеттер, күйлер, құрылымдар» қалыптасуының дәрежесімен түсіндіреді.

Маңызды сапалар іс-әрекетінің жүйе асты. В.Д.Шадриков кәсіби маңызды сапалар (Б.Г.Ананьев және П.К.Анохин еңбектерінде қарастырылған) мен оқу-маңызды сапаларды (Н.В.Нижегородцев еңбектерінде) бөліп көрсетеді. Мамандықтардың кәсіптік маңызды сапаларының құрылымы В.Д.Шадриковтың және оның шәкірттерінің еңбектерінде қарастырылған. Кәсіби маңызды сапалар тұлғаның білім, іскерлік, дағдыны, құзыреттілікті меңгеру барысында қалыптасатын кәсіптік біліктілігі.

Жоғарыда көрсетілген 4 келіске сүйене отырып, болашақ мамандарда қалыптасатын төмендегідей кәсіби маңызды сапаларды бөліп көрсетуге болады. 1. Кәсіптік бағыттылық: - кәсіпті таңдау мотивациясы; -кәсіпті меңгеруіне бағдарлану; -мамандықты меңгерудегі топтық немесе даралық бағыттылық; -мамандықты меңгеру барысында өзін-өзі бағалау деңгейінің өзгеру тенденциясы. 2. Кәсіптік тәжірибе: -Кәсіптік мекемеге ену алдында кәсіп туралы көзқарасқа ие болу; -Қалыптасқан кәсіптік маңызды сапаларға деген көзқарасы. 3. Психикалық процестердің ерекшеліктері: когнитивтік процесстер; эмоциялық процестер. 4. Кәсіпке жарамдылығын білдіретін биопсихикалық қасиеттер.

Құқық қорғау саласының жұмыс эффективтілігі кәсіби маңызды болып табылатын көптеген психологиялық сапалармен анықталады [2. б. 83].

Оны 4 деңгеймен қарастыруға болады:

- 1) ішкі істер органдары қызметінің міндеттері деңгейінде;
- 2) мінез-құлықтық және жағдайлық деңгейде;
- 3) тұлғаның қасиеттері деңгейінде;
- 4) ішкі істер органдарына қойылатын талаптар деңгейінде;

Кәсіби маңызды сапалар еңбектің жүзеге асуына әсер етеді, табысты кәсіби қызметтің алғышарты болып табылады және іс-әрекетте жүзеге асып, оны жаңадан құрады.

Олардың мінез-құлық деңгейіндегі жұмысында спецификалық оқиғалар туындайды, мысалы, жәбірленушілермен әңгімелесу. Бұндай әңгімелесуде көбінесе аффективті және нақты бір жүріс-тұрысты және реакцияны талап етеді. Қылмысқа күдікті адамдардың ортасына ену, яғни шектеулі ортаға қарым-қатынасқа түсу көптеген жағдайда қызметкерлер де үшін, азаматтар үшін де қауіптілікті алып келеді. Алынған мәліметті талдаудан адамдардың тағдырына тәуелді.

Осы сипатталған оқиғалар кейбір тұлғалық қасиеттер мен сапалардың жиынтығын шарттайды, олар жоғары эмоциялық ұстамдылық, күшті еріктік компонент және интеллекттің жоғары көрсеткіштері.

Кәсіби маңызды қасиеттерді анықтаудың тағы да бір негізі болып құқық қорғау саласының қызметкерлерінің аттестациялаудағы ҚР-ның ПД-нің кадрлық қамтамасыз ету Департаментінің шектеулер қатарын қою, әр сынақта психологиялық кәсіби жарамдылық бойынша өз өткізілім ұпайы бар.

Көптеген жетекші психологтар Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев және т.б. әр уақытта психологиядағы әдістемелік негіздерді өндеу адамдардың тәжірбиелік іс-әрекетіне психологиялық анализден басталуы керек деп көрсеткен, өйткені, бұл сферада адамның психологиялық өмірінің маңызды заңнамалары бар.

Құқық қорғау саласының жұмысында кәсібилікті жоғарлату елдегі заңнаманың және құқықты тәртіпті нығайтудың бірде-бір алғышарты болып табылады. Қызметкерлердің жұмысының кәсіби шеберлігі және сапасының өсуі көптеген факторлармен анықталады.

Олардың арасынан жетекші орындардың біреуін құқық қорғау саласының кадрлық жұмысы алады. Құқық қорғау саласындағы психологтың кадрлық-диагностикалық түрі психодиагностикалық тексерісті өткізуді білдіреді.

Психодиагностикалық тексеріс көбінесе, зерттелінушілер өздерін еңбекке қабілетті екендерін сезінгенде, яғни жұмыс күнінің жарты уақытында өткізіледі. Тестілеу жарық, желдетілген бөлмеде өткізілінеді. Зерттелінушілерді жұмыстан шу, телефон әңгімелері, бөтен адамдар алаңдатпауы керек. Тексерістің жалпы уақыты 4-4,5 сағат нормасынан аспау керек. Тексерістен кейін нәтижелерді өңдеу өткізілінеді, ол бір адамға санағанда екі сағатқа созылады. Әр зерттелінуші оған қатысты өткізілінген психодиагностикалық тексерістің мәліметтерімен танысуға құқылы, алайда зерттелінушінің психикалық күйіне жағымсыз әсер ететін мүмкіншілігі бар психологиялық мәліметтер берілмейді. Кадрлық сұрақтарды шешу және олардан келетін ұсыныстар психодиагностикалық тексерістің қорытындылары мен нәтижелері үшін ұсыныстық сипатта болады. құқық қорғау саласы жүйесінде кадрлық қызметкерлермен шешілетін әр түрлі міндеттердің ішінен орталық орынды кадрлық корпусты максималды дәрежеде құқықтық іс-әрекетіне жарамды мамандармен толықтыру немесе мамандырылған кадрларды таңдау, оларды әр жұмысшының қабілеттеріне, бейімдеріне, дара ерекшеліктеріне және мүмкіншіліктеріне сәйкес орналастыру, басшы қызметіне перспективті қызметкерлердің ішінен резервті құру. Берілген міндеттерді шешудегі көмекті қызметке үміткерлерді және жұмысшыларды психологиялық бағалаудың ғылыми негізделген жүйесі көрсете алады.

Ішкі істер органдары қызметкерлеріндегі кадрларды психологиялық бағалау қызметкерлердің даралық-психологиялық сапаларына, күрделі әлеуметтік-құқықтық қарым-қатынасқа түскен тұлғасына жоғарытылған талаптардың қойылуымен негізделеді. Құқық қорғау саласы қызметкерлерінің кәсіби маңызды сапалары қатарына арнайы бағалау арқылы үміткерлердің кәсіби жарамдылығының болжамын ғылыми негіздеуге болмайтын көптеген психологиялық ерекшеліктер, тұлғаның сапасын жатқызуға болады. Қазіргі кезде дамыған елдерде адамдардың өмірдің және кәсіби мансаптың барлық кезеңдерінде әр түрлі психологиялық тексерістердің өткізілуі жеке фирмаға немес үкіметтік қызметке, сонымен бірге ішкі істер органдарына жұмысқа қабылдауда қалыпты және міндетті болып табылады. Психологиялық тексерістің нәтижесінен алынған мәліметтер маманды оның кәсіби абыройыбөлшегі ретінде жанамалайды.

Кадрларды психологиялық бағалаудың арнайы жүйелері көптеген ұйымдарда, соның ішінде ішкі істер органдарында табысты жүзеге асуда. Кәсіби іріктеу ада және кәсіптің өзара сәйкестіліктің адамнан жоғартылған жауапкершілікті, денсаулықты, жоғары еңбекке қабілеттілікті және міндеттерді нақты орындауды, эмоционалды-ерікті реттеушілікте жүзеге асатын нормативті міндеттелген шарттарда (гигиеналық, микроахуалдық, техникалық, әлеуметтік-психологиялық) болжамдық бағасын қамтамасыз ететін әдістер жүйесін білдіреді. Кәсіби іріктеуде адамның нақты бір кәсіби іс-әрекетке жарамдылығы анықталады. Кәсіби жарамдылық көптеген әр түрлі факторлармен негізделді: жаспен, денсаулық күйімен, дайындық деңгейімен, қажетті білімдер, дағдылар және икемдер жиынтығымен, таңдалған кәсіп бойынша жұмыс істеу ниеті мен кәсіби қабілеттері. Ол әлеуметтік шарттар мен жыныстан және т.б. тәуелді.

Кәсіптің осы сипаттамалары психологтарға, дәрігерлерге, физиологтарға әдістерді құрастыруға және бейімдеуге, таңдауға, іріктеу процедурасын құруға және үміткердің нақты кәсіби іс-әрекетің сәйкестілігіне диагностиканы өткізуге көмектеседі.

Кәсіби іріктеу процесі құрал-жабдықтық, бланктік жәнесауалнамалық тесттердің, сонымен бірге, бөлшектерді, жағдайларды, шындықтағы кәсіби іс-әрекетті, адамның функционалды жағдайы көрсеткіштерін, мотивациялық-эмоциялық көріністерін, оның

жұмысының өнімділігі және табыстылығы көрсеткіштерінің объективті назар аудартатын және визуалды бақыланатын қатаң түрдегі тіркеудегі имитациялық эксперимент көмегімен жүзеге асырылады. Кадрларды таңдау – көп кезеңді, еңбекті көп қажет ететін, үзіліссіз, арнайы қабілеттерді, мінез-құлықтар белгілерін, білімдер мен икемдерді талап ететін жұмыс.

Сонымен бірге кәсіби байқау – сынақ мерзімі қолданылады, ол аяқталғанда үміткердің жұмысқа қабылдану мүмкіншілігі шешіледі. Өз кезегінде психологиялық іріктеу «үміткерлердің оқу немесе кәсіби іс-әрекетіне жарамдылығын психологиялық және психофизиологиялық сынақтың нәтижелерін ескере шешім қабылдау» ретінде түсіндіріледі. Психологиялық іріктеу үміткерлерге талаптар жиынтығын іс-әрекетке психологиялық талдау негізінде, содан кейін осы талаптарға сәйкес диагностикалық әдістерді анықтауды болжау [3. б.213].

Қазіргі кезде мемлекеттік күш құрылымындарында: ішкі істер органдарында, кеденде, полицияда және басқа да органдарда қызметке үміткерлерді іріктеудің нақты жүйесі қалыптасқан. Іс-әрекеттің әрбір мазмұнының өзгеруінде психологиялық іріктеу бағдарламасы қайтадан қарастырылады. Кәсіби психологиялық іріктеу бөліміндегі зерттеулер.

Психологиялық бағалаудың нақты міндеттері, осы бағалау жүзеге асатын іс-шаралар типімен анықталады. Мысалы, конкурстық негізде жұмысқа қабылдауда кәсіп талаптарына және жұмыс шарттарына сәйкес келетін үміткерлерді іріктеу психологиялық бағалаудың міндеті болып табылады. Үміткерді басшылық қызметіне алуды шешуде психологтармен ол кәсіби іс-әрекетімен қоса, басшылық қызметін орындай алуға қабілетті ма екендігі анықталады. Психологиялық бағалаудың ұйымдастырушылық өткізілуі мынандай кадрлық шаралармен ұштастырылады: жұмысқа қабылдау, аттестацияны өткізу, басшылық қызметіне алу.

Жалпы айтқанда, құқық қорғау органдарына кадрларды кәсіби іріктеу кезіндегі психологиялық бағалаудың жалпы мақсаты жұмыскердің даралық психологиялық ерекшеліктерінің кәсіптік талаптарына сәйкес келуін анықтау және осы негізде болашақ кәсіби іс-әрекетті функциясы болып табылады, яғни ол бағалау техникасына және әдістемесіне арнайы талаптарды қояды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Аскаров Е.С. Управление качеством: Учебное пособие. -Алматы: Юрист, 2009. 3-е изд. - 292 с.
2. Диагностика успешности учителя: Сборник методической материалов для директоров и заместителей директоров учебных заведений, руководителям школ. - Издание 2-е исправленное и дополненное.- М. :Центр «Педагогический поиск», 2003-160 с.
3. Всеобщее управление качеством: Учебник для вузов /О.П. Глудкин, Н.М. Горбунов, А.И. Гуров, Ю.В. Зорин; Под ред.О.П. Глудкина. - М.: Радио и связь, 2010.

Резюме

В этой статье приводятся способы коррекции эмоциональных расстройств умственно отсталых учащихся начальной школы посредством трудовой деятельности

Summary

This article describes ways to correct emotional disorders of mentally retarded primary school students through work.

МЕКТЕП ПСИХОЛОГЫНЫҢ АТА-АНАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Абдырахманова Аружан Есжанқызы
Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Кілт сөздер: психолог, кеңес беру, клиентті кеңес беру процесіне кірістіру

Мектептегі психологиялық қызмет – еліміздің білім беру жүйесіндегі арнайы бөлімше болып табылады. Оның негізгі қызметіне әрбір баланың тұлғалық және толыққанды психикалық дамуына жағдайлар жасау. Бұл қызметтің бұзылуы оқушылардың индивидуалды және жас ерекшелігіне байланысты даму мүмкіндіктеріне кедергі жасап, психолог-педагогтың коррекциялық жұмысын талап етеді. Мектептің педагогикалық жұмысының қызметі оқу – тәрбиелік мекемелерде (бала-бақша, мектеп, КТЛ, балалар үйі, мектеп-интернат) немесе еліміздің білім беру жүйесінің бөлімдеріндегі психологиялық кабинеттерінде, аймақтық барлық оқу-тәрбиелік мекемелерінде кеңес беру арқылы көмектесетін практик психолог арқылы жүзеге асады. Мектептің педагогикалық қызметінің негізгі бағыттарына – психопрофилактика, психодиагностика, даму және психокоррекция, психологиялық кеңес жатады [1].

Психологиялық қызмет дегеніміз – білім беру процесіне қатысушыларға психологиялық көмек көрсетуге арналған арнайы ұйымдастырылған құрылым жатады. Ол ұйымдастырылған құрылым құрамына: білім беру мекемелерінің кез келген түріндегі педагог-психологтар, балаларға арналған білім беру мекемелері, психолог-педагогтардың және медициналық-қоғамдық көмектерге мұқтаж адамдар, психологиялық, медициналық, педагогикалық комиссиялар, ғылыми мекемелер, жоғары оқу орындары, оқу – әдістемелік кабинеттер, білім беру жүйесін басқару органдары және басқа да мекемелер кіреді. Көптеген білім беру мекемелерінде өзінің жеке психологиялық кеңселері бар, көптеген арнайы әдебиеттер басылуда, бала-бақшадағы, мектептегі, интернаттағы психологтардың жұмысына бағытталған көптеген конференциялар өтуде. Бұл мамандықтың қолдану аясы кеңейіп, арнайы кадрлық қамтамасыз ету қолға алынды[4].

Мектептегі психологиялық қызметтің басты мақсаты – оқушының тұлғалық және индивидуалды қалыптасуына, психологиялық дамуына максималды ықпал ету. Әрбір баланың алғашқы мектеп қадамдарынан-ақ маңызды объективті және субъективті мүмкіндіктерін байқауға болатыны дәлелденген. Баланың даму деңгейіне қарамастан өз қызығушылықтары мен мүмкіндіктерін сезінуі, олардың тұлға болып қалыптастыруында маңызы зор. Осыған байланысты, практикалық мектеп психологының негізгі міндеттері қатысушылардың тұлғалық қалыптасуына және мүмкіндіктерінің дамуына қажетті психологиялық жағдайларды қамтамасыз етумен түсіндіріледі.

Мектептегі психологтың қызметі – автономды. Тәуелсіз болғандықтан емес, өзіндік мақсаты мен тапсырмалары бар тәуелсіз толыққанды жүйе болғандықтан. Алайда кез-келген психолог мектепте жұмыс істей отырып, өз жұмысын біртұтас психологтың педагогикалық жүйе секілді аша алмайды. Көбісі өз қызметін белгілі бір бағыттар бойынша шектесе (тек талдау, жалпы түйіндеме беру, «қиын» оқушылармен индивидуалды жұмыс жасау және тағы басқа), ал енді біреулері психологиялық «жедел жәрдемшіге» айналып мектеп мәселелерінің тұңғығына батады немесе қол астындағы мамандар, қарапайым мұғалімдерге айналады[5].

Мектеп психологы өзінің психологиялық жұмысын біртұтас әрі бірізді формаға келтіру үшін, айтарлықтай маңызды профессионалдық және тұлғалық қасиеттерге ие болуы қажет.

Біздің қоғамымыздағы адами әрекеттерді психологиялық тұрғыдан қамтамасыз ету психология дамуының барлық сатыларында қарастырылған. Психология ғылымына деген қажеттілік адам тәжірибесіндегі қандай да бір салада болатын дағдарыс кезеңінде

туындайтыны тарихи қалыптасқан: өндірісте, экономикада, білім беруде, адамның өзіне, адамзат әлеміне және заттарға деген қатынасында. Адам іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етудің ролі және маңызы психология ғылымының негізгі функциясымен анықталады - адам қажеттіліктеріне және қоғамдық тәжірибеге қызмет ету. Осының барлығы психологияны «қоғамдық қызмет жасау механизміне тиімді қосылуға қабілетті», «біздің қоғамның алдына өмір қойған шынайы, тәжірибелік міндеттерге шешімді бұрылыс қажет» деп есептеуге мүмкіндік берді. XX ғасырда шетелде психология ғылымының тәжірибелік бағытын дамыту тенденциясы айқын көріне бастады. «Психология адам туралы көптеген білімдерді және оларды алу жолдарын игерген сайын, шешілетін тәжірибелік міндеттердің ерекшелігіне сәйкес алынған білімдерді жалғастыруға, оларды логикалық ұйымдастыруға қажеттілік айқын көріне бастады» [1]. Осы уақытта психологияны тек адам іс-әрекетіне қызмет жасайтын ғана емес, сонымен қатар оны реттейтін тәсілдерді меңгерген, осы әрекетті қайта жасайтын құрал ретінде теориялық ғылымнан тәжірибелік ғылымға айналдыру қажеттілігі пайда болды. Психологиялық қызмет ұйымдастырылған жұмыс жүйесі ретінде көптеген елдерде бар және ғасырға жуық тарихқа ие [2].

Қазіргі кезде көптеген елдер психологиялық қызметті мектеп қабырғасында және әлеуметтік ортада ұйымдастырып, психологиялық қызмет көрсету дәстүрлі кеңінен қалыптасып келеді. Психологиялық қызмет ерте құрылған мемлекеттер тәжірибесін жан-жақты зерттеудің мән-мағынасы өте терең болып отыр. Оларда қалыптасқан ұйымдастыру түрлерін және бұл жұмыстың мазмұнын зерттеу негізінде көптеген елдер өз мектептерінде психологиялық қызметті ұйымдастыру мақсаты мен міндеттерін анықтап алып отыр[3].

Біздің елде білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметтің мақсаты мен мазмұнын анықтауға Ресей, Балтық жағалауындағы мемлекеттер тәжірибесі мол мүмкіндік тауып беруде. Сондықтан осы мемлекеттердің тәжірибесін, теориялық және әдістемелік құралдарын терең және жан-жақты талдау үстіндеміз.

Мектептердің оқу-тәрбие процесін психологиялық қамтамасыз ету мәні және мазмұны, жас мамандарды дайындау және тәрбиелеу туралы педагогтар мен психологтардың белсенді негіздеулері мен талдауларымен шарттасты.

Мектептерде педагогикалық процесті психологиялық қамтамасыз ету КСРО-да ең алғаш рет Эстонияда құрыла бастады. Мектепте психологиялық қызмет құру басты назарда болды, мектептегі психолог жұмысының міндеттері мен негізгі бағыттары, оның статусы мен дайындығы, ұйымдастыру мәселелері мен тәжірибе алмасу талқыланды. Психологиялық қызметтің дамуына және оның тәжірибелік жүзеге асуына Ю.Л. Сыгэрд және Х.И. Лийметс маңызы үлес қосты. Эстониядағы психологиялық қызмет және оны ұйымдастырудың негізін қалаушылардың бірі Ю.А.Сыгэрд, психологтың тікелей мектепте жұмыс істеу мүмкіндігін атап көрсетті. Бұл мектептің тәрбиелік жағдайына енуіне, мұғалімдер мен оқушылар, олардың өзара қарым-қатынасы туралы білуге, оқушылардың ата-аналарымен қатынас жасауға мүмкіндік береді. Балаға «барлық әсердің ғылыми-ұйымдастырушылық жүйесін» талдағанда ғана психолог өз қызметінің нәтижесі туралы ақпарат алады [3].

Мектеп психологының қатысуы міндетті болып табылатын педагогикалық процеске қатысушыларды анықтау, күзіндеттілік шектерін белгілеу, жұмыстың негізгі бағыттары мен формаларын айқындау, педагог-психологтың қызметін анықтау мақсатында педагогикалық ұжымға ендіру, мектепке психологиялық қызметті енгізу бойынша Ю.К.Бабанскийдің жетекшілігімен 1981-1988 жылдар аралығында Мәскеу мектепкерінде эксперимент жасалды. Психологтың мұғалімдермен қызмет жасауының белсенді формаларының бірі психологиялық-педагогикалық консилиум жұмысы болып табылады. Жоғарыда айтылғандармен байланысты 80-ші жылдардың ортасында білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет қалыптаса бастады. Оның қалыптасуының теориялық және тәжірибелік негізі ретінде И.В.Дубровина және ол жетекшілік жасайтын лабораториясында жұмыс істейтін қолдаушыларының концепциясы алынды, мұнда мектептегі психологиялық қызметтің ғылыми-тәжірибелік мазмұны және оның ғылыми-әдіснамалық қамтамасыз етілуін өңдеу басты міндеттерінің бірі болып табылды. Эксперимент мақсаты алдағы уақыттарда халықтық

білім беру жүйесіне енгізу үшін білім беру ұйымдарында психологиялық қызмет құрылымын жасаумен байланысты теориялық және ұйымдастырушылық мәселелерді зерттеу болып табылады. Эксперимент нәтижелерін талдау негізінде лаборатория қызметкерлері психологиялық қызмет туралы Концепция жасады (1989 ж).

Осындай теориялық ұстанымдарға сәйкес, жеке тұлға қоғамдық сана формалары мен мінез-құлықты игеру негізінде адам өмірінің процесінде қалыптасатын тұтас психологиялық құрылым, яғни «Білім берудегі психологиялық қызмет интегралды құбылыс, ол төрт құрамның немесе аспектілердің бірлігінен тұрады: ғылыми, қолданбалы, тәжірибелік және ұйымдастырушылық» концепциясына негізделген.

Психологиялық қызмет құрамына тек педагог-психологтар ғана емес, сонымен қатар, қоғамдық педагогтар, сынып жетекшілері және ата-аналар комитетінің өкілі де кіретінін атап өткен жөн.

Сынып жетекшілер мен әлеуметтік педагогтардың психологиялық қызметте атқаратын рөлі зор. Олар алғашқылардың бірі болып бәймәлім отбасылық мәселелерді, жанжал туындау жағдайларды байқай білуі қажет. Бұл үшін білім беру мекемелері түгелдей дерлік отбасылармен тығыз байланысқа түсуі қажет. Қазіргі таңда, ата-аналармен бірлесіп жұмыс жасау деңгейін айтарлықтай жоғарылатып, «сынып тәрбиешілер институтын» ұйымдастыру қажет.

Білім беру саласында психологиялық қызметті ұйымдастырудың ғасырдан астам тарихы және мол тәжірибесі бар. Көптеген елдерде бұл қызмет өткен ғасырдың басында пайда болып, табысты дамып келе жатыр. Білім беру саласындағы психологиялық қызметтің даму тарихын және қазіргі жағдайын Р.Б.Радионова, И.А.Соколова, З.А.Малькова және т.б. ғалымдар зерттеген[6].

Психологиялық қызметті ұйымдастыру жолдары бірнеше бағытта ұйымдастырады және өзінің алдына келесі міндеттерді қойып отыр:

- Балаларға мектепке дейінгі өмірден оқушы міндетін атқаруға көшуіне көмек көрсету;
- Мектепке оқу параллельдерін анықтап алуға жәрдем беру;
- Оқушыларды болашақ отбасы өміріне даярлау.

Мектептегі психологиялық қызмет 3 аспектіден тұрады:

1. Ғылыми-практикалық психологтың әдістемелік мәселелерін дайындау. Қызметтері: ғылыми зерттеулер, теориялық білім беру, психодиагностикалық, психокоррекционды әдістерін дайындау жұмыстары.

2. Ауыспалы – оқу бағдарламаларын құрастыру, оқулықтар шығару, дидактикалық және әдістемелік материалдарды әзірлеу, тәрбиелеу бағдарламаларын құрастыру және тағы басқа.

3. Практикалық – балалармен, сынып ұжымымен, мұғалімдермен, ата-аналармен нақты мәселелерді шешуге бағытталған жұмыстарын, психологиялық ғылымның барлық білімін дұрыс пайдалану, өзекті мәселелерді алға қою. Мектеп психологы қызметінің өзекті және перспективті бағыттары болып табылады.

Мектептегі психологиялық қызметінің мәселесі маңызды теориялық және практикалық мағынаға ие. Оның дайындалуынан біздің қоғамдағы еркін, белсенді шығармашыл адамдардың дамуы сияқты маңызды мәселелер шешімін табар еді. Өсіп келе жатқан жас буынның тәрбиесі мен білімін сапалы жоғарылату үшін психологиялық зерттеулерден алынған кешенге сүйенетін психологтар мен педагогтардың бірлескен жұмысы маңызды. Себебі, педагог-психолог баланың мүмкіндіктерін дамыту үшін әрбір оқушыға позитивті көңіл күймен жақындауы қажет. Мектеп психологы өз қызметінде әрбір оқушының тұлғалық қасиетін дамытуға мүмкіндік береді. Яғни, баланың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытып, қоғамда өз орнын табуға көмектеседі[43].

Мектептегі психологиялық қызметтің мақсаты – бала дамуының әр кезеңдегі жан дүниесінің ерекшеліктерін анықтап алып, олардың өз-өзіне, қоршаған ортаға деген көзқарасының, қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуына жетекшілік жасау. Бұл мақсат келесі міндеттер арқылы нақтыланады.

Мектептегі психологиялық қызметтің маңызды бір бөлігі жоғарыда атап өткен негізгі бағыттары:

- Психодиагностика
- Психологиялық коррекция
- Психопрофилактика
- Психологиялық коррекция

Психодиагностика – баланы психологиялық зерттеу әдістерін кәсіби меңгеруді тұжырымдайды.

Психодиагностика процесінде психологтың негізгі міндеттері нақты әрі сенімді мәліметтерге сүйеніп білім беру жүйесіндегі ересектер мен балалардың индивидуалды ерекшеліктерін ескере отырып кәсіби баға беру.

Психодиагностикалық үрдістерді жүргізгенде, психолог тәжірибелік техниканы ғана емес, сонымен қатар, қалыптасу және пайда болу теориясында меңгеруі тиіс.

Диагностика бойынша психолог маман – жаңа әдіснамаларды құрастыруы және қолданыстағы әдіснамаларды бейімдеуі қажет, сонымен қатар олардың қолдану аясы мен сенімділігіне зерттеулерін қателіктерге бой алдырмайтын және түсіндірудегі ретсіздіктердің болмауын қамтамасыз ететін ғылыми дәлелденген және дұрыс интерпретацияланған нәтижелер талап етіледі.

Психологиялық кеңес психодиагностикалық зерттеулер нәтижесінде пайда болатын психолог-педагогтардың ұсыныстарынан тұрады. Бұл ұсыныстар ересектер мен балаларға тәжірибелік тұрғыда қолданысқа түсінікті және қолжетімді болуы қажет. Ұсыныстар мен кеңестер психологтар және оларға мұқтаж адамдар арасындағы әңгіме нәтижесінде де пайда болады. Психологиялық оқыту және біліктілікті жоғарылату жүйесі аясындағы мұғалімдер мен ата-аналармен жұмыс жасаудың өзі психологиялық кеңеске жатады[8].

Психопрофилактика – баланың дамуындағы жағымсыз іс-әрекеттің (психологиялық салдардың) пайда болуын алдын алатын, ескертулік сипаттағы жұмыстармен байланысты: артта қалу, дамуындағы кешігулер, мінез-құлықта жағымсыз іс-әрекеттердің пайда болуы, жаман әдеттер мен бейімдер. Мұндай жұмысты жүргізу үшін психолог ұқсас көрінестердің пайда болу себептерін білуі және оларды дер кезінде анықтап, жою қажет. Бұл мақсатта әдетте ата-аналар мен педагогтардың психологиялық дайындығы көмекке келеді, яғни оларды бала психологиясының дамуындағы кез-келген ауытқуларға әкеліп себептерді дер кезінде байқауға және баланы тиянақты қадағалаудың оқыту.

Психологиялық коррекция дегеніміз – ол, психология мен мінез-құлықты өзгерту және кемшіліктерді түзету мақсатында психологтың тұтынушыға тікелей әсер етуі. Ол үшін психолог психотерапияны, оқыту әдістерінің сан алуан түрлерін және гипноздық сендіру әдістерін кәсіби түрде меңгеруі тиіс, сонымен қатар, тұтынушыны иландыратын әрекеттер жасауға дайын болуы қажет. Практикалық психолог негізінен орталық және жоғарғы басқару органдарындағы психологиялық қызметпен бекітілген бағдарлама бойынша жұмыс жасайды. Әдетте бұл бағдарламада психологтың жұмыс түрлері мен оған кететін уақыты, олардың мазмұны, көлемі және тағы басқа секілді талаптар мен міндеттер қойылады.

Психологиялық қызметтің маңызын анықтау үшін бұл жұмыстың мақсат-міндеттеріне сүйене отырып оның барлық жоғарыда келтірілген салалары бойынша іс-шаралар тізімін толық жүйеге келтіріп, жұмыс жоспарында көрсету керек[4].

Мектептегі психологиялық қызметтің тағы да бір маңыздылығы, оқушылардың жеткіншектен жасөспірімдікке өту барысында көптеген кедергілерге тап болады. Осындай келеңсіз жағдайды болдырмау үшін психолог ата-анамен, сынып жетекшімен және де жасөспіріммен жұмыс жасайды.

Жасөспірімдік шақ баланың жыныстық толысуынан басталып, ересектік орыналғанға дейін созылатын, көптеген физиологиялық және әлеуметтік жағдайларға байланысты шектері анықталатын жас кезеңі. Бұл кезең 15-18 жас аралығында өтеді және көптеген өзіне тән ерекшелерімен сипатталады.

Жыныстық даму жөнінен жігіттер мен қыздардың көбі бұл жаста пубертаттық кезеңде болады. Осы физиологиялық процеске байланысты ұл-қыздардың бір-біріне көз салып, жыныстық қызығушылығы да орын ала бастайды. Жасөспірімдік кезең бала мен ересектің арасындағы аралық жағдайда болады. Балалар материалдық жағынан әлі ата-аналар қарауында. Мектепте оған, екінші бірінде сен ересексің, үлкенсің десе, екінші жағынан одан да үнемі үлкендердің айтқанын сынамастан орындауды талап етеді. Бұл жағдай мектептен басқа жерде де анық байқалады. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушылары болашақта некелесуге, өз отбасын құруға әзірлену кезеңінде. Сондықтан психолог алдында тұрған міндеттердің бірі жыныстық тәрбие, болашақ отбасы өміріне даярлау, қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу болып табылады. Жасөспірімдік шақтың аса маңызды міндеттері – мамандық таңдау, еңбек пен қоғамдық саяси қызметке даярлану және болашақ мамандық алатын оқу орнын анықтау. Бұл міндеттерді жүзеге асыру баладан ұзақ уақыт мақсатты даярлықты талап етсе, үлкендер жағынан баланың мұқтаждығын жақсы түсініп, оған кеңес беріп, қол ұшын беруді қажет етеді. Мамандық таңдау қоғамдық жалпы дүниетанымдық ізденістерімен өмірлік жоспарларында нақтыланады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Орта білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 20 желтоқсандағы № 528 Бұйрығы.
2. Т.Р.Нұрмұхамбетова «Тәжірибелік психология» III - бөлім
3. Сұлтанова Ғ.Т. «Мектеп психологының жұмыс кітабы» әдістемелік көмекші құрал.
4. Зимняя И.А. Педагогическая психология. И.А. Зимняя. М.: «Феникс», 1997.-384с.
5. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. Е.И. Рогов. М.: «Владос», 1995.-529. с.
6. Қ.Бержанов. Психология тарихы. Алматы, 1985.
7. Т.Т.Тәжібаев. Абай жастарды тәрбиелеу туралы. Алматы, 1964.
7. Мұқанов М.М. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 1982, 246б.
8. Жүсіпбек А. Психология. Алматы.: 1995 -310б.
9. Дүйсембекова. Ш.Д. Мұғалімнің жеке тұлғасы және оның кәсіби мәдениеті. Семей, 2005.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы нынешней психологической работы в школе.

Resume

This article considered the problems of modern psychology services at school.

ӘОЖ 702.8:78

ЖАРНАМА ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Абибулла Асел Абуовна

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының 2-курс магистрі

Кілт сөздер: жарнама психологиясы, компания, экономика.

Әрбір қоғамның әлеуметтік, экономикалық дамуы сол қоғамдағы нарықтың жедел қарқынмен дамуында қызу бәсекелестік туғызады. Онда негізді рөлді жарнама алады. Нарық экономикасына дейін біздің елде жарнама мәселесіне көп көңіл бөлінген жоқ. Ал қазір күнделікті өміріміздің бір бейнесіне айналды.

Жарнама іс-әрекеті қазіргі таңда енді зерттеліп келе жатқан тың зейін қоятын психологияның ерекше саласы. Жарнама психологиясы туралы Ресей және шетел ғұламалары жазған оның ішінде Лебедев А.Н. «Психология рекламы» атты еңбегі және Сэндидж Ч.,

Фрайбургер В., Ротцолл К. «Реклама: теория и практика» сонымен қатар Мокшанцев Р.И. «Психология рекламы», Мануйлов М.А. «Психология рекламы», Фридленгер К.Т. «Путь к покупателю» атты еңбектерінде жарнаманың психологиялық тұрғыдан қарастырған, жарнаманы қабылдаудағы психикалық процестер туралы толық мәліметтер қамтылған. А.А. Ухтомскийдің жарнамаға доминанта принципін қолдануы қарастырылған. Қазақ тілінде «жарнама психологиясы» туралы әлі ешкім ерттемеген, оның алғашқы зерттеушілері мына біздер болып табыламыз. Біздің елде жарнамаға енді көңіл бөле бастауда. Ол көптеген зертеулерді талап етеді [1, 19].

«Жарнама» түсінігінің көптеген анықтамасы бар. Жарнама сөзі - французша *reclame*, немісше *werbung* деген, латынның *reclamo* «рекламо» сөзінен шыққан, үлгілеу «айқайлау» деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тілінде жарнама екі термин «advertising, advertisiement» және *publicity* қолданылады. «advertising» термині құрылу жағынан орысша “жарнамалау” және «жарнамалық іс - әрекет» сөзінің мағынасы жақын, ал «advertisiement» термині нақты жарнамалық іс - әрекеттің өнімін көрсетеді. Соңғы уақытта жарнаманы әлеуметтік экономикалық құбылыс ретінде көрсетуде кейбір авторлар «advertology» терминін жиі қолдануда. Қазір бұл терминнің орысша «адвертология» деген аудармасын көруге болады.

АҚШ – та жарнама психологиясының негізін салушы болып психолог - функцианист Уолтера Джима Скотт болып табылады. 1903 жылы ол өзінің «Жарнаманың теориясы және практикасы» атты жұмысын жарыққа шығарды, ал 1908 жылы «Жарнама психологиясы» атты жаңа кітабы жарық көрді. Осыдан кейін жарнаманы зерттеу мәселелеріне байланысты кітап сататын орындарда жаңа кітаптар жиі басылымдарға шықты [2, 98].

Жарнама бағасыз бақталастық әдістерінің бірі және маркетингтің функцияларының бірі. Ол таза экономикалық мақсатқа жету үшін халықтың политикалық және идеологиялық жөндеулерін қолданады.

1.Тұтынушы тауарларының қасиеттері туралы ақпарат және олардың әртүрлі түрлерін іске асыру мақсатында қызмет ету және оларға сұрақ құру.

2.Мағлұматтар беті туралы көпшілікке таратуды ұйымдастыру, әдебиет және мәдениет туындыларының атағын шығару мақсатында құру.

Жарнама ХІХғасырдың ортасында ғана іртіндеп прессаға ене астады. ХХғасырдың аяғында АҚШ-та, ХХғасырдың 30жылдарында Францияда жарнама агенствалары пайда бола бастады. Ресми мәліметтерге сүйенетін болсақ қазіргі уақытта Ресейде зерттеу орталығы және күшті полиграфиялық базасы бар 3000-ірі отандық және шетелдік жарнама агенствалары жұмыс істейді.

Жарнама-бұл сатып алу еректігіне сендіру лармен таныстыру, халыққа тауар туралы ақпарат беру процесі. Жарнама бұл маңызды және жіңішке нарық құралы. Дамушы нарық жағдайында, жоғары бәсекелестік бар жерде әрбір сатушы пайдаланушының қажеттілігін максималды қанағаттандыруға тырысады, онда жарнама бәсекелес күресінің шешуші факторы болуы мүмкін. Тауарды сатып алушы циклдің әрбірсатысында жарнаманың өзінше ерекшеліктері бар. Жарнаманы тек коммерциялық тиімділікті арттыру құралы ретінде қолдану теріс нәтиже әкелуі мүмкін.

Жарнама компаниясы - бұл жарнаманың әртүрлі түрлерін әне көпшілікке тарату құралдарын қолданумен бір немесе бірнеше агенстваларды өзіне тартумен және жарнама берушілермен жүзеге асатын жиынтық.

Өзінің ұзақ тарихында жарнама сапалы волюцианалды. л ақпарат беру жолынан уағызға, уағыздан - шартты рефлекссті өндеуге - шартты рефлекссті өндеуден - бейсаналы иландыруға-бейсаналы иландырудан-символикалық бейнелеуге өтті.

Жарнама саналы және бейсаналы деңгейде басқара отырып адамның өміріне жиірек араласуда.

Жарнама – бұл бәрінен бұрын қарым – қатынас философиясы. Ол адамдар арасындағы байланысты нығайтады, бұл оның ролі осылайша бағаланады.

Ықпал ету тәсіліне байланысты арнамалық хабарландыру рационалды және эмоционалды болуы мүмкін.

Рационалды (пәндік) - жарнама потенциалды пайдаланушының ақылына қарай ақпарат ереді. Олар айтылған сөзден әсер қалдыру үшін сурет немесе сызулар қолданады. Сөзбен баурайды және сендіру үшін аргументтер келтіреді.

Эмоционады (ассоциативті) - жарнама еске үсіреді. Ол ойды туралайды, сезімге, эмоцияға бейсаналы қатысады. Ассоциация арқылы идеяға және елестетуге ықпал етеді. Оның ең тиімді құралы-сурет, түс және төменгі әрежеде дауыс.

Тәсіліне қрай жарнама «қатты» және «жұмсақ» болып бөлінеді.

«Қатты» жарнама өзінің жаны бойынша өнімді ынталандыруға жақын. Мұндай жарнаманың азуақытты мақсаты бар. Ол объектіге былай ықпал етеді: хабарландырудың сыртқы тиімділігіне сүйенетін айқайлаушылардың көмегімен оны сатып алуға назар аудартады.

«Жұмсақ» жарнаманың мақсаты тек тауар оның мақсаты туралы хабарландыру емес, сонымен қатар бұл тауардың айналасында жағымды атмосфера құру болып табылады. Көбіне бұл терең мотивтің символикасында ойнайтын эмоционалды жарнама. Ол пайдаланушыларды қандайда бір тауардың тиімділігі негізінде сатып алуға іштей дайындықты қалыптастыра отырып өзгертеді [3].

Келтірілген жарнаманың үрлерін қолдана отырып, оны жүзеге асыру процесінің логикалық бірізділігін анықтауға болады.

Болашақта мен жас зерттеуші ретінде, бұл мәселені әлі де болса, жанжақты зерттеуді, нақтырақ айтқанда, жастардың жарнама қабылдау ерекшеліктерін эксперименталдық зерттеу жұмысын жоспарлап отырмыз. Жарнама осы жағдайларда тауардың бар екенін, оның құнын, ерекшелігін ақпараттандыруы керектігі туындайды. Әрине, жарнаманың функциясын ескере отырып, ең алдымен жарнаманы сатып алуды ұйымдастыру керек. Міне, жарнаманың негізгі міндеті, басты функциясы осында. Жарнаманы – тауарды нарықта қозғалтудың оңтайлы тәсілі екендігін экономиканың бүгінгі тынысы дәлелдеп отыр.

Жарнаманың шығыны сатылған тауарлар мен істелген қызметтерден ақталғанда ғана мәні бар. Егер шарттасқан жарнамалық агенттік жақсы жарнамалық фильм, баспада хабарландыру, көшедегі ілме жарнама жасаса, оның бәрі нәтиже бермейді, яғни тауарлар мен қызметтердің сатылуының санын көбейтпейді. Мұндай жағдайда агенттік өз мүмкіндігін клиент арқылы жарнамалайды. «Сникерстің» бейне ролигі шығады», - деп «Жарнама әлемі» журналы хабарлайды. Жарнама айналмасына үлкен ақша шығындаған. Егер ол шығындар тауардың сатылуы 10-15 есеге өсу арқылы өтелмесе оның мәні болмайды. (Жарнама әлемі. 1996. №9-10.С.27.)

Жарнама өзінің негізгі міндетін орындау үшін сатып алушылардың назарын аударуға, жүрегін жаулауға, жол табуға тырысады. Содан кейін оларды еліктіреді. Ақырында тауар алуға мәжбүр етеді. Тың тәсілдерді іздеу ғасырдан ғасырға жалғасып келіп, қазіргі кездегі формаға әкелді. Жарнама шындыққа сәйкес және сенімді, қазіргі өмір талабына сай және сауатты, түсінікті және нақты болуы тиіс. Әдемі және ұсқынсыз, надан және есті жарнамалар тез есте қалады. Бұлыңғыр және қарапайым жарнамалар есте қалмайды. Жарнама белсенді және эмоционалды болғаны дұрыс. Тек сонда ғана ол тұтынушының ойлау инерциясын жаулап алады. Жарнама жоқ нәрседен құрастырылмайды, ол бар нәрсені көрсетуге, көпшілікке таратуға бағытталады. Жарнама ісіндегі бірнеше мамандар былай деп ескертеді: әр жарнамалық хабарламалар тұтынушының қоғамдық құрылымындағы жағдайын қозғайды. Басқаша айтқанда, жарнама тұтынушыға қосымша ләззат береді немесе бағыт-бағдарын жолғалтқан адамға ұқсас мазасыз күйге түсіреді.

Жарнамалық хабарландырулар, сырт көзбен қарағанда клиенттің тұлғасын, оның бүтіндей қоғамдағы әлеуметтік мәдениетінің бейімделуін көрсете алатын құрал деген көзқарас қалыптасқан.

Жарнамалық әрекет өндіруші мен сатып алушының арасында тікелей жеке байланыс орнатады және оны шынайы және нақты қолданады.

БАҚ -тағы жарнама ерекшеліктері. Бүгінгі таңда баспасөздегі жарнама дәстүрлі БАҚ-тың бір бөлігі болып табылады. Ол ғылым мен техника жетістіктерінің ықпалы нәтижесінде

бірнеше ғасыр бойы қоршаған әлемнің тіршілігімен бірге сан салалы өзгерістерге ұшырап келеді.

XX ғасыр басында баспасөз саласында жарнама қуатты маркетинг құралы болып саналса, XXI ғасыр оған өзіндік түзетулер енгізді. Бұл кезеңде пайда болған радио, телевизия, директ-маркетинг, интернет баспасөздегі жарнаманың тікелей бәсекелесі ретінде қабылданды. Мәселен, алпысыншы жылдары бірқатар компаниялар газет жарнамасынан түгелдей телевизиялыққа ауысты. Ал, жиырмамыншы ғасырдың соңында жарнама таратудың ең тиімді бірнеше жолы айқындалады. Себебі, әрбір жарнаматасушы құралдың өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Сондықтан олар ерекшеліктеріне сай қолданылуы тиіс.

Баспасөз басқа бұқаралық ақпарат құралдарына қарағанда жарнама берушілердің барлық дерлік түрлері мен типтерінің мүдделерін анықтаушы болып табылады. Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, адам ақпаратты жазбаша, яғни, баспа түрінде тез қабылдап меңгереді. Мұны жарнама берушілердің баспасөздегі жарнама қызметін пайдалануы айқындайды.

Газет пен журналдарға негізінен ұсынып отырған қызмет пен тауар сатып алу туралы шешім қабылдаған жағдайда рационалды немесе рационалды-эмоциялық дәлелдері бар едәуір көлемді ақпаратты қажет ететін компаниялар жарнама береді.

Жарнаманың рационалды сипаты дегеніміз – иллюстрация немесе иллюстрациясыз берілетін көлемді мәліметтер мен сілтемелер, дәйексөздер мен деректерді қолдану. Жарнама беруші оқырманның әлдебір нәрсеге сеніп, көзін жеткізу мақсатында өзінің ұсынысын логикалық түрде құрап, егжей-тегжейлі тексереді. Газет-журналдардың мүмкіндіктері жарнама берушінің бұл әрекеттерінің басқа ақпарат құралдарына қарағанда нәтижелі болуына мүмкіндік береді.

Баспасөздегі жарнаманы *үш негізгі топқа* бөлуге болады:

- газеттегі жарнама;
- журналдағы жарнама;
- қосымшадағы жарнама.

Жарнама берушілердің көзқарасы бойынша, аталған категориялардың өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

Газеттегі жарнама – баспасөздегі жарнаманың ең көп тараған түрі. Бұл бірінші кезекте жарнаманың осы түрінде кемшіліктің аз болып, керісінше, артықшылықтың басымдылығына және әртүрлі газеттер ұсынатын мүмкіндіктердің ауқымына байланысты.

Көптеген жарнама берушілерді газеттің шығармашылық әлеуетінің төмендігі қанағаттандырмайды. Бірінші кезекте – баспа сапасының төмендігі. Осыны есепке ала отырып, апталық газеттер мен күнделікті басылымдар әр түрлі түстермен безендірудің және жаңа сортты қағаздарды пайдалана отырып басудың ең озық тәсіліне ауысып отырған.

Дегенмен, оларға электрондық ақпарат құралдарымен бәсекелесуі қиын. Бұл электронды бұқаралық ақпарат құралдарының тек көз алдымызға суреттеп көрсету сапасына ғана байланысты емес. Теледидар мен интернет әр түрлі түстерді ғана емес, белгілі бір жүйелі бірізділікті, кейде интерактивті тәртіпте дыбысталған қимыл-қозғалысты да көрсете алады. Осыған сәйкес, сатып алушы бұйымдар мен тауарлар, қызметтер, керек десеніз, технологиялар туралы экрандағы көрсетілімдерден өзіне жеткілікті түрде мағлұмат ала алады. Әлбетте, газеттерде мұндай мүмкіндік жоқ.

Баспасөздегі жарнаманың келесі бір кемшілігі – оның уақытқа байланысты тұрақсыздығында. Әдетте газет тек бір мәрте ғана оқылады. Хабарландыру да соған сай «тіршілік етеді» деп айтуға болады. Күнделікті газетте – бір күн, апталық газетте – бірнеше күн. Көп жағдайда газет жастар аудиториясын толықтай қамти алмай жатады. Сондықтан жарнама берушілерге бұл топтағылардың қызығушылығын арттыру үшін басқа бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалануға тура келеді.

Жарнама берушілер кемшілік факторы ретінде оқырмандардың газеттегі жарнамаларды елемейін атап айтады. Олардың көпшілігі тек жаңалықтар мен редакциялық мақалаларды, сұхбаттар мен репортаждарды оқиды. Ал жарнамаларды, жеке хабарландыруларды көзбен

шолып қана қояды. Қазіргі оқырманның газет оқуға уақыты аз. Көптеген оқырмандар газеттегі мақалаларға көз жүгірте өтіп, кейбіреулері тек бір айдарды оқумен шектеліп қана қояды. БАҚ-тағы жарнаманы зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, бүгінгі оқырман мерзімді басылымды күнделікті оқуға 12-14 минут уақытын жұмсайды екен. Сондықтан газет шығарушылар ең басты ақпараттарды неғұрлым тиімді ету үшін газеттің алғашқы бетіне, ал сараптамалық материалдар мен шолуды басқа беттерге орналастыруға тырысады.

Тәртіп бойынша, хабарландырулар арнайы жарнама блогында жарияланатындықтан, оқырмандардың көңілін аудару үшін басқа жарнамалармен бәсекелесуге мәжбүр болады. Мұндай жағдайда шағын жарнамалар өзімен қатар орналасқан үлкен хабарландырулардың қасында мүлдем еленбей қалуы әбден мүмкін. Сонымен қатар, жарнаманың дәл қай жерде орналасатындығы айқын болмайтын жағдайлар жиі кездесіп тұрады. Егер жарнама беруші арнайы орын үшін ақы төлемесе, онда оның жарнамасы басқалармен бірге немесе қаламайтын редакциялық мәтінмен қатарлас кептеліп қалмауы ықтимал. Десек те, баспасөздің басқадай жарнаматасушылардан тиімділігі мен артықшылықтарын атап өтпеуге болмайды. Жарнама берушілердің барлық категориялары үшін газеттегі жарнама құнының қымбат болмайтындығы өте жағымды дәлел болып табылады. Теледидарға жарнама беру үшін кез келген компанияның қалтасы көтере бермейді. Газетте жарнамалау орны ғана емес, сонымен бірге жарнама дайындаудың өзі арзанға түседі.

Жарнама берушілерге баспасөзде әртүрлі нұсқалы жарнамалар беруге болатындығы маңызды. Компаниялар өздерінің қаржылық мүмкіндіктері мен шығармашылық талғамына сай жарнама көлемін таңдай алады. Сонымен қатар, газеттер жарнаманы географиялық орналасуына байланысты барлық таралымдарда немесе олардың нақты бір аудандарға таралатын кейбір бөлімдеріне ғана жариялау тәсілдерін ұсына алады.

Газеттің радио мен теледидардан айырмашылығы, ол жарнамаланып отырған тауар немесе қызмет түрі жайында егжей-тегжейлі баяндауға мүмкіндігі бар. Шағын жарнаманың өзіне жеткілікті түрде қажетті ақпаратты сыйғыза отырып, түрлі мінездемелер, бағалар, байланыс телефон нөмірін, мекен-жайлар, купон және тағы басқалары кірістіре алады. Оларды телевизиялық немесе радиожарнамадан көрсетуге болады, бірақ естілгенде немесе экранда жылдам көрсетілген ұсақ сандарды, бағаны, байланыс телефон нөмірін және мекен-жайды адам тез қабылдап, қас-қағым сәтте есте сақтай алмайды. Журналға жарнама беретіндер сатылымда өздері күтетін нәтиженің ойдағыдай болатынына көп ретте сене бермейді. Ал, жарнама басылған газет жарыққа шыққаннан кейін, көп кешікпей көптеген сатушылар дүкенге келушілер санын есептеп, сатылған тауарларды тізімдеуіне болады. Уақыты шектелген акциялар үшін газет жарнамасының әсер ету ықпалы маңызды. Басылымдағы жарнама уақытты үнемдеп, оқылу кезінде, белгілі бір уақыт аралығында тартымды әсер қалдырады. Атап айтқанда, күнделікті газетте бір күн, апталық газетте – жарияланған күннен бастап жеті күнге дейін жарнама жариялана береді. Газеттер теледидарға көрнекілікке жол беретіндігіне қарамастан, жарнама берушілерге шығармашылық ыңғай танытуда зор мүмкіндіктер ұсынады. Тапсырыс беруші компаниялар жарнама көлемін, тұрпатын, бояуын таңдай алады. Сондай-ақ, еш қаржы шығынынсыз хабарландыру мазмұнын түрлендіріп, баспасөз бетіне арнаулы шығарылымдарды орналастыруға, газетпен бірге өзінің анықтамалық қосымшаларын, үлгілерін таратуға, оқырмандардың барынша қызығушылығын туғызу үшін мүмкін болатын барлық амал-тәсілдерді пайдалануына болады. Газетте тауарлар мен қызметтердің тізбегін кең түрде жарнамалауға болады. Бұқаралық ақпарат құралдарының бұл түрі адам баласы тұрмыс-тіршілігінің барлық саласын қамтитындықтан, мұнда кез-келген жарнама орынды. Газетте жарияланатын мақалалардың қазіргі заманға сай жаңалығын ерекшелеп көрсетеді. Жарнамада жаңалыққа қатысты сілтеме болмаса да, жаңалық элементі оған қоғамдық, экономикалық, спорттық және басқа да соңғы жаңалықтар туралы баяндайтын редакциялық мақалалардан ауысады.

Баспасөзді негізгі жарнама құралы ретінде пайдалануға болады. Теледидардағы немесе радиодағы жарнаманы газетке меңзеудің еш қиындығы жоқ. Мысалы, «Толық мағлұматты сіздер осындай газеттің осындай санынан біле аласыздар...» деген мәтіндерді бүгінгі таңда

жиі кездестіреміз. Сонымен қатар, жарнама жарияланған газетті директ-маркетинг құралы ретінде делдал мен клиенттерге тарату үшін пайдалануға болады. Газеттер аудиторияның кең ауқымын қамти алады. Олардың әрқайсысын бірнеше мыңнан бастап миллиондаған тұтынушылар оқиды. Сондай-ақ, газет арқылы жарнамалар қоғамның барлық бөлігіне тарайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айзенберг М.Н. Менеджмент рекламы.- М.1991.
2. Артеменко В.Г. Реклама в торговле.- Новосибирск. 1996.
3. Бадалов Д.С., Кисмерешкин В.Г. Регулирование рекламной деятельности.-М.: Рекламный совет России, 2000.
4. Баженов Ю. Организация рекламы в магазине - М.: ИВЦ "Маркетинг", 1998.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы психологического значения воспитания в формировании личности в рекламе.

Symmaru

This article points out the problems of the psychological value of education in the formation of personality.

ӘОЖ 372.8:78

ОТБАСЫЛЫҚ DAҒДАРЫСТЫҢ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Абишева Райхан Тилеубердиевна

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: еңбек, неке, отбасы, факторлар.

Отбасыларға арналған мамандандырылған бұл психологиялық көмек төрт негізгі түрге бөлінеді: отбасылық білім алу, отбасылық кеңес беру, отбасылық терапия, отбасылық психореабилитация. Отбасылық білім алу - психология саласында білімді сарапшылардың көмегімен, отбасылық проблемалар мен жеке және отбасылық қиындықтарды жеңуге арналған әдіс болып саналады. Отбасылық кеңес - отбасы мәселелері түсінуіне мамандандырылған психологиялық қолдау тәсілі, оның себептері мен жеңу жолдарын табу, сондай-ақ отбасылық өмірдің қиын мәселелерін шешу болып табылады. Отбасылық кеңестің психотерапиядан айырмашылығы тұлғаның аурулық тұжырымдамасынан бас тартып, жағдайдың шешу жолдарын іздейді. Отбасылық психотерапия – психологиялық көмектің ең қиын түрі. Мұнда отбасылық қарым-қатынастың, тұлғаның қажеттіліктерін өзара өзгертуге бағытталған. Психологиялық көмектің ең маңызды түрі – психореабилитация. Бұл өз кезегінде отбасы дәрежесін, сапасын, сыйымдылығын, қарым-қатынасын табиғи апаттар, ауыр аурулар, төтенше және стрестік жағдайлардан кейін функционалдық қалпына келтіруге бағытталған.

Андреева Ю., Алешина Л.Б., Шнейдер Б.М., Сисенко В.А., зерттеушілердің еңбектеріне сүйенетін болсақ эмоционалдық және рухани мағынада жақын ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастар, әрбір даму кезеңінде оң және травматикалық екі әсер алуы мүмкін. Некеге тұру мотиві әр адамда әртүрлі болады, бірақ ерлі-зайыпты бірге тұра бастағаннан немесе кейінгі жылдардан сырттай, физикалық, интеллектуалдық, психологиялық жағынан өзгеруі мүмкін. Ол өз кезегінде отбасыға оң немесе деструктивті әсері беруі мүмкін.

Отбасылық дағдарыс - отбасы жұмыс істеуі және ескі мінез-құлық үлгілерін пайдалана отырып, жаңа жағдайларға қабілетсіздігінен сипатталады. Психологтар отбасылық дағдарысқа көбіне жас отбасылар түседі деген. Қазіргі қоғамның қайшылықтары, оның барлық

проблемалары мен қиындықтары, бірінші кезекте, отбасыға, өскелең ұрпаққа кері әсерін тигізеді, яғни бұл қайшылықтар отбасылық дағдарысқа әкеліп соғады. Отбасылық дағдарысты еңсерудің ең негізгі жолдары, өз-өзіне, отбасына психологиялық көмек көрсету болып табылады.

Біз нормативтік отбасылық дағдарыс кезеңінде ерлі-зайыптылардың қарым-қатынас сипатына зерттеу өткіздік. Зерттеуге 3-25 жылға дейінгі некедегі жұптар қатысты.

Ерлі-зайыптылар арасындағы неке қарым-қатынастардың тәжірибесін үш топқа бөлінді:

3 жылдан 7 жылға (15 отбасы) дейін отасқан жұбайлар; (ерлі-зайыптылардың жасы - 23-тен 40 жасқа дейін).

13 жылдан 23 жылға (15 отбасы) дейін отасқан жұбайлар; (ерлі-зайыптылардың жасы - 35-тен 50 жасқа дейін).

25 жыл және одан жоғары (15 отбасы), уақыт отау құрған; (ерлі-зайыптылар жасы - 55-тен 65 жасқа дейін).

Біз 13-23, 3-7 жыл отау құрған отбасылардың дағдарыс кезеңін бір бөлек, зейнеткерлік ерекшелігі бар отбасыларға бір бөлек зерттеу орнаттық.

Бұл зерттеуде Левковичтің “қарым-қатынас диагностикасы” атты әдіснамасына сүйенеміз. Оның бірден-бір себебі бұл әдіснама отбасылық қарым-қатынастың кикілжең жерін бірден біліп, оған нақты стратегиялық кеңес бере алады және оларды түзетуге болатыны жөнінде жолдар көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген жұптар аталмыш бақылауда отбасылық дағдарыстың бірдей кезеңдеріне тап болып тұр.

«Отбасылық қарым-қатынас диагностикалаудың әдістері» Левковичтің 168 элементтер сауалнама құрайтын, бес балдық шкала жинағы болып табылады. 1) отбасы рөлі, қарым-қатынас 2) қажеттілік, 3) танымдық қажеттілік, 4) материалдық қажеттіліктері, «өзін-өзі тұжырымдамасын» қорғау үшін 5) қажеттілігіне, қарым-қатынас 6) мәдениет, 7) өзара хабардар болуы: олардың мазмұны отбасылық өмір қызметінің мынадай бағыттары бойынша біріктірілген моральдық мотивация 8) деңгейі, 9), демалыс қызметі, 10), жанжал және оларды шешу жолдары жиілігі, 11), олардың неке қанағаттану субъективті бағалау болып бөліп қарастырылған. Осыған сай зерттеу жүргізгенде тұрақсыз проблемалық, тұрақты топтар анықталады. Осы нәтижелеріне негізделіп шешім шығарылады. Қақтығыс-аймағы соқтығысу жиілігі, оларды шешу жолдары қарастырылады.

Отбасында кездесетін қиыншылықтар мен оның салдарларын психологтар, социологтар, психиатрлар қарастырады. Бұл аумақтағы зерттеулер екі бағытқа топталады. Біріншісі – отбасындағы ауқымды әлеуметтік процестердің жағымсыз әрекет күшінен пайда болған: соғыс, экономикалық дағдарыс т.б. қиыншылық жағдайында зерттеу. Бұл мәселелер Америкалық зерттеушілердің соғыс алдындағы және соғыстан кейінгі жұмыстарында кеңінен көрсетілген.

Екінші нормативтік стресстер, яғни отбасылық өмірдің күнделікті жағдайында кездесетін қиыншылықтарды зерттеу. Бұл қиындықтар отбасындағы өмірлік циклдің негізгі этаптарынан өтуімен, сондай-ақ отбасын бұзылуға әкелетін: ұзақ айырылысу, ажырасу, отбасы мүшелерінің бірінің өмірден кетуі, қиын ауру сияқты жағдайлардан пайда болатын мәселелермен байланысты.

Бұл жағдайлардың барлығы отбасылық өмірдегі күрделі, көп салдарлы бұзылыстардың көрінуіне әкеп соқтырады. Бұл бір жағынан өзара қатынастағы кикілжіндердің өсуі, отбасылық өмірге қанағаттанудың төмендеуі, отбасы бірлігінің әлсіреуі болса, екінші жағынан – отбасын сақтап қалуға күшінің артуы мен қиыншылыққа қарсы тұрудың өсуі болып табылады.

«Жекеше» қаралатын әлеуметтендіру факторларының ішіндегі ең бастысы ата-ананың отбасы болып табылады, себебі бала өзінің неғұрлым қабылдағыш кезеңінде отбасының әсерін бәрінен бұрын сезінеді. Отбасындағы жағдай, оның ішінде ата-ананың әлеуметтік жағдайы, қызметі, материалдық деңгейі, білім деңгейі баланың өмірлік жолын едәуір анықтауға мүмкіндік береді. Ата-ана баласына саналы түрде беретін тәрбиеден басқа балаға

отбасындағы атмосфера да әсер етеді. Бұл әсердің ізі жеке тұлғаның құрылымында көрініс тауып, оның жасы есейген сайын көбейе түседі.

Баланың кез келген жастағы мінез-құлқындағы әлеуметтік немесе психологиялық аспектінің барлығы оның қазіргі күнгі және өткен уақыттағы отбасылық жағдайына байланысты болады. Әрине, бұл тәуелділіктің сипаты өзгереді. Мысалы, баланың үлгерімі және оның оқуының ұзақтығы отбасының материалдық деңгейіне байланысты болса, енді ата-анасының білім деңгейі әсер етеді (жоғары білімді ата-ананың балалары жақсы оқиды). Ата-анасының білім деңгейінен басқа балалардың тағдырына отбасының құрамы мен отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынастарының сипаты әсер етеді.

Салыстырмалы түрде жеке болатын балаларды тәрбиелеуде бірқатар психологиялық механизмдер бар, олардың көмегімен ата-ана өз баласының тәрбиесіне ықпал етеді.

Біріншіден, қолдау: ересектер баланың дұрыс деп санайтын әрекеттерін марапаттап, ал белгіленген ережелерді бұзғаны үшін жазалау арқылы баласының санасына ережелер жүйесін ендіреді, оларды сақтау біртіндеп бала үшін әдетке сай әрі ішкі қажеттілік болып қалыптасады. Екіншіден, идентификация: бала ата-анасының үлгісін байқап, оларға еліктейді, сондай болуға тырысады. Үшіншіден, түсіну: баланың ішкі дүниесін біле тұра, оның мәселелеріне көңіл бөліп, ата-ана баласының санасы мен коммуникативтік қасиеттерін қалыптастырады.

Тәрбиенің жоқтығы да – тәрбиеге жатады. Қараусыз қалу, қараусыз қалғандағы жағымсыз әсерлер де тәрбиелейді. Өзіне деген назарды сезінбегенде, бала басқаларға немқұрайды немесе долданғыш, қарсы келгіш болады. Бағытталған тәрбиелеуші әсері жоқ, бірақ та жанама түрде бар. Бала отбасында тұрғандықтан және оған оның үлкен мүшелерінің өмір сүру салауаты әсер етеді. Егер олардың барлығын жасыратын болса және егер ата-анасының өмірі ашық болса, егер отбасында көп сөйлесе және көп сөйлемейтін болса, сол жағдайда оларды тәрбиелей бастайды. Мұның барлығы баланың жеке тұлғасының қалыптасуына әсер етеді. Егер жұмыс және басқалар туралы айтып отырса және оларды қалай айтқаны; егер ұрысса немесе табысса; егер отбасы бірлікте немесе әркім өзөзімен болса; егер отбасында біреуді бұйыресе және егер әкесі «пәтер жалдаушы» сияқты болса: кеш келеді, үндемей теледидар көрсе, оқыса, ұйықтаса және таңертен білдірмей жұмысқа кетіп қалатын болса, бұл әсерлер де балаларды тәрбиелейді. Мұның барлығы да тәрбие [2].

Жоғарыда айтылған факторлардың өзара қарым-қатынасы негізінде (физикалық қасиеттер, ата-аналардың дербес тәжірибесі, отбасындағы мәдениеттің ерекшеліктері мен т.б.) қайталанбас тұлғаның қалыптасуы ойдағыдай жүреді.

Әдебиеттер

1. Баймұқанова М.Т. Отбасымен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс. – Астана: Парсат әлемі баспасы, 2005. – 180 б.
2. Жаназарова З.Ж. Отбасы социологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 239 б.
3. Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 257 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы нынешней психологической работы в семье.

Resume

This article considered the problems of modern psychology services at family.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айлауова Айзат Сламханқызы

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Кілт сөздер: психолог, кеңес беру, клиентті кеңес беру процесіне кірістіру

Жасөспірімдік кезең – балалық шаппен ересектік арасында жатқан адамның дамуы мен жетілуінің белгілі - бір кезеңі. Ол 16-18 жас аралығын қамтиды, яғни сәйкесінше IX-XI сынып оқушылары болып табылады. «Жасөспірім» сөзі тәуелді балалық шаппен өзіндік және жауапкершілікті үлкен өмірге ауысудың фазасы ретінде белгіленеді. Бұл бір жағынан денелік, соның ішінде жыныстық жетілудің аяқталғандығын білдірсе, екінші жағынан - әлеуметтік жетілуге қол жеткізуді білдіреді. Жасөспірімдік шақ бала мен ересектердің арасындағы аралық жағдайда пайда болады. Баланың жағдайы оның ересектерге тәуелділігімен сипатталады, бұл оның өмірлік іс-әрекетінің басты мазмұны мен бағытын белгілейді. Баланың атқаратын рөлі ересектердің рөлінен сапалық тұрғыда өзгеше болады және екі жақта мұны анық ұғынады. Өмірлік іс-әрекеттің күрделене түсуімен бірге жастарда әлеуметтік рөлдер мен мүдделер диапазонының сандық ұлғаюы ғана болып қоймайды, сапалық тұрғыдан да өзгеріп, ересектік рөлдер бірден-бірге көбейеді, осыдан барып дербестік пен жауапкершілік өлшемі шығады [1.15].

Жоғары сынып жасы арнайы және жалпы қабілеттерінің негізгі жетекші іс-әрекеті: оқу, қарым-қатынас және еңбек базасында дамуының жалғасуымен сипатталады. Оқуда жалпы интеллекттік қабілеттер, әсіресе, түсініктік теориялық ойлау қалыптасады. Бұл түсініктерді игеру, оларды пайдалану ептіліктерімен, логикалық және абстрактілі талдай алумен жүзеге асады. Қарым-қатынаста оқушылардың коммуникативті қабілеттері қалыптасады және дамиды. Еңбекте олардың практикалық ептіліктері және дағдыларының қалыптасуы белсенді түрде жүреді, бұлар болашақта кәсіби қабілеттерінің жетістіктерге жетуіне ықпал етеді. Жасөспірімдік шақ түрлі қабілеттер дамуының сензитивті кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде барлық мүмкіндіктерді практикалық қолдану жекелік ерекшеліктерге әсерін тигізеді. Кішкентай балалардың өзіндік санасы мен өзіндік бағалауы, әдетте, ата аналарынан және басқа да беделді үлкендерден алған бағаны қайталайды. Бірақ, бала неғұрлым есейген сайын оның мінез-құлқы бағалардан гөрі өзіндік бағалауға соғұрлым бағдар алады. Алайда, өз қасиеттерін әсіресе, батылдықы, ерлік немесе принципшілдік секілді күрделі құлықтық – психологиялық қасиеттерді ұғынудың өзінде-ақ эмоциялық бағалау мен әлеуметтік салыстыру сәттері қамтылады. Жасөспірім шақтағылар да жеткіншектер секілді өзінің қандай екенін, қаншылық құнды, қабілетті екенін барынша білгісі келеді. Өзіндік бағалаудың екі тәсілі бар:

1. Олар өзі туралы алдын –ала көзделген мақсатын қаншалықты жүзеге асырғанымен салыстырып, теңестіреді. Егер өзінің бұл туралы ойлағаны мен өзгелердің соған қойған бағасы дәл келсе, осы жетістікке жеткеннің белгісі деп санайды.

2. Өзгелердің өзі жөніндегі пікірін жинап, соларды өзара салыстыру арқылы жетіспейтін жақтарын білу.

Мұдай жағдайда өзі мен үлкендер берген баға сәйкес келмеуі мүмкін [2]. Әрбір адамда «Мен» деген біреу болғанымен, осылардың тиісті жағдайларға байланысты неше түрлері кездеседі:

1. «Мен шынында кіммін?» (шындықты көздейтін мен);
2. «Мен»-өзімді өзгелер қалай бағаласын деп ойлар едім? (эмпатикалық мен);
3. «Мен»-тілегім бойынша қандай болғым келеді? (тілек, яғни фантастикалық мен);
4. «Мен» келешекте кім болғым келеді? (болашақ мен). Сонымен, өзіндік бағалауда жасөспірімдік шақта тіпті, тұлға өзіне сындарлы көзқараспен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуі, өз мақсатын нақтылау, ойын түйіндеу қабілеттілігіне ие

болады. Өзіндік бағалау адамның өзіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімдігін дамытады. Осы шақта практикалық және танымдық іс-әрекеттің субъектісі, тұлға ретінде ұғынуы және бағалауы яғни, өзіндік сана- сезімі қалыптасады. Жасөспірімдік шақ ақыл-ойына келсек, мұның өзі жеткіншек жасына қарағанда сапа жағынан да, көлем жағынан да біршама қалыптасып қалған.

Қалыптасуда мынадай екі тетік бар:

1-ден, бұлар өзі қоршаған әлеумет ортасынан соның ішінде жеке адамдар арасында кездесетін неше түрлі қатынастың мәнісіне түсініп, әр нәрсенің себебіне және одан шығатын нәтиженің мәнісіне түсініп, әр нәрсенің дүниеде себепсіз нәтиже болмайтынын ұғына бастайды.;

2-ден, егер жеткіншек жасында ересек уақытының көбін мұң, фантазия сияқты нәтижесіз объектілерге жіберетін болса, енді сол фантазиядан нәтиже шықпайтынын біліп, күші мен жігерін шындық нәрсені меңгеруге жұмсайды. Осының өзі ақыл-ойдың дамуындағы үлкен жетістіктің бірі [3]. Балаң жастық шақта рефлексивтік процестер шындықты дұрыс қабылдау негізінде қалыптасады. С.Л. Рубинштейн рефлексия деп күтпеген кедергіні жеңуге байланысты адамның ойын айтып отыр [4]. Болған оқиғаға орай, сол оқиғаның себебін білуге тырысу рефлексияның өзінше бір түрі. Қазіргі кезде оқушылардың оқу тапсырмасын қалай орындағанына сын көзімен қарап, соның қалай орындалғанын ересектердің үнемі тексеріп отыруына ылғи да мән беріледі және осының өзі тапсырманы ойдағыдай орындаудың шарты болып есептелінеді. Осындай талаптың нәтижесінде оқу үстінде ересектің рефлексивтік қабілеті дамиды. Жасөспірім жасындағыларды тиісті әдебиеттерде «Қиын», «өзгерілу», «ауысу жастары» деп атайды. Соңғы жағдайда «ауысу жасында» жеткіншек балалық кезеңдерден ересек жасына ауысады. Жасөспірім өзге жастарға қарағанда педагогтар пен тиісті әдебиеттерге көп әңгіме болып, жиі көтеріледі. Себебі бұл кезеңде оның психикалық даму ерекшелігі жас баламен ересектерге қарағанда әлде қайда өзгеше болады. Бұл кезеңге тән тағы бір ерекшелік жасөспірім барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкен адамдардың қамқорлығымен ақыл кеңесінен құтылғысы келеді. Жасөспірімнің ересектен айырмашылығы тек үлкен адамдармен қатынасының өзгеше келетініндей емес, сонымен қатар биологиялық дамуы (жыныс т.б жетілуі) жағынан кеңінен өріс алатынында. Ал жалпы алғанда жасөспірім тың өзгеше сипатта келеді. Мысалы, жеткіншек төменгі кластарда оқып жүргенде үйге берілген тапсырманы тек жаттап алатын болса, жеткіншек жасында үй тапсырмасын өз сөзімен түсінікті етіп айтуға талпынады. Кейбір жасөспірім жастағылар осы кезеңде бұрынғы қалыпынан үлкен адамдармен қарым-қатынаста болғанда мейірімді, сыпайы келсе енді өрескел түрде, яғни тәртіп бұзуға икем келеді. Осы мәселені анықтаудан зерттеушілер арасында талас бар. Дегенмен психиканың бұл ерекшелігі жасөспірімде әлеумет өмірінің өзінің ерекшелігінен болар. Жасөспірім бәрін өзім істей алам, «Сендер мені әлі бала деп ойлайсыңдар» деп наразылық білдірседе оның қолынан әлі де көп нәрселер келе бермейді. Ересектерге ұқсап іске ұмтылғанымен, сол істі орындаудағы мүмкіншілігі кіші мектеп жасындағылардай басқаша айтқанда, бір жеткіншек істі игеру жағынан бала да, ал талап қою жағынан ересек. Жасөспірім осы сияқты қасиеті қазірде және өткен дәуірлердің жасөспірімдерінде де бірдей тән. Мұнымен қатар бүгінгі заман жасөспірімдері үлкен адамдардың талабына көне кетпейді. Себебі, біріншіден қазіргі кезде оқушылардың көпшілігінің соның ішінде жасөспірім жасындағылардың көбінесе оқудан айналысатын басқа тапсырмасы жоқ. Біз ілгеріде өткен дәуірлерде бала кіші жасынан материалдық игіліктерді өндіруге (мал бағуға, от не пішен шабуға) жегілетінін ескердік. Қазір де бұл сияқты міндеттердің көпшілігі үй –ішінде кездесіп жарымайды. Керісінше ата-аналар жасөспірім оқу тапсырмасын орындай алмайды деп, үй шаруасынан босатады. Ал жасөспірім бала кезінен ересек кезеңіне ауысуы психологиялық тұрғыдан жаңа сапа, бірақ осыдан ауысудың себебі сол болып келген психикалық дамудың салдарыан: егер үлкендер жасөспірімді бала деп еесптесе, керісінше олар өзін есейдік деп санайды. Бұл екі арадағы дәл келмеушілік қайткенде

де жеткіншектің дамуына әсер ете алады. Жасөспірімнің өз беттілік қасиетке ұмтылып, үлкендердің қамқорлығына босануға тырысуы баланың бәрінде кездесетін болғаны мен бір қатары күні-түні фантастикалық әдебиеттерді оқып, солардың кейіпкерлеріне еліктейді. Сабақтан тыс мезгілде жасөспірім радиотехника электротехникамен танысып едәуір білім алады. Мұнымен қатар бұл жастағылар бойынан әлі де балалық кездесіп тұрады. (мысалы: ұлдар қыздардың шашын тартып мазалауы т.б) бірақ сол жеткіншек таныс емес үлкен адамдардың алдында өзін мәдениетті түрде ұстауға тырысады. Әдетте жеткіншектерді тәрбиеге көнбейтін қиын жас деп сипаттайды. Солай деп бағалайтыны біріншіден бұрынғы кездегі психикасы мінез-құлқы өзгеріп, соның негізінде жаңа қасиеттер пайда болатыныннан. Кейде мұндай өзгеріс аз уақыттың ішінде болуы мүмкін. (бірақ өзгеріске ұшырау жасөспірімде бір уақытта кездеспейді). Екіншіден осындай психиканың жаңа саласының пайда болуынан бала қиналысқа ұшырайды уайым шегеді, оның тәрбиеге көнуіне бөгет жасайды. Мұндай өзгерістерді психологтар түрліше дәлелдейді. Осы ғасырдың бас кезінде психолог З. Фрит жасөспірім үлкендердің қамқорлығына көнбейтінін «өзім бәрін орындаймын дейтінін жыныс қасиетінің салдарынан болатын санасыз әуесқойлық» деп түсіндірді [5]. Бұл пікірге көптеген психологтар қарсы. Жасөспірімдердің тәрбиеге көнгісі келмеуі түпкілікті емес, уақытша кездесетін уақыттың бірі. Қоғамдық ортаның жеткіншекті тәрбиелеуге ықпалы зор [6]. Қоғам дамуының ерекшелігіне қарай жастарға қойылатын талап үнемі өзгеріліп отырады. Осы талапқа сай жеткіншек бала жасынан үлкендер жасына өтерде қоғам жағдайы оған түрліше әсер етіп, баланы әр-түрлі фантастикалық іске ұмтылтырады. Мұндай уақытша келіспеушілікпен күресу мектептегі және үй ішіндегі тәрбие жұмысының негізінде болады. Егер тәрбие не оқу жұмысы жеткіншектермен жақсы жүргізілсе ұнамсыз әдеттерден аулақ болады. Жаратылыстан жүрек жылуы мен мейірім шуағы мол халықтың бірі қазақ.

Бала тәрбиесіне деген немқұрайлық оның табиғатына мүлдем жат. Өйткені қазақтың ел алдындағы абырой беделі, қадір қасиеті, тек жеке басының жақсылығы немесе дәулеті мен ғана емес, бауырынан өрген ұрпақтарының салауаттылығы жарактылығымен өлшенген.

Ата-бабаларымыздың сондай ектілік деген ұғымды ежелден қастерлеп, оның атадан балаға мирас қылып қалдыруында терең сыр жатыр.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Роджерс К. Несколько важных открытий // Вестн. Моск.ун-та. Сер.14, Психология. – М., 1990. №2. – С. 58-65.
2. (Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии. Тексты.М., – С. 200-230).
3. Левин. К. Определение понятия «поле в данный момент» / Хрест. по истории психологии: Период открытого кризиса. Начало 10-х – середина – 30-х годов XX в. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 131-145.
4. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – М.: «Наука», 1977. – С
5. Рубинштейн С. Л. Человек и Мир / Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы суицида и способы его устранения и недопущения.

Resume

Suicide challenges and its ways of prevention are reviewed in the article.

ЖАРНАМАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Айткулов Аскар Сембаевич

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Кілт сөздер: когнитивті компонент, түйсік, қабылдау, зейін, ес.

Жарнама – спектакль концерт жиналыс лекция немесе көрермендерге арналған басқада мәдени шаралар спорттық жарыстар ойын - сауықтар туралы хабарландырудың бір түрі.

Спирттік және салқын сусындар шығаратын ірі фирма өз тауарларын елде жоқ бір әдіспен жарнамалауға бел байлайды.

«Жарнама» түсінігінің көптеген анықтамасы бар. Жарнама сөзі - французша *reclame*, немісше *werbung* деген, латынның *reclamo* «рекламо» сөзінен шыққан, үлгілеу «айқайлау» деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тілінде жарнама екі термин «advertising, advertisement» және *publicity* қолданылады. «advertising» термині құрылу жағынан орысша “ жарнамалау” және «Жарнамалық іс - әрекет» сөзінің мағынасы жақын, ал «advertisement» термині нақты жарнамалық іс - әрекеттің өнімін көрсетеді. Соңғы уақытта жарнаманы әлеуметтік экономикалық құбылыс ретінде көрсетуде кейбір авторлар «advertising» терминін жиі қолдануда. Қазір бұл терминнің орысша «адвертология» деген аудармасын көруге болады.

Ежелгі Римде, Грецияда базарларда, алаңдарда әр түрлі тауарларды мақтап қатты айқайлаған. Жарнамалық хабарландыруды ағаш тақталарына жазды, оны қатты қызығып оқитын алаңдарда және халық көп жиналатын жерлерге ілді. Жарнама капитализм дәуірінде жоғары дамыды. Капиталистік елдерде жарнаманың дамуы нарықта пайда берерлік өнім алу үшін күрес. Жарнама баспасының пайда болуы ХҮІІ ғасырдың басында У. Кекстон Англия және Т.Ренодо Франция аттарымен байланысты. 1611 жылы Лондонда әлемде біріншірет А. Горжа және У. Копа жарнамалық бюро құрды.

Жарнама – ең талантты, өз уақытын ерекше лидерімен ынтымақтасу мүмкіндігін береді, ол өз еліне, бүкіл әлемге белсенді әсер етеді. Сондықтан да жарнаманы бесінші өкімет деп босқа айтпайды. Жарнама информациялар беру құралы, әлемдегі ең бірінші жарнамалық хабарлама жасаған «күнделікті оқиғалар» газеті. 1630 жылы осы қызметін пайдаланып Т. Ренардо деген біреу мекен – жай және анықтама кеңсесін ашқан, содан ол жарнаманың әкесі болып саналады.

АҚШ – та жарнама психологиясының негізін салушы болып психолог - функцианилист Уолтера Джима Скотт болып табылады. 1903 жылы ол өзінің «Жарнаманың теориясы және практикасы» атты жұмысын жарыққа шығарды, ал 1908 жылы «Жарнама психологиясы» атты жаңа кітабы жарық көрді. Осыдан кейін жарнаманы зерттеу мәселелеріне байланысты кітап сататын орындарда жаңа кітаптар жиі басылымдарға шықты.

Қазіргі жарнама баспасына газеттер, журналдар, афишалар бюллетендер проспектрлер, радио теледидар киноматограф сонымен қатар көшелер, түрлі түсті хабарламалар тауардың қораптары тауарлық және фирмалық белгілер кіреді. Жарнама кеңінен плакат, архитектураның кіші формалары безендіру көркем өнер кәсіби графика қолданылады.

Жарнама бағасыз бақталастық әдістерінің бірі және маркетингтің функцияларының бірі. Ол таза экономикалық мақсатқа жету үшін халықтың политикалық және идеологиялық жөндеулерін қолданады.

1.Тұтынушы тауарларының қасиеттері туралы ақпарат және олардың әртүрлі түрлерін іске асыру мақсатында қызмет ету және оларға сұрақ құру.

2.Мағлұматтар беті туралы көпшілікке таратуды ұйымдастыру, әдебиет және мәдениет туындыларының атағын шығару мақсатында құру.

Жарнама ХІХғасырдың ортасында ғана біртіндеп прессаға ене бастады. ХХғасырдың аяғында АҚШ-та, ХХғасырдың 30жылдарында Францияда жарнама агенствалары пайда бола бастады. Ресми мәліметтерге сүйенетін болсақ қазіргі уақытта Ресейде зерттеу орталығы және

күшті полиграфиялық базасы бар 3000-ірі отандық және шетелдік жарнама агенствалары жұмыс істейді.

Жарнама -бұл сатып алу керектігіне сендіру олармен таныстыру, халыққа тауар туралы ақпарат беру процесі. Жарнама бұл маңызды және жіңішке нарық құралы. Дамушы нарық жағдайында, жоғары бәсекелестік бар жерде әрбір сатушы пайдаланушының қажеттілігін максималды қанағаттандыруға тырысады, онда жарнама бәсекелес күресінің шешуші факторы болуы мүмкін. Тауарды сатып алушы циклдің әрбір сатысында жарнаманың өзінше ерекшеліктері бар. Жарнаманы тек коммерциялық тиімділікті арттыру құралы ретінде қолдану теріс нәтиже әкелуі мүмкін.

Жарнама компаниясы- бұл жарнаманың әртүрлі түрлерін және көпшілікке тарату құралдарын қолданумен бір немесе бірнеше агенстваларды өзіне тартумен және жарнама берушілермен жүзеге асатын жиынтық.

Өзінің ұзақ тарихында жарнама сапалы эволюцианалды. Ол ақпарат беру жолынан уағызға, уағыздан- шартты рефлекссті өңдеуге- шартты рефлекссті өңдеуден- бейсаналы иландыруға- бейсаналы иландырудан- символикалық бейнелеуге өтті.

Жарнама саналы және бейсаналы деңгейде басқара отырып адамның өміріне жиірек араласуда.

Жарнама – бұл бәрінен бұрын қарым – қатынас философиясы. Ол адамдар арасындағы байланысты нығайтады, бұл оның ролі осылайша бағаланады.

“Жарнама психологиясы” термині ресейлік оқырмандарға жақсы таныс. Өткені ғасырдың басынан осы атпен кітапша, кітап тіпті оқулықтар шықты. Алайда отандық әдебиеттерде «жарнама» сөзі көбіне жарнамалық өнімнің өндірістік іс - әрекеті деп түсіндіріледі, сонымен қатар осы іс - әрекеттің өз өнімі. Сондықтан ғылыми және қолданбалы әдебиеттерді оқу барысында мына жағдайда, егер арнайы анықталған айқындау болмаса «жарнама» терминін контекст бойынша талдау керек болады: немесе кең мағынада “жарнамалық іс - әрекет” терминінің синонимі ретінде, немесе жарнамалық іс - әрекеттің түрі ретінде дара нақты – плакатты, теледидарлық роликті не газеттегі хабарландыруды қалай жою. Бұл қазіргі уақытта шешімі жоқ, терминологияның мәселесін туғызады, сондықтан әрбір жағдайда терминнің дұрыс түсінігін контекст қана анықтайды.

Бірінші психологиялық ғылыми - қолданбалы зерттеулер XIX – XX ғасырда шетелде жарнама ауданы өтті. Бұған себеп бірнеше.

Біріншіден, соңғы жүз жылда арнайы жарнама құрылған, мұның соңында ғылыми анализді талап етуші жаңа психологиялық көрініс туындады. *Екіншіден* психологиялық ғылымның өзінде маңызды өзгеріс болды. Қазір оның әлеуметтік бағыты интенсивті дамуда сондықтан жарнаманы міндетті түрде әлеуметтік этикалық психологиясын білу керек.

Үшіншіден қазіргі уақытта адамның жарнамалық іс - әрекетімен байланысты қоғамда және мәдениетте сансыз мәселе туындады. Олар да психологиялық шешімді талап етеді.

“Жарнамалық іс әрекет” және “жарнама” термині кең мағынада адам практикасының ерекше түрі ретінде сипатталады онсыз адамдар қазіргі кездегі өнімді ғана емес сонымен қатар толық мәдениетті қалыптастыра алмас еді. Бұл іс - әрекетсіз өркениет осы уақытқа дейін төменгі сатыда қалып қояр еді, ал адамдар сыртқы және ішкі жекелік қасиеттерінен айрылған өмір сүру иесін еске түсірер еді.

Жарнамалық іс - әрекет түрлі жағынан сипатталады: экономикалық, технологиялық, психологиялық, әлеуми, мәдени және т.б.

Экономикалық көз қарасы жағынан бұл – бизнестің бір түрі. Оның мақсаты болып әр түрлі жарнамалық өнімдерді өңдеп шығару. Ол кез келген тауар немесе күтім ретінде сатылады.

Қазір жарнамалық агенстваның жұмысы - жарнаманы шығаратын фабрикалардың – автокөлік, жиһаз, кіржуғыш ұнтағын шығаратын компаниялардың қызметінен айырмашылығы жоқ. Басқа өндіргіш қызметтер сияқты зерттеушілік шығармашылық, сонымен қатар өнімді дайындау және оны нарыққа шығару кезеңдерінен тұрады. Нарықта адам экономика үшін пайдаланушы болып табылады. Нарық экономикасында адам пайдаланушы да сонымен

қатар тауар да болып табылады. Бұған оқуға, денсаулығын сақтауға т.б. қаражаттар бөлінеді сондықтан адам жарнамасы бұл жерде тағы да экономикалық тиімділік жағынан қарастырылады, яғни құйылған қаражаттар және алынған табыстар. Кәдімгі тауардан айырмашылығы адам өзін - өзі жарнамалау қабілеттілігіне ие. Бұл жерде жарнама және өзіндік жарнама – ол да экономикалық іс - әрекеттің бір формасы. Бұнымен байланысты бірнеше маңызды моменттерін белгілеу қажет. Дәстүрлі коммерциялық жарнама жиі бәсекелестікте болады және бәсекелеспен күресуге бағытталады. Насихатшы мерейтойы «паблик рилейшз» мақсатпен жүруде, олар жарнамалаудың объектіге үлкен қауымдастықта оң қарым – қатынас құрады, адамдардың пікірімен басқарады. Бұл жерде бақталастық үлкен маңызды рол ойнамайды.

Жарнама- іс-әрекетінің үш маңызды ерекшелігі.

1. Оң баға бере отырып, жарнамалаудың объектісін адамды, тауарды бөлу ол сәйкестік саны жағынан мағынасы жағынан тең. Сонымен қатар оған зейін аудару және сән құру керек.

2. Жарнамалаушы объектіні жоғары стандартпен лайықты ретінде көрсету бұл үшін объектіні нарықта бар жақсы үлгімен ұқсастыру жүргізіледі.

3. Жарнамаланушы объектіні ең жақсы түрде көрсету және оған қызығушылық шақыру бұл мақсатпен дәл оның беделін асырып көрсететін объектіні суреттер қолданылуы мүмкін.

Әлеуметтік психологтардың көз қарасымен жарнамалық іс - әрекет – бұл бәрінен бұрын қарым – қатынас және өзара әрекет, адамдар белсенділігінің бір түрі және бір уақытта – олардың арасындағы әлеуметтік қатынастың күштірек психологиялық реттеуші. Бұл жағдайда жарнама экономикалық іс - әрекет ретінде қарастырылмайды, табыс табуды қамтамасыз етуші ол өзіндік мотивацияның ықпалынан туындайтын сансыз әлеуметтік қатынастың көзі ретінде жекелік мотивтерден «атаққұмарлық», «абырой, бедел», «жетістікке жету», «көкіректік», «бақталастық», «көрсете алу», «беделдікке еліктеу», және басқалар құралады.

Әлеуметтік - мәдени зерттеулерде жарнамалық қызмет мәдени орталықтың жаңа түрін құруда психология негізі ретінде қатысады. Жарнамалық іс - әрекеттің әлеуметтік мәдени аспектісі және этикалық категориялармен тығыз байланысты. Мұнда психология этика және эстетика әлеуметті бағдарланған жарнамасының жалпы және өте маңызды тапсырмасының мәдени дамуының түрлі амалдарын шешуге бейім. Қоғамдық құбылыстың жиыны ретінде жарнамалық іс - әрекет барлық қоғамға және жеке адамға анықтаушы жағдайда оң әсер етуге қабілетті үлкен мәдени мүмкіндікті мойына алады.

Ондай болса, экономикада жарнамалық іс - әрекет ақша табудың бірден – бір амалы, психологияда бұл өзіндік мақсат, яғни мұнда адамдар өз алдына мақсат қояды. Оларда әлеуметтік қажеттіліктерден туындайды оған анықтаушы мотивтерін ықпалымен жетеді. Жарнамалық іс - әрекетінің мәдени көз қарасын дамудың бірден бір бұлағы ретінде қарастыру қажет.

Жарнаманың мақсаты және қызметі. Жарнаманың көп мақсаттары бар, алайда олай көрінгенімен жарнама әруақытта бір мақсатты көздейді.

Жарнаманың негізгі мақсаттары келесіден тұрады:

- пайдаланушының зейінін аудару;
- тұтынушыға тауарды пайдаланудың тиімділігін көрсету;
- қызмет немесе тауардың өзі туралы пайдаланушыда нақты білім деңгейін қалыптастыру;
- сатушының немесе өнім шығарушы фирманың жағымды бейнесін құру;
- тауарға қажеттілікті қалыптастыру;
- фирмаға оң қатынасын қалыптастыру;
- сатып алушыға бәсекелестің емес, дәл жарнамалаушы фирманың тауарын алуға сендіру немесе иландыру;
- тауар өніміне ынталандыру;
- тауар айналымының жылдамдауына қабілеттену;
- бұл пайдаланушыны тауардың әруақытта сатып алушысы, фирманың әруақытта клиенті болдыру;

-басқа фирмаларға сенімді партнер бейнесін қалыптастыру;

-пайдаланушыға фирма және оның тауары туралы есіне түсіру;

Жарнама практикада бір мақсатты анда-санда қолға алады ереже бойынша бір жарнама мерекесінде мақсаттар қиылысады.

Жарнама міндеттері келесілер: тауар клиенттеріне жарнама жаңа; жарнама таныс клиенттерге тауар және қызметке «қолдаушы» жарнама ретінде; жарнама мықты (мысалы, банк резиденті); бәсекелестерден аластату; жарнама берушінің шеберлігі;

Жарнама қызметі оның мақсаты мен міндетінен анықталады. Оның түрлері келесілер:

1.Тауарды және оны өндірушіні немесе сатып алушыны теңестіру;

2.Күтім немесе идеяның тауарлардың жылжуы;

3.Сатып алушыға ақпарат беру;

4.Сұранысты қалыптастыру;

Өзінің ролінде әрине жарнама тауар оның бағасы, ерекшеліктері туралы ақпарат беру керек. Алайда жарнама бәрінен бұрын сатып алуға иландыру керек, жарнаманың негізгі қызметі осында. Жарнама нарықта тауарды жылжыту тәсілдерінің бірі. Ол тауар немесе күтім шығаруға тиімді болу үшін, тауарды алу үшін қанша керек болса, сонша пайдаланушыны өзіне қарату үшін өмір сүреді, шыққан шығынға сату кеңейсе онда жарнама маңызды болады.

Егер жарнама агентствасы керемет жарнама фильмін құрса, бірақ бұл нәтиже әкелмесе, тауарды сатып алушылар көбеймесе, онда агентства клиент есебінен өзінің мүмкіндіктерін жарнамалайды. Өзінің негізгі міндеттемелерін орындау үшін жарнама потенциалды пайдаланушыны баурау үшін сосын оны қызықтыру, зейінін аудару, сатып алуға иландыру үшін жарнама түрлі тәсілдерді табуға тырысады. Мұндай тәсілдерді іздестіру жартығасырдан көп уақыт бойы жалғастыруда және оның қазіргі формасына әкелді. Барлық түрлі тәсілдер пайдаланушыға дәл бейнесін көрсетуге бағытталған.

Жарнама шыншыл және сендіретін, қазіргі заманғы, сауатты, түсінікті және табыс әкелетін болуы керек. Әдемі, ақылды, ақылсыз жарнама есте сақталады. Орташа жарнама есте сақталмайды. Жарнама жақсы агрессивті және эмоционалды болуы керек. Тек сонда ғана пайдаланушының ойлау инерциясын игере алады. Оның өзінің әдетін, талғамын мүмкін қажеттілігін өзгертуге сендіреді.

Жарнама құрмайды, барды күшейтеді, жаңалық ашпайды, ашылғанды кеңейтеді. Жарнама саласында жұмыс істеуші кейбір мамандар ескертеді: әрбір жарнама хабарландыруы қоғам құрылымындағы сатып алушының жағдайын көрсетеді. Басқаша айтқанда ол қосымша рахаттану беруі мүмкін немесе бағдарын жоғалтқан жалғыз қалу қорқыныш күйінен шығарады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте.-М., 2010

2. Бородина В. Самореклама: мода и традиции.-М.: РИП- холдинг, 2000.

3. Бондаренко О. Реклама с точки зрения теории единого поля.

[/http://www.mediaplanirovanie.ru](http://www.mediaplanirovanie.ru).

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы психологического значения воспитания в формировании личности в рекламе.

Symmaru

This article points out the problems of the psychological value of education in the formation of personality.

ПСИХОСОМАТИКА – МЕДИЦИНАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ БІР САЛАСЫ

Аканов Такен Сарсенович

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Кілт сөздер: психосоматика, медициналық психология, функционалды сипатта, конверсионды симптомдар, амнезия, тряс.

Psychosomatic» грек тілінен аударғанда «psycho» (жан) және «soma, somatos» (дене) деген екі түбірден құралады. Бұл медициналық термин 1818 жылы пайда болған. Оны ойлап тапқан неміс психиатры Иоганн Хайнрот. Хайнроттың сөзіне сенер болсақ, естен кетпейтін немесе пациенттің өмірінде қайталана беретін көңіл-күйді түсіретін жағымсыз эмоция жанды жегідей жеп қана қоймай, физикалық тұрғыдан әлсіретеді. Бәрін ойлап тапқан Иоганн Хайнрот десек қателесеміз. Иоганн өмірге келмес бұрын атақты грек философы Платон жан мен дененің біртұтастығы туралы идеяларды айтып кеткен. Аюрведаның авторлары да, шығыс медицинасының дәрігерлері де осы принциптерді ұстанған.

Хайнроттан кейін психосоматика идеясын қолдаған екі атақты психиатр болған. Олар Зигмунд Фрейд пен Франц Александер. Екеуі де айтылмаған, іште қалған реніш, өкпе, ыза күндердің бір күні сыртқа дерт күйінде шығатынына сенімді болған.

Ауру түрлері және эмоция

Фрейд пен Александерден кейін психосоматикалық теорияны зерттеуге деген қызығушылық жаңа заман ғалымдарында да пайда болады. Сөйтсе, бірдей ауруға шалдыққан адамдардың мінез-құлқы, темпераменті ұқсас болып келеді екен. Олардың белгілі жағдайға деген танытатын реакцияларды да бірдей болып шыққан. Мысалы, онкоауруларға шалдыққандардың дені өз эмоциясын білдіртпейтін, іштегі ашу менен ренішін шығармайтын, бірнәрсеге өкінгеннен құлазып, жалғыздықтың азабын тартатындар. Арқасы ауыратындарды бақылауға алса, көбі бәріне жаққысы келетін, пайдалы болғысы келетін, сөйтіп бүкіл ауыртпашылықты өз мойнына жүктеп алатындар қатарынан екен. Олар өздерін өзгелер үшін құрбандыққа шалуға дайын тұратын көрінеді. Жақындарының жағдайын көп ойлағандықтан өз өмірін екінші кезекке қояды да өзімен-өзі арпалысып, өз-өзіне көңілі толмай өтеді.

Асқазан-ішек жолдары ауыратын науқастардың көбісі өздеріне де, өзгелерге де жоғары талап қойғыш жандар. Олардың көңілі ешқашан толмайды. Сәтсіздікке ұшыраса, сол жаман ойды «қорыта» алмай, одан арыла алмай, ақыры сол эмоциялардың барлығы асқазанның жарасына айналып шыға келеді.

Оқи отырыңыз: Баланың температурасын басудың 10 амалы

Негізгі эмоциялар

Психосоматикалық теория негізгі 5 эмоциядан құралады:

- ашу-ыза
- қорқыныш-үрей
- қайғы-мұң
- қызығушылық
- шаттық-қуаныш

Алғашқы үшеуі ағзаға кері әсерін тигізеді. Адам ызаланса, қорықса, қайғырса, «қысу» механизмі іске қосылады. Керісінше, қызығушылық танытса, қуанса, жүрек секіріп кетердей болады. Жағымсыз эмоцияларды жанымызға жуытпау мүмкін емес. Ашуланбайық, қайғырмайық, уайымдамайық десек те, сезімімізге ерік береміз. Мұнымыз дұрыс. Себебі ашуға булыққан адам ұзақ уақыт бойы шеше алмай жүрген мәселенің нүктесін қоя салады, айта алмай жүргенін айтады. Сол арқылы өз өміріне қатысты маңызды шешім қабылдайды. Қорыққан адам ең алдымен өзін ойлайды. Бұл да керек сезім. Ал, уайым болса, жылап-сықтау

арқылы шерден арылуға, өткен-кеткенге талдау жасау арқылы өмірге басқа қырынан қарауға мүмкіндік береді.

Психосоматикалық теорияны қолдайтындардың ойынша бар бәле жағымсыз эмоцияда емес. Мәселе – ол эмоциялардың сыртқа шықпауында. Кез келген эмоция сыртқа шықпаса, ауруға душар етеді. Мысалы, ашуымызды көрсетпесек, ол ренішке айналады. Ал, реніш жанымызды жегідей жеп, бір күні қатерлі ісік болып шыға келеді.

Ауру-сырқаудың пайда болуына кейде вирус пен бактериялар әсер етпейді. Ғалымдардың есебінше, 32-40% жағдайда дертке душар ететін стресс, жан азабы және ішкі конфликт.

Не істеу керек?

Әр адамның әртүрлі темпераменті бар. Біреуіміз қызу қандымыз, енді біріміз сабырлымыз. Қандай темпераментке жатсаңыз да, эмоция шығарып үйренген абзал. Психосоматикалық ауруды дәрінің көмегімен емес, психотерапияға жүгіне отырып емдеуге болады. Арнайы маманға жүгінсеңіз, ол сізге эмоция басқаруды, ашық болуды үйретеді. Сонымен қатар спорт та адамның жанын емдейді. Жай ғана серуендесеңіз де, бокспен айналыссаңыз да, таңертең жүгірсеңіз де жаныңыз жадырап қалады.

Психикалық және соматикалық өзара тығыз байланыс бірнеше ғасырлар бойы Гиппократ және Аристотель заманынан бастап белгілі болып, зерттеліп келе жатыр. 1818 жылы Лейпцигтік неміс дәрігер Хайнрот «психосоматикалық» терминін енгізді. «Ұйқысыздықтың себебі – әдетте психикалық-соматикалық, алайда өмірдің әрбір саласының өзі-ақ жеткілікті түрде оның негізі бола алады» деген сөзді айтқан да сол. «Психосоматика» термині жалпыға ортақ дәрігерлік лексиконға тек жүздеген жылдар өткеннен кейін енді. «Психосоматика» термині медицинада веналық психоаналитиктердің арқасында сіңісіп кетті, осы уақыттан бастап психосоматикалық медицина «медицинадағы қолданбалы психоанализ» ретінде белгіленді. Қырқыншы жылдары АҚШ қоныс аударған Дойч Фландерс Данбар, Франц Александер және т.б. әріптестерімен бірге психосоматикалық проблемаларға деген қызығушылық білдірді, ал 50-жылдардың соңына қарай американдық ғылыми әдебиеттерде психологтардың көзқарасымен жазылған соматикалық медицина туралы 5000 жуық мақала жарық көрді. Бұл бағытты дамытқандардың арасынан Адлер, Сонди сияқты атақты аналитиктерді атауға болады. Шындығын айтқанда, психосоматикалық бағыт дербес медициналық пән болып табылмайды, бұл – ауруға алып келетін көптеген себептерді ескеретін амал. Осыдан барып адаммен тұтастай жұмыс жасауға мүмкіндік туғызатын әдістер мен техниканың көптүрлілігі туындайды. Психосоматикалық медицина өкілдерінің бағамдауы бойынша дамыған елдердегі бүкіл органикалық аурулардың 50%-ның психогендік сипаты бар. Егер бастапқы кезде психосоматикалық ауруларға белгілі бір сырқат тізімін қатыстырса, бүгінгі күні психосоматика кез келген аурудың пайда болу табиғатын түсіндіруге тырысады. Аурудың психосоматикада пайда болу механизмі адамның психикалық денінің саулығымен, оның ішкі жан дүниесінің тұрақтылық деңгейімен, жан мен тәннің үйлесуімен түсіндіріледі. Осы жағдайдағы емдеудің негізгі әдісі психотерапия, оның мақсаты науқастың өзі үшін жасырын оның эмоциялық сипаты және соматикалық аурулардың пайда болуы арасындағы байланысты анықтау болып табылады.

Аурудың сипаты

Психосоматикаға сәйкес ауру қашанда нақты бір адамның осал және өмір сүрудегі маңызды мүшесін зақымдайды. Ілімде ағзада орныққан белгілі бір ауру түрлеріне деген бейімділікке көп назар аударылады. Адамның ұзақ уақыттық жады, эмоциялық жай-күйі оның мінез-құлықтық реакциясын анықтайды, одан барып оның өмірге деген қарым-қатынасы қалыптасады. Және нақ осы қарым-қатынас ағзаны белгілі бір ауруларға бейімдейді. Заманауи психосоматика емі жоқ ауру дегенді мойындамайды. Созылмалы аурулар қалыптасқан әдет ретінде қабылданады. Ілімнің ойынша, болып жатқан оқиғаға деген көзқарасыңызды өзгертсеңіз болғаны, сіздің тәніңіз өзіңізде бар эмоцияларды шығарудың жаңа әдістерін табады. Міне, теорияның негізгі мәні осында. Психосоматика медицинаның бір бұтағы тәрізді болып белгілі бір ауруларды емдемейді. Психосоматика адам тәнінің, ақыл-ойының және

жанының үйлесімділігі туралы айтады, ол адамның қоршаған ортаға және осы дүниедегі өзінің орнына деген көзқарасын өзгертуге ұмтылады.

Сенбейтіндерге бірер сөз

Тіпті сондай қызықты болса да сену үшін бір ғана идеяны қабылдау дұрыс қадам болмайды. Мәселеге қатысты бас-

қа да көзқарасты сынға ұшыратып және оның болу құқығын мойындамау, жұмсартпайтсақ жаңаны қабылдамау, ал асыра айтсақ, ойлау икемділігінің жетіспеушілігі туралы айтады. Бүгінгі таңда заманауи медицина психосоматиканы көптеген ауруды анықтаудағы және емдеудегі, әсіресе психикалық денсаулықтың көмекші құралы ретінде қабылдайды. Қазіргі заманғы ұғымда аурудың шығу тегін түсіндіруде көпфакторлылық қолданылып жүр. Соматикалық және психикалық, бейімділіктің және ортаның әсері, физиологиялық, психикалық және әлеуметтік әсерлер – осылардың барлығы психосоматикалық аурулардың факторы ретінде. Ауруды емдеудегі әртүрлі амалдардың өзара оңтайлы әрекеттесуі, әр алуан көзқарастардан жалпыға ортақ бүтінді мүшелеп алу аурудың пайда болу себептерін анықтауға және оны емдеуге мейлінше нақты анықтама беруге мүмкіндік жасайды. Ал егер оны дұрыс шешсе, көп мәселелердің алдын алуға болады.

Артық болмас

Сонымен, психосоматикалық емдеудің күшіне сену-сенбеуді, немесе дәрілік құралдарға сенуді әркімнің өзі шешсін. Алайда, кім де кім өз денсаулығын сақтағысы келсе, күн сайын денсаулығына көңіл бөліп отыруы керектігін мойындау қажет. Таза ауада жүрмесеңіз, өңіңіздің боздығына шағымданғаныңыз біртүрлі көрінері анық. Өзіңізді емдеуді дәрігердің иығына артып қойғаныңыз да дұрыс болмас. Кейде біздің ауырғымыз келеді. Бізге біреудің қамқор болғанын қалаймыз. Бірге уайымдасса. Бірге аяса. Бізді қалай жақсы көретінін айтса. Сауығуға деген шынайы, ішкі қалауыңыз болмаса, тіпті күзгі көңілсіздіктен немесе тұмаудан да жеңіл құтыла алмайсыз. Психосоматика өзін-өзі сүйуге, сыртқы дүниені қабылдауға, өзіңнің бұрынғы қателеріңді кешіруге, өз табиғатыңды қабылдауға үйретеді. Мұндай сенімге кірген адамның психикалық денсаулығы тұрақты, көңіл-күйі жақсы, көкжиектері де кең болады. Бұл дегеніңіз аз дүние емес. Тіпті ауруды емдеу құқығын қалдырса да, онымен тікелей айналысатын дәрігерлерге қалдыру керек. Сондықтан да өзіңізге дұрыс емес тәрізді көрінетін теориядан бас тартуға асықпаңыз. Кейде оның ішінен де өте пайдалы болып табылатын бір мысқал табуға болады.

Г.Селье адамның күнделікті өмірінде стрестің екі түрін бөліп көрсетті: эустресс және дистресс; эустресс жағымды эффектілігімен үйлестік болса, ал дистресс әркез жағымсыз, ол организмге зиянды. Стрестен қашуға болмайды, бұл мүмкін де емес. Тіпті ұйқыдағы адам біршама стресс сезінеді: жүрек қанды айдап жатса, ішек иамақты қорытып, ал дем алу бұлшық еттері кеуде клеткасының қозғалысын қамтамасыз етеді. Тіпті мидың өзі түс көру кезінде толық дем алмай, жұмыс атқарып жатады.

Стрестен толық бостандық өлім деген сөз. Сельенің гипотезасы бойынша депривация (тітіркендіргіштердің жоқтығы) және шектен тыс тітіркендір бірдей мөлшерде стрестің өсуіне, тіпті дистреске жеп соғады. Сондықтан, стрестен қашудан гөрі, оны қалай жағымды пайдалануды ойлауымыз керек. Сельенің айтуынша: «Өз өміріміздің мәнді болуы үшін біз өз алдымызға күрделі және ұзақ уақыттық міндет қоюымыз қажет. Біз оған жету қысымды жұмысты қажетт ететін мақсатқа ұмтылуға тиіспіз. Мұндай мақсаттың жоқтығы – асқазан жарасын, инфаркт, гипертонияны тудыратын, ең мықты стрестердің бірі.»

Қазіргі өркениетті қоғамда адамдардың белгілі бір бөлігінде стрессор мен стрессорлық реакция арасындағы қатынас бұзылған. Мұндай бұзылулар егер олар ұзақ уақыт бойы әсер ететін болса, адамның денсаулығына зор нұқсан келтіріп, ауыр науқастарға әкеп соқтығады.

Біркелкі уақытта басқа жерлерде Гиппократ, Гален және тағы басқа көне медицина классиктерінің ілімдері дами бастады. Басқа адамдарды психикалық аурумен ауыратын адамдардан сақтау үшін туыстары оны қадағалап және ол бүлдірген заттарға жауапты болды. Қауіп төндіретін науқастар түрмеге немесе соған ұқсас мекемеге отырғызылды. XV ғасыр әдебиетінде Д. Савонарол есімді адамның нұсқауы мынадай болды: «жан ауруымен ауыратын

адамдарды қамшымен қан шыққанға дейін ұрып, инелермен шаңшылып, денелері қышақағазбен жабылуы тиіс. Күдіктілер қатаң азапқа тартылып, олардың жынмен байланысын мойындаттыру керек». 1571 жылы бір шіркеу адамы Францияда 300 мың сиқыршы мен мыстандар бар деп айтты. Тіптен XVI ғасырдың көрнекі дәрігерлері жынмен байлану туралы ықтималдылықтарды қолданды және онымен күресу қажеттілігіне сілтеді. Бірақ ол кезде демонологиялық идеялармен күрес басталды. XVI ғасырда Италия Орталық Европаға қарағанда демонологиялық түсініктен арылды. Жан ауруын олар мидың токсикалық заттардың әсерінен өзгеруі деп қарастырды. Меркуриал (1536-1606) меланхолия соматикалық себептермен қоса, бақытсыздықтың әсерімен де пайда болады деп айтқан. Сонымен қатар ол адам мінезінің ауырлығы бала кезіндегі дұрыс жағдайдың болмауы мен әдепсіз қарым-қатынас әсері деп белгіледі. Сол ғасырдағы танымал дәрігер және ғалым Платер психикалық бұзылыстарды тұқым қуалаушылық, эндогенді және экзогенді факторлар рөлін ескере отырып, этиологиялық сәттермен байланыстырып ең алғаш рет классификацияны бөліп шығарды. XVII ғасыр – Декарт ғасыры рефлекс туралы ұғымдардың, Гоббс философиясының материалистік бағыты, Локктың материалистік эмпиризмнің пайда болуымен мінезделеді. Ғылым негізіне көзқарас емес, тәжірибе қойылады. Детерминизм идеясы медицинаға ене бастайды. Лепуа истерияны ми қызметінің бұзылуымен және осы аурудың пайда болуы эмоцияның рөлімен түсіндірді. Ол истерия тек қана әйелдерде емес, ер адамдарда да кездеседі деп нақты көрсетті. Алайда ол кезде демонология әлі байқалса да, біртіндеп жоғала бастады. Танымал дәрігер және химик Гепперт меланхолияның 7 формасын бөліп көрсетіп, кейбір формаларында жынның әсерімен басқа тілде сөйлеу пайда болады деп тұжырымдады. Ван Гельмонт жан ауруының дамуына қатты шайқалыстардың рөлін көрсетті. Сонымен байланысты ол психоздарды емдеу үшін науқыстарды мұздай суға салу керек деді. Анатом Сильвий (Делебой 1614-1670) «ақыл-ой ауруын кім емдей алмаса, ол дәрігер деп есептелмейді» деген формуланы алға тартты. Ол жан ауруымен ауыратын адамдарды моральды әсер арқылы емдеу жағдайларының көптігі туралы мәлімдеді. Тағы бір танымал анатом Вилизия (1621-1675) прогрессивті параличтің айқын бейнесін көрсетті. Ол мидағы психикалық қызметтердің локализациясы теориясы мен психиатриядағы неврологиялық бағыттың негізін салушы. Бірінші патологоанатомиялық монография авторы Бонет жан ауруларын «диалектикамен» емдеу бағытының өкілі болды. Ол психология сұрақтарын да қарастырды. Сол уақыттағы жан ауруын емдеу құралы болып инсценировка пайдаланылды. Луситанус «Жандандыратын практика» кітабында сондай жағдайлардың мысалдарын жазды. Өзін кінәлі сезінетін науқасқа періште киімін киген адамды жіберіп, оның кінәлі емес екендігіне көзін жеткізді. Әрине, ондай амалдар медициналық психологияны төмен өнімділікке әкелді, бірақ дәрігерлердің ондай белсенділігі назар аударуға тұрарлық. XVII ғасырда жан-жақты ғалым Закхис (1584-1659) еңбектерінде соттық психопатология мен экспертиза туындап, медициналық психологияға маңызды материал берді. XVIII ғасырдың Франциядағы психиатриялық көмектің ұлы реформаторы Пинель өзінің «Жан аурулары туралы трактатында» психологиялық ауруханада басшы болып: дәрігер, администратор және психолог, ал дәрігер мен психолог бір адам бойында жинақталса тіптен жақсы болатындығы туралы жазылған. Ал ертерек Англияда психиатриялық ауруханада жан ауруымен ауыратын адамдарға гуманды қарау принцип реформасы қабылданды. XIX және XX ғасыр басындағы медициналық психология. Медициналық психология тарихы медициналық ғылымның, бірінші орында психиатрияның, психологиялық зерттеулердің және ми туралы ілімдердің жинақталуымен тығыз байланысты. XIX ғасырда медициналық психологияның дербес ғылым ретінде пайда болуына негіз болған бірнеше еңбектер жарияланды. 1818 жылы танымал дәрігер және анатом Рейл «Жан ауруларын емдеуде психикалық методтар» атты зерттеуін жариялады. Бұл еңбектің медициналық психологиядағы негізгі мәні – психотерапия методтарын қолдану. «Медицина және тәрбиелеу» мәселесіне арналған жұмыстар да Рейлге жатады. 1834 жылы танымал невролог Фридрих «Дәрігерлік және соттық психология әдебиеттеріне жүйелі нұсқау» еңбегін жариялады. Дәрігерлік психологияға арналған бөлімінде психология, психопатология, психиатрия және психотерапия мәселеріне арналған

3469 жұмыс тізімі бар. Медициналық психологияның дамуына медицинадағы идеалистік және материалистік бағыттардың күресі негіз салды. Бірінші бағыттың өкілдері «психик», ал екіншілері «соматиктер» деген атау алды. Психиктер мен соматиктер күресі медицинаның жалғыз негізі жаратылыстануды мойындаумен соматиктер жеңді. Бірақ ең алғаш рет бұл механистикалық материализмнің жеңісі болды.

Ұсынылатын әдебиеттер тізімі:

1. Илешева Р.Г. Медициналық психология. Алматы, 1994.
2. Илешева Р.Г. Психиатрия. Алматы, 1995.
3. Құдиярова Г.А. Психиатрия. Алматф, 1994.
4. Абрамова Г.С., Юдич Ю.А. Психология в медицине. М., 1998.
5. Братусь Б.С. «Аномалии личности». М., 1990.
6. Зейгарник Б.В. Патопсихология. МГУ, 1987

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы памяти и способности в психологическом процессе у школьников.

Symmaru

This article points out the problems of schoolchildren's memory and ability in the psychological process.

ӘОЖ 372.8:78

НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАНЫҢ ПСИХО -ЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

Асаубаев Руслан Айткалиевич

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының 2-курс
магистрі**

Кілт сөздер: нейролингвистика, неврология, лингвистика.

Нейролингвистикалық бағдарлама психотерапияның ықпалды салаларының бірі ретінде ең алғаш 1975-1977 жылдары пайда болды. Оның мақсаты пациенттердің психологиялық проблемаларын шешуге көмек көрсету болатын. Көріп отырғанымыздай, психотерапиядағы ең жас сала бола отырып, нейролингвистикалық бағдарлама өзін жан-жақты жариялай білді. НЛБ-дың «әкелері» американдық психологтар Д.Бэндлер және Д.Гриндер болып табылады. Джон Гриндердің мамандығы – лингвист, ал Ричард Бэндлер сол уақытта математик және программист болған. Екеуі де психофизиологияның және ойлаудың мүмкіншіліктерін зерттеумен айналысқан. Өздерінің мамандығына сәйкес үш маңызды элементті қосып, зерттеудің нәтижесін нейролингвистикалық бағдарлама деп атаған (НЛБ). Сол кезде нейролингвистикалық бағдарлама психологияның әр түрлі бағыттарында белгілі болған, бірақ Джон мен Ричард Бэндлер олардың бәрін біріктіріп, жаңа әдіс шығарған. Олар бағдарламаларды жетілдіру үшін өздерінің түсініктері бойынша сөздік қордағы таптаурындарды және ойлау үрдісінің қисынын қолданды. Олар жаңа танымал аймағын ашып, жоспарды жетілдіру барысында өздерінің жеке зерттеулерін жүзеге асырды.

«Нейролингвистикалық бағдарлама» атауына талдау жасайық: «нейро» - жүйке жүйесіне қатысты күрделі сөздердің бір бөлігі. Берілген жағдайда ол НЛБ-дің негізгі идеясын білдіреді: біздің мінез-құлқымыз көру, есту, сезіну және ойлау процесінің ерекшеліктеріне байланысты, нерв процестерінен бастау алады. «Нейро» - адамның неврологиялық жүйелерінің байланысын анықтайды, яғни сезім мүшелерінің: көру, есту, түйсіну, дәм, иіс жолдарын қолдануын анықтайды. Осы жолдармен адамның эмоциялық өмірі (уайымдары) ойлау

үрдісіне айналады: саналы үрдіс сияқты пайымсыз үрдісі де. Адамның физиологиясы және ойлауы бір ғана жүйемен жұмыс істейді. НЛБ – адамның неврологиялық жүйелерінің мүмкіншіліктерін кеңейтеді және оны басқаруын үйретеді. Ұғым құрамының «лингвистикалық» атауы коммуникация тілінің рөлі мен оның адресатқа әсерін білдіреді. Лингвистикалық дегеніміз – адамның өмірлік тәжірибесін тиянақтап түсіне отырып, олардың қолдану жолдарын анықтап, басқа адамдармен қарым-қатынастарын, ішкі уайымдардың түрлерін айқындайды. Адамның сөздік қоры, үлгілері ойлау бейнесінің сипатталуы болып табылады. «Бағдарламалау» - әсер етудің мақсатқа бағыттылығы мен орындалатын нақты бағдарламаның бар екенін көрсетеді. НЛБ техникасының күші психиканың терең құрамдастарын пайдалануда жатыр; адреске, яғни әлдекімге бағыттау немесе әсер ету саналы түрде де, сана асты деңгейінде де жүреді. Бағдарламалау дегеніміз – тәжірибе және уайымдарды өңдеудің мүмкіншілігі болып табылады. Сонымен қатар, бағдарлама – бұл белгілі нәтижелерге жетуге арналған іс - әрекеттің кешені болып табылады. Адам өзінің нәтижелері мен ықпалдарын басқа адамға және өзіне қолданғаны, өзінің жеке бағдарламасының нәтижелері болып табылады. Ойлаудың, мінез-құлықтың бір ғана жүйелі жолдары бар, ол адамның уайымдарымен анықталады. Осы жүйелі жолдарды меңгерсеңіз, өзіңіздің уайымдарыңызды жоясыз және басқа адамдарға көмек көрсете аласыз.

НЛБ техникасы туралы бірқатар аса маңызды ережелерді белгілі психотерапевт М.Эриксон жасады [22]. Милтон Эриксон – эриксон гипнозының негізін салушы, НЛБ-дың атақты көсемі. Ол барлық жан дүниесімен еркін бой жазып, жанындағы адамдардан өзін қимыл-қозғалыстары мен ым-ишараларынан түсінуді талап етті. Тапқырлар оны сөзсіз, бірден түсінуге тырысты. Оған не керек еді? Әлеуметтік ортадағы адамдардың өзара түсінісулері қоғамдағы психологиялық ахуалды жақсартатынын, нәтижесінде еңбек өнімділігі артып, адамдардың жоғары саналылыққа, табиғатпен үйлесімділікке ұмтылатынын, бір адамның оң өзгерісі арқылы бүкіл қауымның оң өзгерісіне қол жеткізуге болатынын М.Эриксон жан-тәнімен сезді. Маман ретінде НЛБ-ды тәжірибеде қолдануды ол өзінен және өзінің айналасынан бастады. Біз өз жұмысымызда бұл ілімнің тек адамға ықпал ету әдістерін ғана қарастырамыз.

Тиімді коммуникацияның жаңа технологиясы бола отырып, НЛБ осыған дейінгі зерттеулерден өзіне пайдалы көп нәрселерді ала білді. НЛБ-ді қысқаша түрде адам мінез-құлқы мен ойлау ерекшелігін өзгерту және тану үшін құрылған жүйе ретінде анықтауға болады. Нейролингвистикалық бағдарламаның пайда болу тарихына қысқаша тоқталайық. Халық санасында «көз тию» деген иррационалдық ұғым берік қалыптасқан. Мұны ғалымдар, нақты іріктелген және бағдарламаланған нәтиже арқылы белгілі бір ретпен орналасқан сөздер формуласынан анықтаған. «Кәсіби» тәуіп немесе балгер клиент санасына (нақтырақ айтсақ, бейсана) тез жол табады, себебі қандай дыбыс, сөз, қандай жағдайда неге әсер ететінін ол жақсы біледі. Басқасын былай қойғанда, біздің әрқайсысымыз аффект жағдайында басқа бір адамды бақытсыздыққа бағдарламалап қоюымыз мүмкін, яғни әңгіме қарғыс туралы болып отыр. В.П.Шейнов өзі куә болған бір оқиғаны баяндайды: Мәскеудің Курск вокзалының кассасына жұпынылау киінген бір әйел келіп, кассашыға абыржи тұра, өзінің осы жерден билет алғанда, қайтарым ақшаны кем алғанын, енді бөтен қалада мүлдем ақшасыз қалғандығын абдырап, түсіндіре бастады. Кассашы қайтарым ақшаны кассадан кетпей тұрып тексеру қажеттігін ескертті. Ал әйел болса «Менің куәм жоқ, мен ешкімге шағымданбаймын да, бірақ бұл ақшалар сізді бақытсыздыққа душар етеді!» деді. Соншалықты жанайқаймен айтылған осы сөздерден соң, кассашы абдырап, ақшаны қайтарып берді.

Қазір ғалымдар қарғыстың иммунитетті зақымдайтын вирус екеніне шек келтірмейді. Халық наным бойынша дауыстап айтылған анафема бағыталған адамға тигенге дейін, өзінің күшін 7 жыл бойы сақтайды екен. Эксперименттер қарғыс сөздің су құрылысын да өзгертетінін анықтады: оның молекулалары белгілі уларға тән молекулалардың қасиетіне түседі екен. Ал шын жүректен айтылған жақсы сөз - су молекуласынан формасы мен қасиеті жағынан дені сау адамның ДНК-сына тән құрылымдар түзеді. Ғалымдар жақсы ниеттің күші қарғысты бұзатынын дәлелдеген: он мың рентгенге сәйкес жаман сөздер «дозасынан» кейін

бидай дәнінің ДНК-лары шатасып кеткен, ал жақсы ниетпен бата берілгеннен соң, кәдімгі өскіндер секілді шыға бастаған. Қазақ халқының «жақсы сөз – жарым ырыс», «бір күн ұрыс болған үйден қырық күнгі ырыс кетеді» деген қанатты сөздері осыны айғақтаса керек. Психолингвист Алексей Наговицкий Христос пайғамбардың сөйлеу тілін зерттеп, одан байсалды жағдайдағы адамның резонансына бағытталған, мінсіз ырғақты және толық симметриялық сурет тапқан.

Адам санасына, нақтырақ айтсақ, подсознанию (бейсана) келеңсіз бұйрықтар жағымды секілді әсер етеді. Бейсана лингвистикалық терістеулерді өңдемейді және оған көңіл де бөлмейді. Ата-ана немесе мұғалім балаға қандай да бір келеңсіз нәрсені істемеу керектігін айта отырып, баланың оны қайта істеу мүмкіндігін арттырады. Психолингвистер цирк қойылымдарының арқанның үстімен жүретін акробаттарына «Құлап қалма!» дегеннен көрі «Абайла!» деп айтқанның жөн екенін ескертеді. Адам неге қарсы болса, сол нәрсе оның назарын тұрақты билеп алады. Тарихтан мысал келтірейік: ежелгі Грециядағы Герострат өзінің атын шығару үшін Артемида Эфесская храмын өртегенде, отандастары Геростраттың даңққа бөленбеуі үшін, оның атын атамауды шешкен. Бірақ осы тиымның арқасында қазір әрбір білімді адам даңққұмар өртегіштің атын біледі. Қазақ халқының «Атың шықпаса, жер өрте!» деген қанатты сөзі осыдан соң айтылса керек. Сіздің нұсқауларыңыздың жағымды ұсыныстармен айтылуы қаншалықты тиімді болатынын ойланып көріңіз: «Денсаулығың жақсы ма?», «Үй-ішің аман ба?», «Жұмысың ойдағыдай ма?», «Саламатсыз ба?!» (саламат бол), «Сау болыңыз!», «Рахмет» (рақым ет), «Оқуың жақсы ма?», «Көңіл-күйің жақсы ма?» тіркестерінің орнына «Денсаулығың сыр беріп жүрген жоқ па?», «Үй-ішің қалай?», «Жұмысың жаман емес пе?», «Оқуың қиын емес пе?», «Көңіл-күйің қандай?» тіркестерін пайдалану нәтижесі қандай болар еді?

Нейролингвистикалық бағдарламаның әдістерінің бірі – *нұсқау-сұрақтар* болып табылады. Бұл «иә» немесе «жоқ» деген жауап қана талап ететін сұрақтар, ал шын мәнінде белгілі бір реакцияны тудырады. Мысалы: «Сен қоқыс шығара аласың ба?» деген сұрау осы міндетті атқару қабілеті немесе мүмкіндігін анықтау туралы сұрақ емес, оны орындау туралы өтінішті білдіреді. «Есік ашық тұр ма?» - (есікті жап), «Шай жасап қойдың ба?» - (шай жаса) т.с.с.

Нейролингвистикалық бағдарламаның келесі бір әдістер тобы *раппорт* деп аталады. Раппорт орнату дегеніміз келесі бір адамға бейімделуді білдіреді, яғни оның жүріс-тұрысына абайлап, құрметпен ілесу. Бейімделу еліктеу емес - басқа біреудің іс-қимылын еш талдаусыз, дөрекі түрде, кейде өсіріңкіреп қайталау адамға мазақтағандай әсер етіп, ренжітуі мүмкін. Қол қимылына өз қолыңыздың әлсіз қозғалысы арқылы, дене қимылына басыңыздың сәйкес қимылы арқылы бейімделе аласыз. Сұхбаттасыңыздың негізгі қалыбына икемделуге болады. Бейімделу мен раппорт «бейнелеу» ұғымын дамытуға негіз болады. Раппорт орнатудың мықты құралы *тыныс алу жиілігімен кірпік қағуға бейімделу* болып табылады. Адамдар терең раппорт жағдайында болғанда бірдей тыныстап, бірдей кірпік қағады. Раппорт қоюдың тағы бір тәсілі - *дауысқа төселу*: сөйлеу қарқынына, ырғағына, реңкіне және жоғарылығына төселуге болады. Бұл ән салуға ұқсайды: сіз ән ырғағына ілесіп, үйлесімді қосылып кетесіз. Телефонмен сөйлесу кезінде дауысқа төселу – раппорт қоюдың жалғыз тәсілі. Сонан соң дауыс қарқыны мен реңкін өзгертіп, өзіңіздің қалпыңызға, яғни бастапқы қалыпқа орала аласыз. Бұл әңгіменің аяқталғанын білдіретін жасырын, бірақ өте ықпалды және сыйлы сигнал. Бейімделу мен раппорт бейсанаға сөздік емес деңгейде еліктеу тәртібі түрінде әсер етудің тура каналын береді. Оның нәтижесі бейсана деңгейінде жасырын басқару ретінде көрінеді. Раппортқа сұхбаттасушыларға ортақ нәрселердің барлығы ықпал етеді: мәдениет, құндылықтар, қызығушылықтар, жұмыс, достар, симпатиялар мен антипатиялар, саяси және басқа да құмарлықтар т.б. Бейімделу міндетін жеңілдететін тәсіл – сөздік қорыңыздан «бірақ» деген сөзді алып тастау. «Бірақ» - қарсы қояды. Оны «және» деген біріктіруші сөзбен алмастырыңыз, - ол айтылғанды жай ғана кеңейтеді әрі қосады. Ал іс жүзінде сіз қарсы болып жатқан нәрсені жоя алады. Раппорттағы адамдар бірін-бірі бейнелейді; жүріс-тұрыстары, қимыл-қозғалысы, көзқарастары жағынан бір-біріне сәйкес келеді. Бұл әр бишінің серіктесінің

кимылына төселіп, толықтырып отыратын биіне ұқсайды. Раппортты бимен салыстыру тегін емес. Себебі би де көңіл-күй қатынасын орнататын, сосын бекітетін құрал болып табылады. Әсіресе, бұл бұрынғы билерге: вальс, танго - қатысты. Жігіттердің «қызының» басқа біреудің биге шақыруын қабыл алуына ренжіп, қызғанатыны сондықтан.

Раппорт басқа адамға көпір жалғауға мүмкіндік береді. Көпір қойылғаннан соң, сіз өз мінезіңізді өзгерте бастайсыз. Әдетте серіктесіңіз сізге ереді. НЛБ-да бұл *қосылу және еру* деп аталады. Еру раппортсыз мүмкін емес. Егер жақын адамыңыз қайғырып отырса, оған «Қайғырма!» деп көтеріңкі көңіл-күймен айқайламайсыз, өйткені мұндай айқайдан еш пайда жоқ; әрине сіз дауыстың жанашыр реңкін пайдаланасыз. Әуелі оның қайғылы қалыбына түсіп, сонан соң жұмсақ дауыспен жанашырлық танытсаңыз, ол сіздің артыңызша оптимистік күйге түседі. Ашуланып тұрған адаммен сөйлескенде, оның ашуына бейімделіңіз, бірақ одан сәл төмен деңгейді ұстаныңыз. Сонан соң, бірте-бірте өз жағдайыңызды қалыпқа келтіре отырып, серіктесіңізді де сабырға шақырыңыз. Ал мына күнделікті өмірден алынған оқиғаны қараңыз. НЛБ-ды үйреніп жүрген студент қызды, өзімен бірге теледидар көріп отырған інісінің фильмнің ең шиеленісті тұстарына келгенде, аяғымен еденді тарсылдата бастайтыны ашуландырады. Жасаған ескертулері біраздан соң ұмытылып кетеді. Сонда ол да інісі секілді қарқынмен еденді тарсылдатып, сонан соң біртіндеп баяулата бастайды да, артынша мүлде доғарады. Інісі де еденді тарсылдатуын доғарады! Әкпесі нәтижені тексеріп көрмек болып, бірінші боп еденді тарсылдата бастайды. Інісінің жауап сигналы көп күттірмейді.

Раппорт сұхбатасушыға білдірместен, онда тежелу күйін – гипноидты трансты тудырады. Мысалы серіктесіңіздің қарқынымен кірпік қаға бастаңыз, сонан соң жиілете түсіңіз, бірақ көзіңізді баяу ашып-жұмыңыз. Аздан соң серіктесіңізді ұйқы қыса бастағанын байқайсыз. Келесі тәсіл: сөйлеу қарқынын басқа адамның тынысына бейімдеп, оны бірте-бірте баяулатыңыз. Серіктесіңіздің де тынысы сирегенін байқайсыз. Ал бұл өз кезегінде оның қарсы әрекет жасау қабілетін төмендетеді. Осылайша, сөз арқылы немесе сөздік емес тәсілдер арқылы басқа адамға бейімделуден бастап, оны елеусіз ғана өз артыңыздан еруге мәжбүрлейсіз. «Ерту» процедурасы кезінде серіктесіңізді үнемі бақылап, оның гипноидты күйге енгендігінен хабар беретін белгілерді байқап отырыңыз. Мұндай белгілер қатарына көптеген ұсақ қимылдар жатады: қолдың ебедейсіз қимылы, бұлшық еттердің еріксіз тартылуы т.б. Транс күйіне ауысу барысында адамның бет бұлшық еттері босап, көрер көзге бетті жалпайтып, қартайтып қабылдатады. Көзқарас пен тыныс алу типі өзгереді; қан айналымының күшейуімен байланысты қол саусақтары қызарып, ыси бастайды. Мұндай жағдайда жүргізушінің міндеті байқалған белгілердің күшеюін жалғастырып, трансқа ерудің терең қалпына қол жеткізу. *Транс* - әр адамға тән табиғи жағдай, ол оңай шақырылады. НЛБ-шылар, егер әсер ету объектісі қиындықтарға тап болып немесе *гипнотизация* процесінде өзін күштеп отырса, онда әдістеменің және оның жүзеге асырылуының нашар болғандығы, - деп есептейді. Сыртқы жеңілдік және қолданылатын тәсілдердің икемділігі НЛБ бағытының негізгі жетістіктері болып табылады. Гипноздың көзбояушылық атынан қорықпай, көптеген ғалымдар мен дәрігерлер гипноздың тарихын зерттеп, оның емдік қасиетін пайдаланып келді. Солай олар гипнозды адамның денсаулығын сақтау жолына қойды. Осы тұрғыдан өз үлесін қосқан отандас физиологтар, психиатрлар: В.Я. Данилевский, А.А. Токарский және В.М. Бехтерев, сонымен қатар француз зертеушілері мен дәрігерлері А. Льебо, И. Бернгейм, Ж.М. Шарко, П. Рише және неміс физиологтары В. Преяера, Р. Гейденгайм және т.б. болды.

Гипноз бен нейролингвистикалық бағдарламаның өзара әрекеттесу элементтерін жете түсіну үшін гипноздың психофизиологиялық негізін қарастырғанды жөн көрдік. Өйткені гипноздың психофизиологиялық негізін түсінбейінше, оның элементтерін, ерекшеліктерін, НЛБ-да қолдану техникасын жете түсіну мүмкін емес. Гипноз феноменін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге тырысып оның психофизиологиялық негізін қарастырған ғалым И.П. Павлов және оның шәкірттері болды. И.П. Павлов гипнозды ми қыртысында жүріп отыратын қозу және тежелу процестерімен байланыстырды. Қалыпты жағдайда қозу процесі адамның ояу кезінде басым, ал ұйқы кезінде тежелу процесі басым. Павловтың айтуында гипноз – ми қыртысының тежелу күйінде де қозу ошақтарының жұмыс атқарып жатуы. Сонда сөз әсерінен ұйқыға кету

қыртыстағы тежелу процесіне байланысты, бірақ жоғарғы қозу дәрежедегі қозу аймақтары қалып отырғандықтан гипнотизердің бұйрықтарын орындайтын осы аймақ болып табылады деп түсіндірді. Бұған себеп болған И.П.Павловтың ұйқы процесінің кезеңдерін зерттеуі еді. Ол ұйқы кезінде ми қыртысына тежелу толық жайылып, толық таралғанымен, бірнеше учаскелер тежелуден бос қалып «күзетші» қызметін атқарып сонымен қатар олардың арнайы қоздырғыштарға ғана жауап беретінін дәлелдеді. Гипнотизер сөзіне жауап қайтаратын осы «күзетші» клеткалар деп түсіндірді. Павловтың осы түсіндірмесі гипноздың ғылыми дамуына жол ашты. Гипнотизер мен гипнозға түсуші адам арасында «ерекше түрдегі» қуат алмасуын қажет еместігін дәлелдеді. Гипноз негізінде жатқан қозу және тежелу процестерінің ара қарым-қатынасы екенін анықтады. Бірақ бұл теорияның шектелуі гипнозды шынайы ұйқы деп түсіндіруі еді [23].

Ғасырлар бойы гипноз айналасында жүрген түсінбеушіліктер қазіргі таңда ғылыммен анықталып, гипноз ояу күйдің ерекше түрі екендігі дәлелдену үстінде. Гипноздың маңызын көрсету үшін мидың төрт диапазондық жиілікпен қызмет атқаратындығын қарастырайық. Олар: дельта, тета, альфа және бета. Дельта – ми секундына 0-4 диапазондық жиілікпен жұмыс атқарады. Бұл диапазон мүлдем санадан тыстықты (ессіздікті) білдіреді. Тета – секундына 4-7 диапазондық жиілік, бұл жиілікте ми белсенділігі бүкіл эмоциялық спектрін қамтиды. Баланың жеті жасқа дейінгі белсенділігі негізінен осы диапазонмен қамтылады. Сол себептен жеті жасқа дейінгі баланың сыртқы әсерлерді тез қабылдауы осы тета диапазонымен түсіндіріледі, демек бұл оның қалыпты жағдайы, сондықтан оны тәрбиелеу және оқыту оңайға түседі. Және осы жастағы балалар ойын кезінде елес арқылы жора-жолдастар тауып, өзімен-өзі сөйлесіп отыруы, бәлкім нақты өмір шығар? Альфа – секундына 7-14 диапазондық жиілік, бұл жиілікте мидың санадан тыс бөліктері белсенді түрде іске қосылады, 7-14 жастағы балалар белсенділігі де осы диапазонмен қамтылады. Сондықтан осы жастағы балаларға дұрыс бағыт-бағдар беріп тәрбиелеу және оқыту өте маңызды. Бета – ми секундына 14-21,22 диапазондық жиілікпен жұмыс атқарады. Бұл саналық диапазон, демек барлық іс-әрекет (шешім қабылдау, ойлау, қарым-қатынас жасау, т.б.с.) осы диапазонда іске асады. 14 және одан жоғары жастағылардың барлығында ми белсенділігі осы диапазонмен қамтылады. Бұл диапазонда мидың сыртқы ортаны қабылдау қабылеті төмендеу болады, сол себептен өз еркімен талпынбаған баланы (тұлғаны) тәрбиелеу, оқыту қиындыққа соғады. Осылардың ішінде альфа – диапазонында ми өте белсенді қызмет атқарады, себебі осы диапазонда мидың санадан тыс бөліктері іске қосылады деп жоғарыда айтып кеттік. Ал, мидың санадан тыс бөліктері адамның өз ойын (қандай да болмасын) тез іске асыруға қабылетті. Сондықтан позитивті және конструктивті ойлай білу - адамның өзі үшін өте маңызды. Сонымен, гипноз – адам миын ояу күйінде де альфа-диапазонға түсіретін техника. Міне осындай зерттеулер нәтижесінде, қазіргі таңда ғылым гипнозды адам игілігіне пайдалануға жол беріп отыр. Тек назарда мықтап ұстайтын қағида – НЛБ-шы таза, адал ниетті болуы тиіс. Психологиялық білімдер адам игілігіне қызмет етуі керек. Ғасырлар бойы ақиқат психологиялық білімдердің жасырын сақталып, тек атадан балаға мұралық ету жолымен жалғасып келгені де осы себептен болар...

Ендігі мәселе – адамға адамның ықпал етуінен бөлек, адамның өзін-өзі гипнозға түсіре біліп, көрсетілген «күзетші» клеткалар арқылы өзіне-өзі бұйрық беріп, өзін жақсы жағынан қалыптастыра білуіне қол жеткізу. НЛБ техникасындағы сұхбаттасушыда тежелу күйін – гипноидты трансты тудыру үшін қолданылатын тәсілдер психологтан жұмыс барысында жоғары адамгершілік нормаларын сақтауды талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Огвоздин В.Ю. Управление качеством. Основы теории и практики: Учеб. пособие. - М.: Изд-во «Дело и Сервис», 210

2. Система японского менеджмента. e-mail:
www.icsti.su.rus_ten3/100vertures/a/business_guide/mgmt_kaisen_main.html.

3. Болотов В.А., Ефремов Н.Ф. Системы оценки качества образования: Учебное пособие.-М.: Университетская книга, Логос, 2007.-192 с.

4. Ребрин Ю.И. Управление качеством: Учеб. пособие.-Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004.

Резюме

В данной статье рассматриваются развития психологических эмоций в школьном возрасте.

Symmaru

This article discusses the development of psychological emotions at school age.

ӘОЖ 702.8:78

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ НЕУСТОЙЧИВОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ НЕЙРОДИНАМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ

Әбілова Сара Талғатқызы

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: соматогенді психоздар, тұлға патологиясы, соматогенді психоз.

Қазіргі уақытта психологиялық жарақатпен жұмыс жасау қазіргі психология мен психотерапиядағы ең маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Жарақатпен тиімді жұмыс істеу әртүрлі психотерапиялық тәсілдер шеңберінде құрылған жұмыс әдістері мен тәсілдерін біріктіруді талап ететін кешенді тәсілде мүмкін. Бұл тәсілдерді қарау кезінде экзистенциалды философия мен психотерапия принциптеріне негізделген, адам өмірінің мағыналық өлшеміне әсер етуге қабілетті бағыттарға назар аудару қажет.

Осындай бағыттардың бірі-в. Франкла логотерапия. Логотерапия үш іргелі ұғымға негізделеді: ерік бостандығы, өмірдің мәні мен мағынасы, олар өзін және өзінің өмірлік қиындықтарын жеңу, белсенді позицияны меңгеру мүмкіндігін анықтайды. В. Франкл бірнеше рет өз жұмыстарында өмірде бір де бір жағдай жоқ екенін атап өтеді. Франклу бойынша " логотерапия адамға екі іргелі заттарды түсінуге көмектесуге тырысады: біріншіден, одан іске асыруды күтетін мән; ал екіншіден, оның алдында міндет қойылуын күтіп отырған мағынаға деген ерік-жігері". Жарақат алып жүретін өмірдің шаңын жоғалту адамның өмірлік маңызды мақсаттарын іске асыруда тежеуіш болатын экзистенциалды вакуум жасайды. Бұл зардап шеккендерді осы вакуумды толтыру тәсілдерін іздейді, оның мағынасын толтыру арқылы азап шегуді жеңілдетеді.

В. Франклдың өмірдің мәні туралы ілімінің басты тезисі-адам өмірі қандай жағдайда да мағынадан айырылуы мүмкін емес; өмірдің мәні әрдайым табылуы мүмкін. Франкл тұрғысынан, мағынасы субъективті емес, адам оны ойлап таппайды, әлемде табады, сезінеді және өзі үшін ашады. Логотерапияның міндеті-пациентке өз өмірінің жасырын мағынасын табуға және өз ресурстарын жұмылдыруға көмектесу. Логотерапиядағы мағынамен жұмыс-бұл мағынасы-құндылығы бар жұмыс.

Психологиялық жарақатпен жұмыс істеу кезінде жоғары тиімділікке ие басқа экзистенциалды бағыт и. Ялом, Р. Мэем және Д. Бьюгенталя жасаған экзистенциалды-гуманистік тәсіл болып табылады. И. Ял "өлім", "еркіндік", "оқшаулау", "бессмысленность" сияқты адам болмысының негізгі өзгермейтін жағдайларын білдіретін "экзистенциалды деректер" тұрғысынан жарақат алудың мағынасын қарастырады. Жарақаттар жағдайында бұл экзистенциалды деректер нақты күйзеліс объектілері және жарақаттық бұзылулар осы мағыналық қатынастарға реакция болып табылады. Жарақатпен, Яломамен жұмыс жасау адам өмірінің осы деректерін қабылдауға бағытталған – өмірдің аяқ-қолының фактісін қабылдау, еркіндік алу және өмірге сайлау жасау қабілеті, өзінің жалғыздығын қабылдау және оқшаулықты жеңу, сондай-ақ өмірлік мағынаға ие болу.

Д. Бьюджентальдің пікірі бойынша жарақаттану реакциясының көзі жарақаттану жағдайының өзі емес, зардап шегушіге жағдай жасайтын теріс мән болып табылады. Жаңа мағыналарды ашу және жасау клиенттің субъективті уайымдарын ішкі зерттеудің нәтижесі ретінде жүреді. Экзистенциалды тәсілдердегі мағынамен жұмыс ішкі терең субъективті уайымдармен жұмыс болып табылады. Кез келген тірі организм өмір бойы қоршаған ортамен тығыз байланысты. Егер жануардың тыныс-тіршілігін сараптайтын болсақ, онда біз оның сыртқы тітіркендіргіштерге және ағзаның ішінде болатын өзгерістерге деген реакциялардан тұратынына көз жеткіземіз. Кез келген тірі организм қоршаған әлемнен әртүрлі сезімтал тітіркену алады — тактильді, жарықтық, дыбыстық, иіс сезгіш, дәмдік, оларды жинақтап, қажет болған жағдайда қозғалыс сериясымен әрекет ете отырып, айқайлап немесе жүгіріп, сондай-ақ ішкі күйдің бұзылуы, бұл зат алмасуының өзгеруінен, жасушалардағы, ұлпалар мен мүшелердегі молекулалық физика-химиялық өзгерістерден көрінеді.

Тітіркенуді қабылдайтын және талдайтын және жауап реакциясын қамтамасыз ететін аппараттың рөлі барлық тірі адамдарда жүйке жүйесін орындайды. Жүйке жүйесінің көмегімен жасалатын тітіркенуге ағзаның жауап реакциясы рефлекс деп аталады.

Алайда, адамның миы ең қуатты электронды-есептеуіш машинадан артық екені туралы ұмытпай, жүйке жүйесін заманауи компьютермен салыстыруға болады. Біріншіден, қарапайым бірліктердің саны, бұл жағдайда ганглиоздық жасушалар, мидағы ең жетілдірілген компьютерлерге қарағанда (15 млрд. астам) көп есе көп, ал екіншіден, жүйке жүйесі, және де адамның бүкіл ағзасы биологиялық жүйе ретінде көптеген өзін-өзі реттеу және белсенді қызмет тетіктері бар зор бейімделген және компенсаторлық (және басқару) мүмкіндіктерге ие.

Кез келген компьютердің жұмыс шарттары ақпаратты (жадты) беру, қайта өңдеу және сақтау болып табылады. Ақпарат беру өңделген, кодталған түрде жүргізіледі.

Нерв жүйесінің тітіркену анализаторлары болып табылады және рецепторлық (перифериялық) бөлігі сол немесе басқа ақпарат келіп түсетін аспаптар болып табылады (Жарық — көз торының таяқшалары мен колбочкаларына, дыбыс — Құлақ кортиебіне, дәмдік — тіл сосочкаларына, ауырсыну, температуралық және өзгелері — терінің тиісті рецепторларына) және қайта өңделген күйінде әрі қарай сымдар сияқты өткізгіш бөлігі бойынша, өңделетін талдағыштың коркалық және қыртыстық бөлімдеріне келіп түседі, олар тиісті сезімге — қабылдауға

Өзін-өзі реттеу механизмдері

Ақпаратты мұндай кодтау, атап айтқанда, ми қабығында болады, бұл Павлов қабықты сол жерде сигнализациялық тақтамен салыстыруға мүмкіндік берді, онда мұнда электр шамдары жанып тұрады. Ми қабығының әр түрлі бөліктерінің теңсіздігі, онда анализатор санының көп болуы қабықтың анатомиялық-функционалдық бөлінісіне жеке өрістерге (учаскелерге) негіз берді, онда құрылымы қандай да бір дәрежеде функцияны анықтайды. Мұндай қабықты карталарды невролог ғалымдар жасайды; қазір қандай да бір сигналдарды талдау және синтездеу қай қыртысты өрісте жүретіні белгілі. Талдағыштардың қыртыстық бөлімдерін Павлов бірінші сигналдық жүйеге біріктірді. Мидың ойлау, ойлау, жоспарлау сияқты функциялары оларға екінші сигналдық жүйеге жатқызылды.

Қабықта функциялардың ұсынылуы бұлшық ет әрекетінің көлемі мен күшіне пропорционалды емес, дифференциялылық принципі бойынша, оқу дәрежесі бойынша, яғни шартты-рефлекторлық байланыстар дәрежесі бойынша жүзеге асырылатынын білу маңызды. Мысалы, қозғалу анализаторында қол саусақтарының немесе бет пен Тіл аймағының әсерін талдайтын аумақ, дене мен аяқ бұлшық еттері сияқты ірі бұлшықеттердің әсеріне байланысты аумаққа қарағанда теңдесі жоқ.

Сонымен қатар, әрбір функция жүйке жүйесінің әртүрлі деңгейлеріндегі бірқатар динамикалық байланысты құрылымдармен қамтамасыз етілген. Мысал үшін тыныс алыңыз. Жұлын деңгейінде кеуде клеткасын кеңейтетін қозғалыстар қамтамасыз етіледі, онсыз дем алу мүмкін емес; сопақша ми деңгейінде тыныс алу қызметінің орталығы орналасқан; орта МИ деңгейінде тыныс алу қозғалысының ырғағы мен барабарлығы қамтамасыз етіледі; жамбас деңгейінде эмоциялардың қатысуымен бірдей болады; ми қабығының деңгейінде тыныс алу

барлық басқа қызметпен байланыстырылады. Әрбір бөлімнің зақымдануы тыныс алу салынан кенеттен болатын өлімге дейін (осы жүйенің дің буындары зақымданған жағдайда) тыныс алудың күрт бұзылуына әкеп соғады. Сол қағида кез келген басқа функцияларға қатысты қалады.

Реттеу барлық функцияларын жүріп қағидаты бойынша самообслуживающихся механизмдерді, рефлекстердің. Қазіргі уақытта микроэлектродтардың көмегімен жеке Нейронды, жеке ганглиозды жасушаны тітіркендіру мүмкін болғандықтан, жеке нейрондардың деңгейінде де өзін-өзі реттеу туралы айтуға болады. Осылайша, егер нерв торына осы әрекетті орындау үшін тиімсіз тітіркендірудің артық мөлшері түссе немесе олар жасушаның өзінен көп жіберілсе, онда тітіркендірудің артық ағыны тежейтін салмалы нейрондарға түседі, осы торға баратын тітіркендірудің ағынын тежейді. Бұл мысалда тежеу-қозудан кем емес белсенді процесс.

Өзін-өзі реттеу механизмінің мысалы ми қабығының діңгек бөлігімен және жұлын миымен, яғни сегментті-рефлекторлық аппаратпен өзара қарым-қатынасы болып табылады.

Сегменттік-рефлекторлық аппарат

Жұлын мен ми діңінің сегментарлы-рефлекторлық аппараты орталық жүйке жүйесінің біршама қарапайым бөлігі болып табылады. Ол сыртқы тітіркендіргіштермен байланысты қабық пен Зәкір ядроларына қарағанда сыртқы әлеммен тікелей байланысты — сегментті-рефлекторлық аппарат арқылы.

Жұлынның мұндай аппараты, шын мәнінде, оның сұр заты алдыңғы және артқы түбіршектері бар, олардың әрқайсысы бұлшық ет жүйесінің белгілі бір учаскелерімен (алдыңғы түбіршектері) және терінің белгілі бір учаскелерімен (артқы түбіршектері) байланысты. Осымен айқындалады атауы "сегментарлық аппараты". Бірақ бұл шартсыз рефлекстерді ауыстырып қосу бөлімі, ең болмағанда тізе рефлексі мысал бола алады. Осылайша, "рефлекторлық аппарат" термині анықталады. Сегментарлы-рефлекторлық бөліктен басқа, жұлын миында олар сияқты нерв жүйесінің барлық басқа қабаттарында да өткізгіштер бар, өйткені жұлын және мидың барлық бөлімдері бір-бірімен байланысты.

Кез келген жұлын-ми рефлексі бір емес, бірнеше жұлын сегменттері жүзеге асырылады, бірақ сегменттердің бірі әрқашан басым мәнге ие. Сегментарлық байланыстар жұлынның сегменттік аппаратының үйлесімді қызметін қамтамасыз етеді.

Жұлын рефлекторлық доғалар бойынша Қаңқа бұлшықеттерінің тұрақты кернеуі, олардың созылу кедергісі қамтамасыз етіледі, бұлшықет тонусы деп аталады. Бұлшықет тонусы перифериялық қозғалыс нейронының іс-әрекет ету дәрежесін көрсететін контрактильді, проприоцептивті рефлекторлық тонус деп аталады.

Контрактивті бұлшықет тонусы да, бұлшықеттердің белсенді қысқартылуы жұлынның сегменттік аппаратының қызметінде қатаң келісім болғанда ғана жүзеге асырылады. Ол қозғалысты қамтамасыз ететін бұлшықеттердің реципрокалық (екі жақты, өзара) иннервациясы және буынды бекіту үшін бұлшықеттердің ұштасқан қысқаруы бар. Мысалы, бүгу қозғалысы кезінде бүгу кернеуімен бір мезгілде антагонист-жазылушылар тонусының реципрокалық босаңсуы және керісінше, жазу кезінде — бүгуіштердің реципрокалық босаңсуы жүреді. Ұсақ қимылдарды қылқаламмен бір мезгілде орындау кезінде қол шынтақ және иық буындарында тиісті бұлшықеттерді ұштастыра қысқарту жолымен бекітіледі. Осындай көптеген мысалдар келтіруге болады, өйткені біздің әрбір қозғалысымызда бұл механизм бар.

Мидағы тітіркендіргіш туралы кодталған ақпаратты сақтау, соңғысы әрекет етуін тоқтатқаннан кейін, және репродукция, осы ақпаратты ойнату, яғни оны бекіту және қалпына келтіру, жад атауы бар. Оның барлық қасиеттеріндегі жады орталық жүйке жүйесінің айқын емес қасиетімен әлі күнге дейін таңғажайып болып табылады. Бұл басқа психикалық функциялармен тығыз байланыста болатын күрделі психикалық функция. Жады, осылайша, мидың функциясы болып табылады. Көптеген тәжірибелер көрермендерге және басқа да айырмашылықтарға байланысты күрделі дағдыларға арналған жад іздері осы дағдыларды әзірлеуге тікелей қатысатын қабықтың сол салаларында, яғни қабықтың көру, есту,

сенсомоторлы салаларында сақталатынын көрсетті. Клиникалық тәжірибе де ми қабығының түрлі бөліктерін зақымдағанда жадтың бұзылуы мүмкін деп сендіреді.

Біздің барлығымыз есте сақталмайды және ұзақ уақыт сақталады. Көп бөлігі секунд, сағат, күн сақталады, содан кейін ізсіз жоғалады. Бұл факт қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді жады туралы және іздерді бекіту және шоғырландыру процесі туралы, іздерді қысқа мерзімді жадыдан ұзақ мерзімді жадқа аударуға көмектесетін процесс туралы айтуға құқық береді. Бірақ кез келген интегративтік (біріктіруші) церебральді функцияларды орындау кезінде белгілі бір бөлімдер ерекше жауапты болады, сондай — ақ келіп түскен ақпаратты есте сақтау, сақтау және жаңғырту процесінде жетекші рөл мидың аспалы бөліктеріндегі арнайы бөлімдер-оның терең құрылымдары, мидың лимбикалық жүйесі деп аталатын болады.

Клиникалық бақылаулар мен эксперименталдық мәліметтер гиппокампоталамиялық жүйенің ақпаратын есте сақтауды және бекітуді ұйымдастыруға ерекше қызығушылық туралы, ал биохимиялық тұрғыдан — рибонуклеин қышқылын айтуға мүмкіндік берді. Анатомиялық жүйенің бір буынының зақымдануы бар патологиялық процестер ағымдағы оқиғаларды есте сақтауды бұзу түрінде жадының өрескел бұзылуына әкеледі. Іздер екі-үш минуттан кейін жоғалады; тек көзге көрінген, оқылған, естілген, сол жерде естілген, ал алыс өткен, науқастың денсаулығы кезеңінде тіркелген оқиғалар оңай қайта жаңғыруы мүмкін. Ұзақ мерзімді жады зардап шеккен жағдайларда, әдетте, бұл мидың диффузиялық зақымдануы туралы.

Инстинктар және шартты рефлексдер

Ақпараттық іздерді бекіту - күрделі шартсыз және шартты рефлексдер жасау үшін қажетті шарт. Ғасырмен тексерілген, тұқым қуалайтын бекітілген күрделі шартсыз рефлексдер немесе инстинктивтер жүйке жүйесінің дамуы кезінде бағдарламаланған; олардың негізінде өмір, тектің ұзартылуы, мақсатқа қол жеткізу үшін күрес жатыр. Бірақ барлық тірі мәні бар, әсіресе адам өмір бойы көп нәрсені үйреніп, тәрбиелеу керек. Тіпті қарапайым жүру, пышақ пен шанышқыны пайдалана білу, кәсіби дағдылар мен сөйлеу тілін айтпағанда, біз үйренген. Егер барлық пайда болған уақытша байланыстар мида қалса, адам әр сәтте жаңа тұйықталуларды орнатуға дайын бола алмайды. Жүйке жүйесінің бұл қабілеті біздің жадымыздың қасиеттерімен ерекшеленеді, барлық түскен мәліметтер ұзақ уақыт бойы есте сақталмаса. Ұзақ мерзімді жады қатаң "цензураға" бағынады, дегенмен, олар бай уайымдармен боялған болса, оқиғалар мен фактілер ұзаққа созылып қалады. Эмоциялар ізді бекітуде үлкен маңызға ие. Шартты рефлексдер тек қабықта ғана емес, сондай-ақ зәкірлік бөлімдерде де құрылады.

"Қателер мен түзетулер" жүйесі, "қажетті болашақ моделі".

Кез келген біздің әрекет реттеледі және басқарылуы мүмкін, себебі оның негізгі бөлігі кері байланыстардың немесе әрекет әсері туралы сигнал беретін кері афферентациялардың болуы болып табылады және осы әсерді ескере отырып, жүріп келе жатқан әрекеттің айқындығы бұзылған кезде түзетуді жүзеге асыру және енгізуге мүмкіндік береді. Бұл "қателер мен түзетулер" жүйесін кез келген ерікті қозғалысты орындауға жақсы көрсетуге болады. Тапсырманы орындау кезінде саусақтың ұшымен бұл әрекет жасайтын бұлшық етінен өз мұрын ұшына түсу, бұлшықет қай жағдайда орналасқанын және бұл жағдайда мақсатқа жететінін хабарлайтын Мишаға, жұлын мен бас миына кері сигналдар үздіксіз түседі. Егер қолдың бағыты дұрыс болмаса, бұлшықеттердің қысқаруы шамадан тыс немесе жеткіліксіз болса, бұл қателерді рефлекторлы түрде түзетеді. Клиникада осы басқару механизмінің (мысалы, проприоцептивті сезімталдықтың түсуі, мишық бұзылулары) келісілуінде қарапайым қозғалыс тапсырмалары нақты орындалуы мүмкін емес мысалдар көп.

Пайдаланған әдебиеттертізімі:

1. Қ.С. Тебенова; А.Р. Рымханова «Арнайы психология» Алматы 2011ж
2. Грищенко Л. Л. «Устранение дефектов речи», «Семья и детский сад» №1 2005 г.
3. Зайцева Г. Л. «Дактилология. Жестовая речь» М., 1991 г.
4. Малдыбаева А.О., Орынбаева Э.Ә. «Дефектология негіздері» Шымкент 2007 ж.

5. Намазбаева Ж. «Дефектологтың кенесі» А., 1980 ж.
6. Өмірбекова Қ., Серікбаев Қ. «Логопедия» А., 1996 ж.
7. Филичева Т.Б., Чевелева Н. А. «Логопедическая работа в специальном детском саду» М., 1997 г.
8. «Специальная педагогика» под ред. М.Н.Назаровой. М., 2000 г

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы памяти и способности в психологическом процессе у школьников.

Symmaru

This article points out the problems of schoolchildren's memory and ability in the psychological process.

ӘОЖ 372.8:78

САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Бейсенов Кудайберген Ержанович

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Кілт сөздер: саяси сана-сезім, гнесология, **саяси психология**.

Әлеуметтік немесе **қоғамдық психология** (гр. *psyche* — жан және *logos* — сөз, түсінік, ілім) — әлеуметтік топтарға қосылуымен байланысты адамдардың қызметі мен пәнінің заңдылықтарын, сонымен қоса ол топтардың өздерінің рухани ерекшеліктерін зерттейтін жантану ғылымдарының саласы.

Әлеуметтік психология отбасының, ұжымның, таптың, ұлттың, тағы да басқа адамдардың тұрған жеріне, кәсібіне, қоғамдағы алатын орнына қарай жіктелетін топтарының психологиясын зерттейді. Әлеуметтік психология қоғамда болып жатқан саяси-әлеуметтік құбылыстардың сырын түсінуге, олардан қорытынды шығарып, қоғамның даму бағытын айқындауға, ірі топтарды және тұтас қоғамды басқаруға, бағыттарды, шараларды айқындай отырып, оны стратегиялы дұрыс жолға салып отыруға көмектеседі. Сондықтан ғалымдар бұл ғылымның болашағы зор, ХХІ ғасырда жетекші орындарға шығады деп есептейді.

Әлеуметтік психологияның негізгі бөлімдеріне мыналар жатады:

- әлеуметтік топтардың психологиялық мінездемесі;
- тұлға психологиясы;
- ақпарат алмасу заңдылықтары және бірлескен қызмет үстіндегі адамдардың өзара әрекеттесуі;
- түрлі қауымдастықтарда қалыптасатын тұлғааралық өзара қатынастар.

Әлеуметтік психология өзге ғылымдармен — социологиямен педагогикамен, философиямен, саясаттанумен, мәдениеттанумен тығыз байланыста болады.

Социология қоғамның, топтың және жеке адамның құндылықтары мен нормаларының сипатын қарастырса, әлеуметтік психология сол адамдар өмір сүретін микро және макроортаның әсерін ескере отырып, олардың қалыптасуының нақты механизмдерін және тұлғаның дара ерекшеліктерін зерттейді. Егер социология тұлғаның әлеуметтік белсенділігінің түпкілікті қайнарларын ашатын болса, онда әлеуметтік психология олардың пайда болу жолдары мен заңдылықтарын қарастырады, белсенділікті мейлінше толық іске асырудың жағдайларын жасауға көмектеседі. Социология түрлі адамдар топтары мен қауымдастықтарының ішіндегі тұлғааралық байланыстардың әлеуметтік мәнін ашады. Ал әлеуметтік психологияны жеке адамның немесе жеке топтың қызметінен ол мәnniң қалай

және қандай формаларда көрініс беруі, тұлғалық сапалықтардың қалыптасуына қалай әсер ететіні қызықтырады.

Әлеуметтік психологияның философия құрамында ұзаққа созылған даму тарихы бар; Батыста XVIII ғасырдағы ағартушылық кезеңде оған көбірек көңіл бөліне бастады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында әлеуметтік психология жеке ғылым саласы ретінде орнықты.

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап әлеуметтік психология АҚШ, Англия, Германия, Франция, Жапония сияқты дамыған елдердегі психология ғылымының жетекші бағытына айналды.

Әлеуметтік психология бұрынғы Кеңес Одағында да көп көңіл бөлінген. Кеңес билігі тұсында бұл ғылым жетекші салаға айналды. Кеңестік әлеуметтік психологтардың зерттеулерінде тұлға және ұжым мәселелері Батыстағыдай топ динамикасы заңдылықтарынан өзгеше бағдарда алынып, ерекше теориялық құрылғыда қарастырылды. Ұлттардың және өзге ірі әлеуметтік топтардың психологиясы зерттелді. Олардың арасында Қазақстандық ғалымдардың да үлесі болды.^[1]

Ғылым саласы ретіндегі әлеуметтік психологияның зерттеу объектісіне мыналар жатады:

- адамдар арасындағы ақпарат алмасу және өзара әрекеттесу заңдылықтары, атап айтқанда, қоғамдық және тұлғааралық қатынастар құрылымындағы жүздесудің рөлі, оның құрылымы, атқаратын қызметі, жүздесу үдерісінде әсер ету амалдары;
- таптар мен ұлттар сияқты ірі және еңбек ұжымы мен отбасы сияқты шағын әлеуметтік топтардың психологиялық мінездемелері, бұған қоса ұжымшылдық, басқару және жетекшілік, топ болып шешім қабылдау, топ қызметінің тиімділігі сияқты үдерістерді зерттеу;
- тұлғаның әлеуметтік психологиясы, оның коммуникативтік сапалықтарына талдау жасау, әлеуметтену мәселелері, әлеуметтік мақсаттардың қалыптасуы және ауысуы, т.б.

Саяси сана-сезім – бұл қазіргі саяси психологияның ұғымдық координаттар жүйесіне кіретін және субъектінің өзі кіретін, сонымен қатар оның саясатпен байланысты әрекеттері және жағдайлары, олардың шындықпен байланысты субъектінің қабылдау нәтижелері көрсететін қазіргі саяси психология ортаңғы категорияларының бірі.

Құрамдық тұрғыда зерттеушілердің көбі саяси сананы көп деңгейдегі ішкі қайшылықты, «соғысып» байқалатын, біртекті, көпшамалы құрылым ретіндегі қарастырады, жалпылаған түрде субъектінің саясатпен және оған рационалды көзқарасымен (саясаттағы ұжымдық санасыздыққа қайшылыққа дейін) танысу деңгейін көрсетеді.

Гносеологиялық тұрғыда саяси сана басқа негіз құрайтын саяси – психологиялық ұғымдар мен категориялармен тығыз байланысты, жекеленген, ол саяси мәдениетпен тығыз байланысты-генетикалық тұрғыда, саяси сана, оның туынды, жоғары деңгейі және сол сәтте саяси мәдениеттің дамыған формаларында, оның орталық құрам бөлігі болып табылады. Саяси сана, саяси әрекетпен тығыз байланысты – саяси сана осындай әрекеттің субъективтік механизмдерінің рационалды негізі ретінде болады. Ол саяси жүйемен байланысты - психологиялық ұғымдар мен категориялармен тығыз байланысты. Жекелегенде, ол саяси мәдениетпен тығыз байланысты – генетикалық тұрғыда, саяси сана оның туынды, жоғарғы деңгейі және сол сәтте саяси мәдениеттің дамыған формаларында, оның орталық құрам бөлігі болып табылады. Саяси сана саяси әрекетпен тығыз байланысты – саяси сана осындай әрекеттің субъективтік механизмдердің рационалды негізгі ретінде болады. Ол саяси жүйемен байланысты – саяси сана өзімен оның субъективті фундаменті – «адамның негізін» көрсетеді және т.б.

Саяси сананың категориясы оған салынатын құрамның кеңдігіне, түсіндірмелі күштің кеңдігіне байланысты қолайлы болды, және өздік түйіндік ұғым түрлі ғылыми пәндердің бұған дейін көзқарастарымен шығарған. Мұндай синтетикалық қасиет сана ұғымына жаңа көбіне синтетикалық, тегі бойынша саяси-психикалық ғылымның негізін салушылардың бірі болды.

Саяси әлеуметтану саяси санада бірнеше кішкене басқа, алдымен идеологиялық және жалпылық деңгейлерді бөледі және оны алдымен саяси санадан тыс құрылған бір жағынан, шарттарымен теориялар қосындысы екінші жағынан, жеке адам немесе топпен оған маңызды қате әсер ететін ерекше факторлар ретінде саяси сананың идеологиялық компоненттерін бөліп әлеуметтік саяси шындықтың өздік анализі нәтижесінде алынған болып, қосындысын қарастырып, консервативті, либералды, революциялық, тоталитарлық, авторитарды, демократиялық және басқада саяси сананың нақты түрлерінің сипаттамаларын ашуда назар аударды.

Саяси санамен сана-сезімнен басқа саясатта біз әдетте иррационалды немесе мағынасыз үлкен рөл ойнайды. Оны «ұжымдық санасыздық» ұғымы мысалында қарастырайық.

Тұлғаның саясаттағы мәселесін қарастыратын ғылымда белгілі екі мөбағьыт бар: «субъективті және объективті» бағыттар. Кішкентай адамдар, үлкен адамға яғни қоғамға бағынышты болып келеді деген пікірді айтқан Т.Гоббс болатын және Спенсордың теориясында осы мәселе қарастырылған. Олар «адамды мемлекетке бағынышты» деген позицияны әртүрлі формада ұсынды. Қазіргі таңдағы осы позицияны ұстанушылар (Д.Белл, С.Липсет, У.Мур) бұл «тұрақты демократияны құру» үшін қажетті деп қарастырды.

Осы көзқарасқа қарама - қарсы көзқарас А.Смит және Годвиннің пікірінен бастау алады. Олар «қызығушылық» түсінігін енгізді. Олар тұлғаның жеке қызығушылығын саясатты қозғалысқа немесе дамуға әкелуші механизм деп қарастырды.

Әр түрлі позициялар мен бағыттарды жүйелей келе Р.Гринстайн жеке тұлғаның саясаттағы рөлін анықтайтын негізгі үш факторды бөлді. Біріншіден ол, тарихта орын алмаған, жаңа саяси жағдайдың пайда болуы. Екіншіден, бұл қандай нәтижеге алып келетіні белгісіз қиын және қайшылықты ситуациялар. Ең соңғы үшінші фактор бұл, әр түрлі саяси шешімдерді ұсынған, бірнеше топтың бірін таңдау жағдайы ретінде жіктеледі. Келесі қарастыратын мәселе бұл, саясатта адамдар қайдан пайда болады? Қалай «қарапайым адамдар» саяси мағынада тұлға болып қалыптасады, яғни азамат тұлғасы ретінде?

Саяси әлеуметтену: тұлға болып қалыптасу.

Адам туылғаннан саясаткер немесе тұлға, азамат болып туылмайды. Оны мұндай атақтарға қоғам немесе мемлекет сәйкесінше, осы қасиеттерді адам бойында тәрбиелеп содан кейін адам осы атақтарға ие болады. Азамат деп- заңға бағынушы, өз мемлекетін құрметтейтін, оның саяси жүйесін, биліктегі саяси мәдениетті мойындайтын адамды жатқызған.

Ал тұлға бұл- топтың немесе әлеуметтік ортаның адамға қойылатын күтім-талаптарға сай болумен қатар, әлеуметтік ролдерді дұрыс пайдалана білу, қоғамда қабылданған нормаларды адекватты қабылдау талаптары қойылады.

Әлеуметтену ұғымы кең мағынада бұл индивидтің алдыңғы ата-бабаларының мәдениетінде бекітілген тәжірибесімен жабдықтап, әлеуметтік рольдерді қабылдау арқылы оның тұлғаға айналуын атаймыз. Егер адам әлеуметтік рольдерді атқара алмаса, онда әлеуметтену процесі аяқталмаған болып есептеледі.

А.Н. Леонтьев негізгі үш ұғымды бөліп көрсеткен: индивид, индивидуалдылық және тұлға.

Индивид – бұл, өмірге келген кез-келген адам болып табылады. Индивидуалдылық – биологиялық жағынан бірдей индивидтер, өзінің қандай да бір ерекшелігімен өзгешеленіп тұратын индивидті атаймыз. Соңғысы, бұл тұлға – бұл индивидуалдылық, әлеуметтік ортада, саяси мәдениетте өзінің қандай да бір қызмет атқаратын, осы атаққа сай келетін адамды атаған.

Саяси әлеуметтену- бұл индивид пен саяси жүйенің өзара байланысы болып табылады.

Саяси әлеуметтенудің механизмдері бірнеше деңгейде қызмет атқарады. Бұл механизмдердің қызмет ету механизмін жалпылай келе былайша бөлген, жалпы әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық және индивидуалды. Жалпы әлеуметтік деңгейде, қоғам жалпы және үлкен топтар құраушы ретінде адамға үлкен көлемді макроәлеуметтік және макросаяси факторлар әсер етеді және адам оны бағалайды, осы бағалаудың арқасында ол осы қоғамға

және оның саяси жүйесіне сәйкесінше қатынас жасайды. Әлеуметтік-психологиялық деңгейде саяси мақсаттар мен құндылықтар үлкен және кіші топтар арқылы тасмалданады, ал бұл топтардың мүшесі индивид болып табылады. Осыған байланысты жанама қарым-қатынас және өзара әрекеттесу арқылы адам қарапайым саяси жүйе туралы мағлұмат алады. Осыған сүйене отырып, ол осы саяси жүйеге өзінің эмоционалды қатнасын таңдайды. Индивидуалды деңгейде саяси әлеуметтенудің механизмі ретінде индивидтің индивидуалды-психологиялық құрылымы негізінде қалыптасатын қажеттіліктер, мотивтер, бағдарлар мен стереотиптер саясаттағы адамның санасы мен жүріс-тұрысын басқарады.

Саяси әлеуметтенудің бірнеше негізгі деңгейі бар. Саяси әлеуметтенудің деңгейі немесе этаптары, адамның жасының ұлғаюымен және оның тұлға болып қалыптасуымен байланысты. Ең бірінші бала 3-4 жаста саясат туралы өзінің жанұясынан алады, оған ақпарат көзі ретінде, ең жақын әлеуметтік ортасы болып табылады.

Кейінірек бала мектепке барғаннан кейін, саяси әлеуметтенудің жаңа деңгейі басталады. Арнайы әлеуметтендірілген институт арқылы тек сандық емес, сонымен қатар сапалық саясат туралы білім қоры жиналады. Келес бұл – жеткіншектік деңгей, саяси құндылықтардың берілуінің жаңа элементтері пайда болады. Бұнда жаңа саяси әлеуметтік құрал пайда болады – формалды емес жастар топтары яғни, жалпы жастардың субмәдениеті кіреді. Бұлар саяси өмірде альтернативті роль атқарады.

Саяси сананың генезисі.

Бұл процесте зерттеу қиын болған. Психологиялық когнитивизм моделін, саяси ғылымның қабылдауы тұрақты болмады. Бірінші деңгейде 60ж.ж. басында саяси зерттеушілер әлгілі психолог Ж. Пиаже ұсынған, кішкентай баладан, жеткіншекке дейін ақыл-ой операцияларының тікелей тасымалдану процесіне сүйене отырып, баланың саяси санасының дамуына олардың саясатқа және басқаруға қатысты (правительства) Пиаже ұсынған көзқарасты ұстанды.

Екінші деңгейде, өткен ғасырдың 70-80-ші жылдары, когнитивті бағытталған саяси ғылым, бала әлеуметтенуі мен емес, үлкендердің саяси әлеуметтенуімен және бейәлеуметтенуімен айналысты. Олардың саяси санасына, тұлғаның идеологиялық компонентіне және олардың саяси шешімге және таңдаушылар қалауына әсерін қарастырды.

Саяси сананың негізгі элементі ретінде ойлаудың саяси генезисін қарастырамыз. Дж. Адельсон ең бірінші болып 60 жылдары Ж. Пиаженің бала санасын өзгерту оның жастық дамуына байланысты пікірін тексерген болатын. Оның ФРГ, АҚШ, Англияның (11-18) жас аралығындағы жас адамдардың саяси санасының өзгеруі бақыланды және ұлттық модельдерді салыстыруға тырысты. Нәтижесінде тұлғаның саяси құрылымы әлеуметтену деңгейін де әртүрлі дамиды. 11-13 жас аралығында саяси көзқарастар тез дамиды (представление). Керісінше, 16-18 жаста прогресс азая бастайды. 11 жастағы балада тұлғаға бағытталған және эгоцентрикалық қасиеттер басым болады. Ал 15 жаста ол абстрактілік, жалпылауға, формалды ойлай алады. Яғни, жалпы когнитивті дамуымен қатар, ең бірінші саяси ойлаудың өзгеруі – абстрактілі деңгейге жетеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Немировский В.Г., Невирко Д.Д., Гришев С.В. Социология: классические подходы к анализу социальной реальности. – М. 2010, – 555 с.
2. Дюркгейм Э. Социология и теория познания // новые идеи в социологии. – Спб., – С. 38
3. Кудрявцова В.Н., Казимирчук В.П. современная социология права. – М.: Юрист, 2005. – 300 с.
3. Садырова М.С. Индикаторы профессиональной адаптации // Глобализация и вопросы социологической адаптации. Материалы II конгресса социологов Казахстана, Астана, 8 июля – Астана, 2015. Ч.1. – С. 226.
4. Linda Lindsey, Stephen Beach. Sociology: social life and social issues. Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey 07458. – 2009.– 733 p.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы работы социального педагога с детьми.

Symmaru

This article deals with the problems of the social teacher's work with children.

ӘОЖ 372.8:78

ҚАЗІРГІ ТҰЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бекназар Айдана Берікқызы

Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығыны
2-курс магистрі

Кілт сөздер: өзін - өзі басқару, адекватты өзін - өзі бағалау, психология, педагогика.

«Әлеуметтену» ұғымы қазіргі кезеңде кеңінен таралып, тек қана әлеуметтану ғылымында емес, сонымен бірге психология, педагогика, этнология, криминалистика, әлеуметтік жұмыс, дінтану және басқа да қоғамдық ғылымдар саласында қолданылады. Тұлғаның түрлі теорияларының негізін құрайтын әлеуметтену процесінің көптеген парадигмалары қатар өмір сүріп келеді. Әлеуметтену процесін зерттеуге қатысты тәсілдердің көптігі бұл әлеуметтік құбылыстың күрделі және қарама-қайшылықты екендігін және топтастыру мен жүйелеудің әрқилы түрлерінің мүмкін екендігін көрсетеді.

Философиялық еңбектерде әлеуметтенуді адамның әлеуметтік сапаларды игеру, «биодан»«социо-ға» өту процесі деп, қарайтын кең, абстракті түрде түсіну орын алады. «Әлеуметтену» ұғымымен қатар индивидтің әлеуметтік сапаларды қалыптастырғандығын көрсететін «тұлғаның әлеуметтік қалыптасуы» деген ұғымның қолданылуы осының мысалы.

Этнографиялық зерттеулердің көптеген түрлері әлеуметтенуді инкультурация (немесе энкультурация) ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мұнда әлеуметтену ұрпақтар аралығында мәдениетті жеткізіп отырудың механизмі рөлін атқарады.

Әлеуметтенудің социологиялық анықтамаларында тұлғаның қалыптасуына тигізетін әлеуметтік факторлардың (рөлдер және мәртебелер, құндылықтар, талаптар, әлеуметтік институттар, *т.б.*) әсеріне ерекше көңіл бөлінеді. Психологиялық анықтамаларда дербестіктің қалыптасуына және адамдардың жекелік айырмашылықтарына акцент жасалынса, педагогикалық анықтамаларда әлеуметтену процесіндегі тәрбиенің рөлі қарастырылады.

Тұлғаның әлеуметтенуі деп оның қоғамға енуі арқылы сыртқы орта мен жекелік сапаларының әсерлерінің негізінде өзінің жекелік және әлеуметтік мәнін көрсетуін айтады. Осылайша, әлеуметтену процесінде тұлғаның әлеуметтік тұрғыдан дамуы ғана емес, сонымен қатар оның жекелік ерекшеліктерінің қалыптасуы да жүзеге асады.

Тұлға әлеуметтену процесінде қоғамдық қатынастардың субъектісі және объектісі ретінде қалыптасады.

Әлеуметтенудің мүдделер немесе бағыну принципіне негізделген механизмдерінің ерекшеліктеріне байланысты оның құралдарының қандай да бір түріне артықшылық беріледі. Тоталитарлық қоғам жағдайында бағыну принципіне негізделген әлеуметтенудің ақпараттық-білімдік құралдары идеологиялық, бір жақтылық сипатымен ерекшеленді. Ұйымдастыру-реттеу құралдары мемлекеттік тапсырыстың негізінде мемлекетке қажет адамдарды қалыптастырды. Сондықтан да өзін-өзі ұйымдастырушы жүйелердің орнына сыртқы факторлар-дың әсерімен қалыптасқан жүйелер орын алды. Барлық аталған құралдардың ішінде бақылау құралдары негізгі орында болды. Ал стимул беруші (ынталандырушы) құралдар көбінесе қоғам алдында шексіз қарыздарлық пен борыштарын сезінген адамдардың энтузиазмдерін көтеру мақсатын орындады. «Адам мақсат ретінде» – бұл әлеуметтенудің қазіргі үлгісінің түрі.

Қазіргі уақытта әлеуметтенудің бағыну үлгісі мен қатар мүдделер принципіне қызығушылықпен қарау орын алуда. Өзін-өзі ұйымдастыра, бақылай, жетілдіре білетін

тұлғаны қалыптастыру өзекті болып отыр. Ақпараттық-білімдік құралдар енді тұлғаның жан-жақты қалыптасуына қызмет етуге бағытталуда. Бақылау құралдарының көмегімен тыңдай білетін адамды ғана емес, өзін-өзі бақылай білетін жауапкершілігі бар адамды қалыптастыру да маңызды. Ынталандыру құралдары, негізінен алғанда, адамдардың белсенділіктерін, инициативасын көтеруге бағытталады.

Қазіргі кезеңде тұлғаның әлеуметтену процесінің әдістемелік негізі ретінде өзекті болып отырған концепциялардың қатарына виталистік, универсумдық концепцияларды жатқызуға болады. Виталистік концепция бірінші орынға жекелік және әлеуметтік тұрғыдан қарастырылғандағы тұлғаның субъектілік сапасын қояды. «Адамның өмірлік күші» және «өмірлік кеңістік» деген категорияларды басшылыққа ала отырып, бұл концепцияның жақтастары тұлғаның белгілі бір әлеуметтік кеңістікте және уақыт аралығында өмір сүру жағдайларына талдау жүргізеді. Бұл концепцияның түсіндіруі бойынша, тұлға әлеуметтенудің жеке және әлеуметтік субъектісі ретінде табиғи-биологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторлардың нәтижесі болып табылатын өмірлік күші арқылы өзінің өмір сүріп отырған әлеуметтік ортасына, яғни өмірлік кеңістігіне сөзсіз әсерін тигізеді.

Универсумдық парадигма тұлғаның биопсихоәлеуметтік мәнінің негізінде оның рухани жақтарына ерекше мән беруімен сипатталады.

Минималдық универсумға негізделген универсумдық парадигма әрбір дамып келе жатқан материалдық жүйені (оның ішінде тұлғаны да) бейнелеуге қажетті сипаттамалардың аз көлемін – екі элемент, үш деңгей, бес күй, жеті қабатты ұсынады. Универсумдық парадигманың негізгі тұжырымдамаларына сәйкес, тұлғаның әлеуметтенуін адамның табиғи, әлеуметтік және рухани байланыстардың біртұтастығы ретінде әлеуметтік ортамен өзін белсенділікпен теңдестіруі және екі элементтің: сана мен санасыздықтың; үш деңгейдің: физикалық, астральдық (жан, эмоция сферасы) және менталдық (рух, ойлау сферасы) денелердің; бес кезеңнің: ертеректегі әлеуметтенудің, жалпы оқудың, кәсіби оқудың, әлеуметтік кемелденудің, өмірлік циклдің бітуінің; жеті қабатты (өзін) теңдестірудің: әлеуметтік-кәсіби, отбасылық-қауымдық, ұлттық-территориялық, діни-идеологиялық, эволюциялық-түрлік, жыныстық және рухани түрлерінің қатарлас жүруінің логикалық процесі ретінде анықтауға болады [1].

Универсумдық теорияның дамуына ерекше үлес қосқан В.Г. Немировский, минималдық универсум принципін «архетип», зерттеу объектісінің толықтырылған үлгісі, әрбір жүйенің даму процесінің жүзеге асырылу матрицасы ретінде қарастырады. Оның көзқарасы бойынша тұлғаның мәнін рационалдықпен қатар саналы түрде жасалынбайтын эмоционалдық мінез-құлық та сипаттайды.

Әлеуметтену процесінің мазмұны мен сипаты әлеуметтік-мәдени ортамен және тұлғаның жеке белсенділігімен тікелей байланысты. Бұл өзара байланыс үш деңгейде (қоғам, микроорта және жеке өмірлік тәжірибе) көрінеді. Әлеуметтену процесінде тұлға қоғамдық маңызды әлеуметтік-мәдени ақпараттарды, ал микроортада жақын топтардың құндылықтары мен талаптарын қабылдап, үшінші деңгейде бұл қабылданған құндылықтарды өзінің ішкі дүниесіне өткізуді жүзеге асырады.

Тұлғаның әлеуметтенуі қоғам мен жеке адамның әлеуметтенуінің бірігуінен құралады. Яғни, қоғам адамды қалыптастыратын болса, онда адам да қоғамды қалыптастырады. Тұлға қоғамға сөзсіз тәуелді. Ол қоғамсыз өмір сүре алмайды. Бірақ, оның өзіндік тәуелсіздігі бар ма? Керісінше әсердің болуы мүмкін бе? Әлеуметтену процесінің осы принципті, негізгі сұрағына жауап беруде әлеуметтанудың классиктері Э. Дюркгейм мен М. Вебер қарама-қарсы көзқарастарды жақтайды. Дюркгейм әлеуметтік шындықты жеке шындықтан жоғары тұратын автономды шындық ретінде қарастырады. Ол «жеке деректерге» «әлеуметтік деректерді», «жеке санаға», «ұжымдық сананы» қарсы қояды. «Ұжымдық түсініктерді жеке түсініктерден шығаруға болмайтындығы сияқты, қоғамды да жеке адамдардан, тұтасты бөліктерден, қиынды-қарапайымнан шығаруға болмайды», - деп есептейді [2]. Осы сұраққа байланысты М. Вебердің көзқарасы тікелей қарама-қарсы бағытты бейнелейді. Ол қоғамның дамуында жеке адамдардың іс-әрекеттеріне маңызды орын беретіндердің қатарында. М. Вебер

әлеуметтік іс-әрекеттің субъектісі ретінде қоғамды немесе ұжымдықтың басқа да түрлерін қарастырған Дюркгеймнен айрықша, субъект ретінде жеке адамның саналы түрде алдына қойған мақсатына жетуге бағытталған іс-әрекетін айтады.

Тұлғаның әлеуметтену процесінің механизмдеріне танымдық, бейімделу, интеграциялық механизмдерді жатқызуға болады.

Т. Парсонс әлеуметтенудің маңызды механизміне тұлғаның өзін үлкендермен теңдестіре қарауын жатқызады. Осы мағынасында әлеуметтенудің танымдық механизмі ретінде еліктеу мен теңдестіруді қарастыруға болады. Әлеуметтенуді тұлғаның әлеуметтік жүйеге бейімделу процесі ретінде қарастыра отырып, Т. Парсонс бейімделу механизміне де басты назар аударады. Бейімделу Парсонс бойынша институционализацияланған құндылықтарды қоғамның күтіліміне сай қабылдау ретінде түсіндіріледі. Ол конформизмді индивидтің табиғатының, оның бейімделу мүмкіндігінің көрінісі ретінде қарастыра отырып, оны әлеуметтік жүйенің қалыптасу заңдылығы ретінде түсіндіреді. Әлеуметтенудің интеграциялық механизмдері оның көзқарасы бойынша, ынтымақтастықтың белгілі бір деңгейіне жетудің тәсілі ретінде қарастырылады.

Қазіргі уақытта тұлғаның субъектілік сапаларының өзектендірілуіне байланысты әлеуметтенудің бейімделу механизмдерінің қатарына инициативаны да жатқызған жөн. Мұның себебі бейімделуді әлеуметтенудің белсенді механизмі ретінде қарастырумен тығыз байланысты.

Синергетиканың әдіснамалық рөлінің күшеюі әлеуметтенудің интеграциялық механизмдері ретінде қолдау үлгісімен қатар қақтығысты қарастыруды талап етеді. Яғни бұл жерде қоғамдағы ынтымақтастықты қалыптастыруда қақтығыстардың да жағымды жақтарын, қызметтерін ескеру қажет. Тұлға қоғамға қақтығыстарға ұшырай отырып та ене алады.

Жоғарыда аталған әлеуметтенудің механизмдерінің мағынасын ашып көрсететін болсақ, онда олар төмендегідей ерекшеліктермен сипатталады.

Еліктеу – индивидтің өзі еліктеп отырған объектінің ерекшеліктері мен мінез-құлық үлгілерін айнытпай салуы.

Теңдестіру – теңдестіріп отырған топтың құндылықтарын саналы түрде қабылдау;

Бейімделу – пассивті бейімделу қылығын таңдау.

Адаптация – белсенді бейімделу позициясын таңдау.

Конформизм (конформдық мінез-құлық) – келісімге келу, субъектілік позициядан бас тарту.

Қолдау үлгісі – қалыптасқан әлеуметтік тәртіптерді қолдаудың әрқилы түрлері.

Қақтығыс – субъектінің өзінің позициясының қарама-қарсы тұрған жақпен сәйкессіздігін сезінуі. Әлеуметтенуге «оқу» деген терминнен гөрі

«игеру» деген термин көбірек сәйкес келеді. Өзінің мазмұны жағынан бұл термин кеңірек және оқуды өзінің бір бөлігі ретінде қамтиды. Әлеуметтену адамның биологиялық түрден әлеуметтік түрге айналуын түсіндіреді. Бұл жерде әлеуметтік орта шешуші рөлге ие болады. Әлеуметтену процесі екі кезеңнен тұрады: біріншісі, адамның қоғамдық өмірге араласуы арқылы жеке әлеуметтік рөлдерді орындауы. Т. Парсонстың көзқарасы бойынша, жаңадан дүниеге келудің өзі белгілі бір әлеуметтік рөлді орындауға жатады. Екіншісі, адамның туғанынан бастап өлгеніне дейін созылатын әлеуметтік бақылау. Бұл – қоғамда тепе-теңдікті қамтамасыз ететін құрал.

Енді бірқатар ұғымдарды «әлеуметтену» ұғымымен салыстыра қарастырайық. «Әлеуметтену», «тұлғаның дамуы» деген ұғымдарды қарастырсақ, бұлар жеке адам мен ортаның белсенді түрде өзара байланысуын және адамның дамуының бір ғана кезеңін емес, бүкіл өмірін қамтитын, әлеуметтік сапаларды қалыптастыру процесі, – деген анықтама берсек те, бұл ұғымдарды теңдес деп есептей алмаймыз. «Әлеуметтену» ұғымы «тұлғаның дамуы» ұғымымен салыстырғанда нақтырақ, өйткені ол адамның бойында сол өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік жүйенің тарихи типіне сай қасиеттердің қалыптасуын бейнелейді. «Әлеуметтену» және «тұлғаның дамуы» ұғымдарының айырмашылығы, біріншісі, адамның әлеуметтік жақтарын, ал екіншісі, әлеуметтік, сонымен қатар биологиялық жақтарын

да бейнелейтіндігінде емес. «Әлеуметтену» ұғымы «тұлғаның дамуы» ұғымынан көлемі арқылы емес аспектісі арқылы ерекшеленеді. Атап айтқанда, адамның белгілі бір нақты қоғамда дами отырып, нақты сипаттамалар арқылы ерекшеленуін көрсетеді. Сонымен қатар «тұлғаның қалыптасуы» және «тұлғаның әлеуметтенуі» деген ұғымдарды да ажырата білген жөн. В.В. Москаленконың түсіндіруі бойынша, «тұлғаның қалыптасуы» ұғымы оның қалыптасуының және дамуының аяқталғандығын, кемелденгендігін бейнелейтін болса, онда «әлеуметтену» ұғымы адамдағы әлеуметтік сапалардың кемелденгендігін, жетілгендігін ғана емес, жаңа байланыстар жүйесіне тұлғаның енуімен олардың әрі қарай да өзгерістерге ұшырап отыратындығын бейнелейді. «Әлеуметтену» ұғымы «қалыптасу» ұғымымен салыстырғанда тұлғаның дамуының неғұрлым жалпы процесін қамтиды. Тағы да бір тоқталатын мәселе – бұл «әлеуметтену» және «тәрбие» ұғымдарының арақатынасы. Соңғысы алдыңғысымен салыстырғанда мағынасы жағынан тарлау, өйткені мұнда тұлғаға сыртқы әсерлердің тигізетін рөлін анықтауға, берілген процестің мақсатты түрде бағытталғандығын көрсетуге көп мән беріледі. Бірақ бұл ұғымдар мағынасы жағынан бірін-бірі толықтырып тұрады. Әлеуметтену өзіне әлеуметтік тұрғыдан бақыланатын мақсатты бағытталған процестерді (тәрбие) де, сонымен қатар тұлғаның қалыптасуына әсер ететін стихиялық, спонтанды процестерді де қамтиды. Осыған байланысты ғылыми әдебиеттерде әлеуметтенудің бағытталған және бағытталмаған түрлерін ажыратады. Бірінші түрге, қоғамның мақсатына, оның «әлеуметтік тапсырысына» сәйкес тұлғаны қалыптастыру үшін арнайы түрде жасалған әсер ету құралдарының жүйесін жатқызуға болады. Әлеуметтенудің бағытталмаған түрі қоғамдық қатынастардың сипатына байланысты келеді. Стихиялық әлеуметтену – жеке адамның тікелей өмір сүріп отырған ортасына сәйкес келетін әлеуметтік дағдылардың белгілі бір түрлерінің «автоматты» түрде қалыптасуы.

Қазіргі тұлғаның әлеуметтенуі түрлі өлшемдер: әлеуметтік қатынастар жүйесіне кіру деңгейі арқылы, тұлғалық және әлеуметтік мүмкіндіктерін жүзеге асыру деңгейі арқылы және өз өмірін жетілдіру жағдайларына байланысты бағаланады.

Аталған өлшемдер бойынша әлеуметтену көрсеткіштері тұлғаның қоғамдық еңбек бөлінісі жүйесінде алатын орны, жекелік сапасы мен әлеуметтік мәртебесі, қоғамдық-саяси іс-әрекетке қатысуы, отбасылық-тұрмыстық сферадағы жағдайы арқылы көрінетін әлеуметтік қасиеттері болып табылады.

Нақтырақ тұрғыдан қарастырғанда тұлғаның әлеуметтену өлшемдерінің танымдық, мінезқұлықтық, мотивациялық және рефлексивті түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Танымдық өлшем тұлғаның әлеуметтік өзара қарым-қатынастар құндылығы туралы және өзіндік құндылықтар жүйесінің қалыптасу дәрежесі туралы білу деңгейін сипаттайды.

Мінез-құлықтық өлшем тұлғаның басқа адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілетін, қарым-қатынас тәсілін сипаттайды.

Мотивациялық өлшем тұлғаның өзінің дамуына саналы тұрғыдан келуін көрсететін негізгі мотивтер жүйесі арқылы айқындалады.

Рефлексивті өлшем әлеуметтену процесінде тұлғаның өзіндік шығармашылық дамуын сипаттайды.

Әлеуметтенудің мазмұны, негізгі бағыттары және механизмдері қоғамның дамуының экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени факторларымен, отбасының өмір тіршілігімен, мектептің мақсаттары мен міндеттері арқылы анықталады.

Қоғамда өзінің сипаты мен мазмұны жағынан әрқилы болып келетін қоғамдық әрекеттердің түрлері жүзеге асырылады. Бұларға өндірістік-экономикалық, әлеуметтік-тұрмыстық, саяси, діни, эстетикалық, т.б. жатады. Бұлардың әрқайсысының өзінің әлеуметтік кеңістігі бар. Қоғамдық іс-әрекеттердің негізінде қоғамдық өмірдің түрлі сфералары

калыптасады. Қоғамдық өмірдің негізгі сфераларына экономикалық, саяси, әлеуметтік және басқаларын жатқызады.

Қоғамдық өмірдің негізгі салалары әлеуметтенудің экономикалық, саяси, құқықтық, рухани және әлеуметтік сияқты түрлі типтерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Тұлға әлеуметтену процесінде әлеуметтенудің бүкіл типтерінің диалектикалық біртұтастығын айқындайтын, өмір сүрудің негізгі бағыттарын бейнелейтін әлеуметтенудің комплексті жүйесіне енеді. Соңғы уақыттарда тұлғаның әлеуметтену процесін зерттеудің сферасы едәуір кеңейтіліп келеді. Сондықтан да бізге танымал әрі дағдылы болып қалған әлеуметтенудің дәстүрлі мәселелері ретіндегі саяси әлеуметтену, отбасындағы әлеуметтену, діни әлеуметтену және әлеуметтенудің басқа да түрлерімен бірге тұлғаның жаңа экономикалық үлгісінің қалыптасуын айқындайтын экономикалық әлеуметтену өзекті болып отыр.

«Экономикалық әлеуметтену» термині Қазақстанда нарық қоғамының басталуы жағдайында, яғни XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында пайда болды. Экономикалық әлеуметтену қоғамның экономикалық өміріне қатысу мақсатымен экономикалық білімдерді, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін қабылдау, тұлғаның экономикалық ойлауын, мінез-құлқын және мәдениетін қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады.

Тұлғаның экономикалық әлеуметтенуінің қазіргі мәселелері өзінің сипаты мен мәні, мазмұны жағынан алыс емес өткен шақта орын алған экономикалық әлеуметтену процестерімен ерекшеленеді. Қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында тұлғаның экономикалық тұрғыдан әлеуметтенуі, негізінен алғанда, экономикалық институттардың мүмкіншіліктеріне ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның қабілеті мен еркіне, жалпы мәдениетіне де байланысты болады. Ескі әлеуметтік институттардың жойылуына байланысты тұлғаның, топтардың, қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырып отыратын әлеуметтенудің жаңа технологияларын ендіріп отыру өзекті болып отыр. Бұл технологиялар әлеуметтік институттардың іс-әрекетін жаңа заманның талаптарына сай өзгертуге, тұлғаның жаңа экономикалық үлгілерінің қалыптасуына алғы шарттардың жасалуына мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде бүкіл әлемнің жаңа, сапалы технологиялар сатысына көтерілуі адамдық капиталды бағалап, дамытып отыруға мүмкіндік беретін елдердің ғана жоғары дамығандар қатарына кіретіндігін көрсетеді. Нарықтық қатынастар жағдайында қоғамдағы барлық экономикалық және саяси процестер тұлғаның мүддесі мен қажеттіліктері, мотивтері және іс-әрекеттері, сезімдері, қабілеті мен мүмкіншіліктері тұрғысынан қарастырылуы тиіс.

Әрбір қоғам нарықтық қатынастар жағдайында қоғамға қарсы бағытталған күштер тарапынан болатын үстемдік пен алдап-арбау сияқты әрекеттер жазықтығына айнарудан өзін қауіпсіздендіріп отыруы тиіс. Бәрінен бұрын экономикалық мінез-құлық әділеттілік өлшеміне негізделіп, адамгершілік-этикалық талаптарға сай жүзеге асырылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбиев, Ж.Ә. Педагогика / Ж.Ә.Әбиев, С.Б.Бабаев, А.М.Құдиярова - Алматы : Дарын, 2004. – 448 б.
2. Қоянбаев, Ж.Б. Педагогика / Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев. - Астана, Полиграфия РАПБ, 1998. – 380 б.
3. Берикханова, А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе / А.Е. Берикханова. Оқу құралы. - Алматы, 2009.-240 б.
4. Бабаев, С.Б., Оңалбек, Ж.К. Жалпы педагогика / С.Б. Бабаев, Ж.К.Оңалбек. «Заң әдебиеті». - Алматы, 2006. -228 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы работы социального педагога с детьми.

ӘОЖ 372.8:738

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚҰРАЛДАРЫ

Бержанова Гүлсин Ашировна

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: эмоцияның жағымсыз бағалау рөлі, эмоцияның басқарушы, эмоцияның қорғаныс қызметі, эмоцияның сигналдық қызметі.

Соңғы жылдарда адамның жан дүниесімен сырласып, оның психологиясын зерттеуде психологтар мен социолог мамандар, ұстаздар мен басқару қызметіндегі жетекшілерге жете зер салып көңіл аударып отырған маңызды мәселенің бірі адамдар арасындағы қарым-қатынас жасап, олардың өзара тілдесе білулерінің құпия сыры және оның кілті неде? Деген мәселенің шешімін табу қазіргі өмір талабы.

Қарым-қатынас – бұл адамның басқа адамдармен өзіндік өзара әсерлесуі және біріккен іс-әрекетте өзара қатынасының дамуы. Қарым-қатынас адамзат қатынасының күрделі түрі. А.Б.Добрович пікірінше, қарым-қатынас бірліктегі қызметті реттейді, сананың алғашқы қалыптасуының және дамуының құралы болып табылады. Ол жеке тұлғаның ойы мен іс-әрекетін анықтайды деген.

Кез-келген қарым-қатынас, адамдар арасындағы жай байланыс емес, біріккен іс-әрекет процесінде адамдар бір-бірін қабылдайды, ақпарат алмасады. Сондықтан қарым-қатынас процесінде үш түрлі өзара байланыс анықталды:

- перцептивті (қарым-қатынаста өзара қабылдау, өзара бағалау),
- интерактивті (әңгімелесуінің өзара әсерлесуін реттеу),
- коммуникативті (ақпарат алмасу).

Қарым-қатынас құралы – ақпарат алмасу кезіндегі операция. Адамдар арасындағы қатынас екі негізгі қарым-қатынас каналымен жүзеге асырылады:

- вербалды,
- вербалды емес.

Вербалды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды тезбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Тілдік дыбыстық құбылыс – сөз темпі, дауыс ырғағы, ритм, тембор, дикция.

Вербалды емес қарым-қатынас - «дене тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Бұл қарым-қатынас құралына – поза, ым-ишара, мимика, визуалды қатынас, тұлға аралық дистанция. Альберт Мейербайн қарым-қатынаста 7% ақпарат Вербалды(сөз арқылы), 38% дыбыс құралдары (дауыс темры, интонация, дыбыс күші), ал 55% ақпарат алмасудың Вербалды емес құралы арқылы берілетіні дәлелдеді. Осыдан Публиций: «Біз дауыс арқылы сөйлейміз, ал денемен әңгімелесеміз» деген.

Ақпаратты жеткізу негізгі сөз арқылы жүргізіледі. Әлеуметтік өмірдегі адамдардың іс-әрекеттерінің негізгі бір түрі – сөйлеу. Сөйлеу күрделі психикалық процесс. Сөйлеу адамдардың қарым-қатынас құралы.

Қарым-қатынас процесінің маңызды бөлігі-тыңдау шеберлігі. Зейін қойып, тыңдап отырған адамда көзі ым-ишара, көзі қозғалуы, сөйлеушіге тугелдей бөлгендігі айқын байқалады. Осы арқылы қарым-қатынас жасаудың белгілі таңбалары пайда болады. Қатынас жасаушы көіл куйін, ойын толық жеткізуге максималды ашуға мүмкіндік жасайды. Керісінше мен-мендік, сағырттық қарама-қарсы нәтиже береді. Тыңдау мен естуде үлкен айырмашылық

бар. Көбіне адамдар сөзді айта алады, бірақ естімейді (түсіну, қабылдау), көбіне адамдар ести алмайды. Бұдан адамдар тыңдай отырып өзінің басқа ойына тез ауысады. Адам сөйлегеннен 4 рет жылдам ойланады. Айтылғандағы және оның мағынасын қабылдауға 1сек уақыт кетеді. Егер сіз білмейтін сөз болса 3-5 сек. уақыт кетеді, ал уақытты толық түсіну үшін 14-15 сек уақыт қажет. Адам 1 минутта 60-70 сөздің мағынасын ұғынады.

Қарым-қатынастық кедергілер қарым-қатынастың нәтижелігі біздің қоршаған ортаны және адамдарды қабылдауымызға байланысты. Олар психикалық кедергілер қарым-қатынастағы кедергілер адамның өзара үйлесімді ара қатынас жасауына түрлі сатыдағы кедергілер. Кейде біздің сөзіміз, іс-әрекетіміз қасымыздағы адамға немесе әріптесімізге дұрыс айтылып дұрыс қабылданбайды. Сондықтан олар қатынастың жасалуынан қашады. Мұның барлығы кез-келген коммуникация, екінші адамға әсер етуі, өзі туралы басқа адамға қатынасы, жанның тыныштығы т.б. Бірақ барлық ақпарат қарым-қатынаста кедергі бола бермейді. Мсыалы: ашықтар, көп жыл өмір сүрген ерлі-зайыптылар бірін-бірі бірден көзқарас қисынынан түсінеді.

Қарым-қатынастық кедергілер қарым-қатынастың нәтижелігі біздің қоршаған ортаны және адамдарды қабылдауымызға байланысты. Олар психикалық кедергілер қарым-қатынастағы кедергілер адамның өзара үйлесімді ара қатынас жасауына түрлі сатыдағы кедергілер кейде біздің сөзіміз, іс-әрекетіміз қасымыздағы адамға немесе әріптесімізге дұрыс айтылып дұрыс қабылданбайды. Сондықтан олар қатынастың жасалуынан қашады. Мұның барлығы кез-келген коммуникация ол екінші адамға әсер етуі өзі туралы, басқа адамға қатынасы, жанның тыныштығы т.б. Бірақ барлық ақпарат қарым-қатынаста кедергі бола бермейді. Мсыалы: ғашықтар, көп жыл өмір сүрген ерлі-зайыптылар бір-бірін бірден көзқарас қисынынан түсінеді.

Қарым-қатынастық кедергілер түрлері.

1. Вербалды және вербалды емес қатынастық кедергілер.

Вербалды бұл сөзді бөлу талас эмоцияларды сөздер жабық түрдегі сұрақтардың қойылуы.

Вербалды емес екінші адам сізбен сөз қозғағысы келмейді, көзіне тіке қараудан қашады, қайта-қайта сағатына қарап, арақашықтық сақтап және т.б әрекеттер жасайды.

2. Адамның жеке өзіндік типтеріне байланысты ерекше (мінез-құлық, темперамент, жағымсыз эмоциялы жағдай)

а) қарым-қатынастағы темпераментке байланысты түрлі типтегі адамның қатынасы.

б) мінез-құлықтың сәйкес келмеуі

в) жағымсыз эмоция

г) жиіркену, жек көру

д) қорқыныш бұл бірінші биологиялық себептерге байланысы болуы мүмкін. Ол адамның денсаулығы мен өмірге қорқыныш, ауру жұқтыратырып алу.

3. Әлеуметтік моральдық, материалдық жағдай, қоғамдық ортадағы статус, жазалаудан сақтану, бір жақтан қысым көрсету және т.б

ж) ар-ұят және күнә бұл жерде адамның өзінің епетеісіздігіне байланысты.

3) Ұлттар арасындағы кедергілер.

Адамдар бір-бірімен түрлі деңгейде түсініп және ақпаратты түрлі типте алмасады. Ақпарат ауызша және жазбаша қарым-қатынаста болады.

Вербалды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды төзбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Тілдік дыбыстық құбылыс – сөз темпі, дауыс ырғағы, ритм, тембор, дикция.

Біз білеміз өте білімді және дұрыс ауызша және жазбаша сөз ол адамдармен өзара әрекеттесудің жемісті нәтижесі.

Сөздік қарым-қатынастың құрылымына мыналар кіреді:

- тіл – сөз жүйесі, келбеті, айтылуы, олардың мағыларының дұрыс қосылуы.

- Тілдік дыбыс құбылысы- сөз темпі, ритм, тембр, дикция. Мұнда бірізді, қарапайым, жай, өлшемді сөз манерасы маңызды.

- Дауыстың мәнерлі сапасы - өзіндік дыбыс ерекшеліктері: күлкі, жылау, сыбырлау, күрсіну, пауза, мысқылдау.

Қарым-қатынастың нәтижелігі екінші адамды ұғыну, сөзді түсіну, интонация, Вербалды емес түрдегі ақпаратты оқи алуы.

Қарым-қатынастың синтоникалық моделіне қол жеткізу мақсатында тілді мазмұнды және кедергісіз қолдану репрезентивтік жүйе деңгейіне байланысты. Яғни әңгімелесу мен іскерлік қатынастар вербалдық формада (ағылшын тілінен аударғанда – verbal – сөз, ауызша деген мағына береді) жүзеге асады. Бұл қарым-қатынасқа қатысушылардан тек сауаттылықты ғана емес, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас этикасын сақтауды қажет етеді. Және де бірқатар сөз сапаларына да байланысты болады.

Оларға: *сөз нақтылығы, сөз тазалығы, сөз жүйелігі, сөз мәнерлігі, сөз байлығы, сөз орындылығы* жатады. Бұл сөз сапалары білім субъектілері арасындағы қарым-қатынастың тиімді болуында маңызды роль атқарады.

Яғни:

- *сөз тазалығы* - әдеби тілден тыс сөздердің қолданылмауы, соның ішінде диалектік, кәсіби, жаргон сөздер және т.б.;

- *сөз нақтылығы* – сөз мазмұны мен ақпарат мағынасының негізіне сәйкес келуі. Сөздің нақтылығы сөзді орынды, нақты, сөз мағынасына қарай, синоним, антоним, омоним сөздерді дұрыс қолдана алуға байланысты. Сөз нақтылығының маңызды шарты - лексикалық нормалардың сақталуында. Егер сөйлеуші қажетті ақпаратты субъектіге жеткізуде мағыналас сөздердің ішіндегі ең орындысын таңдаған кезде ғана, сөз нақтылығы көрініс береді.

- *сөз жүйелігі* – ойлау компоненттерінің бөліктері мен сөйлеу компоненттерінің мағынасының қатынасының көрінісі;

- *сөз мәнерлігі* – тіл мәнерінің бар мүмкіндіктерін жүзеге асыру нәтижесінде көрініс беретін сапа. Ол барлық деңгейлердегі тіл бірліктерімен жасалына береді. Сонымен қатар, тілдің арнайы көркемдік қасиеттері болады (троптар, стилистикалық фигуралар), олар айтылған ойды, әсерлі, образды, эмоционалды етуге көмек береді;

- *сөз байлығы* – ақпаратты барынша әсерлі жеткізе алуға мүмкіндік беретін сөз бірліктерін еркін және кең қолдана алу;

- *сөз орындылығы* – тілдегі сөз бірліктерінің мақсатына, жағдайына, мағынасына сәйкес қолданылуы.

Аталмыш категориялар вербальды қарым-қатынас құралдары болып табылады. Вербальды қарым-қатынас тек адамға ғана тән және тілді меңгеру міндетті шарт болып табылады. Өзінің коммуникативтік мүмкіндіктеріне қарай ол вербальды емес қарым-қатынастың барша түрлері мен формаларынан бай, дегенмен оны толықтай алмастыра алмайды. Және де вербальды қарым-қатынастың дамуы бастапқыда міндетті түрде коммуникацияның вербальды емес құралдарына келіп тіреледі /435-б./.

Жалпы адамдарда қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес түрлері маңызды болып табылады. Вербальды емес қарым-қатынас дыбыстық сөйлеуді, табиғи тілді құрал ретінде пайдалануды қажет етпейді. Вербальды емес қарым-қатынас – ол мимика, жест, пантомимика, тура сенсорлы немесе жанасудың көмегімен жүзеге асады. Бұл өзгелерден алынатын тактильді, көру, есту, иіс сезу және т.б. сезімдер мен образдар.

Вербалды емес қарым-қатынас - «дене тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Бұл қарым-қатынас құралына – поза, ым-ишара, мимика, визуалды қатынас, тұлға аралық дистанция.

Қарым-қатынаста Вербалды және Вербалды емес қатынастық кедергілер бар. Вербалды–сөзді бөлу, талас, эмоцияналды сөздер, жабық түрдегі сұрақтардың қойылуы.

Вербалды емес екінші адам сізбен сөз қозғағысы келмейді, көзіне тіке қараудан қашады, қайта-қайта сағатына қарап, арақашықтық сақтап және т.б әрекеттер жасайды.

Вербалды емес қарым-қатынас құралдары:

– поза, жест, жүріс.

- мимика

- визуалды контакт
- тұлғааралық қашақтық.

Вербалды емес тіл басқа адамның сезімін түсінуге және өзінің сезімін жеткізуге қолайлы, басқа әдістер ақпаратты жеткізе алмағанда маңызды, адамның айтқаны, қозғалыстың жасанды және оның ақиқат екендігін түсуге ыңғайлы.

Бұл тіл барлық ер және әйел адамдарға, барлық мамандықтарға да толығымен түсінікті. Бірақ түрлі көзқарастар әр түрлі ұлт өкілдеріне байланысты анықтау қиынға соғады.

Арнайы іскерлік сферада қарым-қатынас іскерлік мінездемеге ие болады қарым-қатынас түскенде іскерлік және тұрмыстық деп бөліну арнайы және арнайы емес қарым-қатынас, формальды және формальды емес топтардың адамдардың байланыстырған дұрысырақ. Формальды топтарға ұйымдастырылған ұжымға анық мақсаттар адамдарды должносттары бойынша орналастыру, онда құқықтары мен міндеттері шарттарға сәйкес анықталады, ол қарым-қатынасқа түскенде міндетті түрде көрінеді. Бірақтан әр ұжымда іскерлік қатынастың басқа тағы жекеше қатынастың болатынын естен шығармауымыз керек.

«Іскерлік қарым-қатынас» деген сөздің өзі көбінесе іскер адамдардың арасындағы, бизнесмен, комерсант предпринимательдің арасындағы қарым-қатынас деп түсіндіріледі. Бірақ іскерлік қарым-қатынас дегенді кең көлемде түсіну қажет яғни ұйымдастырылған және служебный сферада (іскерлік әңгіме, әріптестердің, служебный талас, класс жиналысы, бастықпен әңгіме, педсовет тағыда сол сияқты.)

Іскерлік қарым-қатынас бұл әңгімелесушілердің арасында бір-бірімен ақпарат, тәжірибе алмасады, нақты мәселенің шешімін табу болады. Іскерлік қатынастың басқа қатынастан өзгешелігі - бұл процесте өздерінің шешімін табатын мақсат және нақты тапсырма қойылады. Қарапайым достық қатынастық көбінесе нақты тапсырмалар қойылмайды, арнайы мақсат жоқ және ол кез-келген уақытта тоқтатуға болады. Іскерлік қатынастың мақсаты қандайда бір мәселенің шешімін табу құралы болу керек. Іскерлік қатынастың өзгешелігі және телефон арқылы сөйлесу жатады. Ауызша қатынастың келесі түрлері көрсетіледі: әңгіме, дискуссиялар, таластар. Ал жазбаша іскерлік қатынастың түрлеріне көбінесе іскерлік хат, өтініш, мірбаян, нездеме, түсініктеме, сенім хат, хаттама т.б. жатады.

Қарым-қатынас жасағанда әңгіменің шарттары маңызды роль атқарады, болатын орны, уақыты, көптеген кедергілердің болмауы, телефонның дыбыстары, бөлмеде ықтият болуы және стол үстінде қағаздарды реттемейут.б. Әңгімелесушінің қолы тимей жұмыс жасап жатқан кезінде қатынасқа түспей-ақ қойған жөн.

Қандай болмасын әңгімеге алдын ала дайындалу керектігін ұмытпаған жөн. Егер әңгіме барысында көп нәрсе білу керек болса, онда арнайы, қажетті сұрақтарды рет-ретімен жазып алу керек. Алдын ала өзінді дайындау маңызды. Мен әңгімені қалай бастаймын? Қандай аргументтер келтіремін? Қандай қарсылықты күту керек? Мен оларды қалай теріске шығарамын? Қандай соңғы шешуші аргумент қолданамын?

Әңгіме жылу жүзбен орташа ырғақпен сөйлеген дұрыс-ол оның бойында сенімділікті ұялатады. Әңгіме белгіленген уақыт жайында ескертіп отыру қажет. Бірінші сөз ол сізге таныс, таныс емес болсын әңгімелесе беріледі. Осыдан кейін өзіңіздің көз қарасыңызды айта аласыз.

Қарым-қатынастың болмауына келесі жағдайда әсер етеді.

1. Сенімсіздік көрсету. Кешірім сұраудан қашу керек яғни бұл сенімсіздікті білдіреді. «Кешіріңіз, кедергі жасасам». «Мен тағы естісем деп едім» «Өтініш, егер сізде есені тыңдауға уақыт болса».

Керісінше, әңгімені бастағанда кездесуге не түрлі болғанын айту керек. Серіктесіңізге оның сұрағының барлығына жауап бере алатыныңызды байқатыңыз.

2. Кездесу барысында ыңғайсыздық көрсету яғни «сізбен тесірек жағдайды қарастырайық». «Мен өтіп бара жатып сізге кіре салдым». «Ал менде бұл жөнінде басқа пікір».

Әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология – М., 2010.

2. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – М.: 2011
3. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. – М.: Наука,
4. Вильюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М. 2006
5. Выготский Л.С. Спиноза и его учение об эмоциях в свете современной психоневрологии // Вопросы философии, 2009 №6. – С. 16-23.
- 6.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы психологического значения воспитания в формировании личности.

Symmaru

This article points out the problems of the psychological value of education in the formation of personality.

ӘОЖ 372.878

ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨМІРШЕҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бериков Арман Кадырбаевич

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Бұл мақалада қысқаша болса да, қазақ халқының ұлттық мінез-құлқын (психологиясын), алдымен Ресейдің отарлау саясаты, одан кейін Кеңес үкіметі кезіндегі жалғасын тауып қалай өзгертіп отырғанын талдай келе, сол құрсаудағы психология бұғауынан шығып ұлттық психологияны сақтап қалу мақсатында ой өрбіткенді жөн көрдік,

Қазақтың көне тарихына зейін қойып қараңыз, қазақ халқы ежелден парасатты, зерек, жан-жақты дамыған, өмірге тез бейімделетін, жасы үлкенді (бір жас үлкен болса да) «Ит көйлекті бұрын тоздырған» деп оны аға тұтып сыйлаған, ынтымағы жарасқан ел болғанын білесіз.

Сондықтанда шығар, сонша кең байтақ жер суды иеленіп отырған қазақ елінің арасында бірде-бір түрме салмаған, есігінде құлып болмаған екен. Бұл жағдайды терең зерттеген патшалық Ресей, қазақ халқын рухани аздырып, мәңгілік бұғауда ұстау үшін халықтың ұлттық қасиетін сақтайтын мінез-құлқынан ажыратуды жоспарлы түрде, кешенді зымиандық саясатпен жүргізіп отырған. Ол Кеңес үкіметі кезінде де тоқталмаған.

Біріншіден, қазақ халқы ұлт дәрежесіне көтерілмес үшін, оларды зердесіздікке ұрындыру мақсатында қазақтың оқуы болмаған, білімсіз, дарынсыз, өнерсіз көшпенді жұрт деген үгітті үздіксіз жүргізді. Оны жүзеге асыру үшін, қазақтар қолданып келген көне араб әліпбиін әуелі латын графикасына көшіріп, одан кейін кириллицамен ауыстырды. Нәтижеде сан ғасырлық тарихымыздан, ұрпаққа беретін өсиетінен тәлім-тәрбиелік, өмірлік мәні зор. Көптеген ғылыми-тәжірибелік кітаптарымыздан айырылып шыға келдік.

Мұндай қорлыққа шыдай алмайтын өжет халықты әбден есеңгіретіп тастау үшін, оларды ашаршылыққа душар етіп, зиялыларын «халық жауы» қылып қырып тастағанын енді біліп отырмыз. Осылайша «жабайы», «білімсіз», «тарихы жоқ», «көшпенді, шұбырынды» болдықта қалдық емес пе?

Халықты халық етіп, ұлттық мінез-құлықты қалыптастыратын біздің ақсақалдарымызбен молдалар және халықтың ынтымағы, сөзге – мәнге тұру, мәрттік, туыстық-намыстық сезім еді. Бұндай ұлттық дәстүрлерді жою мақсатында отаршыл саясатпен – байды байға, кедейді байға, туысты туысқа азғырып жікке бөліп, айдап салып елдің берекеcін қашырып отырды. Ұлттық әдет-ғұрып салт – дәстүрлерді елдің тұрмыс-тіршілігінен алыстатып қажет болған жерде қызында қазаққа берді. Өйткені анасы орыс болса бала, қыздары да сол ықпалда

болатыны даусыз нәрсе. Әулеттік жақындықты білдіретін атаулармен жер су аттарына дейін өзгертуді түпкілікті мақсат етті.

«Әкені-папа», «Шешені (апаны)-мама» деп атап орыс дәстүрін елеусіз кіргіздіде, оны бір жола орнықтырды. Егер балаларымыз «әке», «шеше(апа) деп атаса, әке шешесі несі?» - деп шошитын күйге жеттік қой. Нәтижеде, үлкенді сыйлау сияқты керемет дәстүріміз жойылып, мейірімділік, имандылық тозды. Әсіресе Санжар Аспандияров ағамыз айтқандай ұлттық қасиетпен намыс өше бастады, яғни өзі қазақ бола тұрып, қазақты жек көріп менсінбейтін болып қалдық.

Халықтық ұлттық ерекшелігін аңғартатын белгілердің бірі оның бет бинесімен сыртқы келбеті екен. Оданда мақұрым ету мақсатында 1920 ж. қазақтың ұлттық киімдерін ескінің қалдығы деп кидірмеу туралы құжатта қабылданған. Сол сияқты тазалықты сақтау қажет деген сылтаумен мектепке келген қыздарын еңіретіп отырып бұрымынан шаштарын міндетті түрде қырыққан екен. Осындай іс-әрекеттердің нәтижесінде ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық киімдер құбыжық болып шыға келді де, аруларымыз тұлдаған аттай «жал құйрықсыз» жүдеу тартты.

Ауыл молдаларымен дін иелерін келемежге айналдыру арқылы көне оқу мен имандылықтан мақұрым болдық. Жан-жақты ойластырған осындай зымиан әрекеттер тоқтаусыз жүріп келді.

Қазақтың ұлттық бизнесін мінез-құлқын сақтап, оны өз тілінде, әдет-ғұрпында тәрбиелеп баулитын ең үлкен тірек - әрбір елдің аналары (әйелдер). Зымиандық саясат – қазақ қыздарын қалай да орысша оқуға күш-жігерін жұмсап, тынымсыз үгіт насихат жүргізді. Себебі орысша оқып тәрбие алған қыз – ертеңгі ана өзінің күйеуінде, балаларында орыс рухында тәрбиелейтіні түсінікті. Оның үстіне әйелдерді от басынан суытып, уақытының көбін өз шаңырағынан сыртта өткізетін етіп жоспарлау, балалардың қараусыз қалып, тәрбие жұмысының әлсіреуіне әкеліп соқты. Бұл бағыттағы зымиандық пиғылдар (әдейі жасасада, білмей жасасада) түгелдей іске асқанына бәріміз куәміз.

Кез келген халықтық көркейіп өсуі олардың салауаттылығына тікелей қатысты. Отаршылдық саясат қазақтарға арақ ішуді үйрету арқылы оларды болашағынан айыруды көздеді. Мұндай азғындаған халықты ешқандай күш-қару жұмсамай-ақ, бұғауда ұстап отыру қиынға соқпас еді.

Бұл жоспарға өзіміздің де «жақсы көмек көрсеткендігіміз» сонша, бұл күндері той-тамашамыздың ешқайсысы да арақ-шарапсыз өтпейтін болды. Ең сорақысы сол – қазақтың сыйлы қонағына бас тартатын салты ескерілмей, оның орнына алакөз арақтың шайтан азғырған шөлмегі келіп жатады...

Халқымыз сан жағынан да, сапа жағынан да өз дәрежесіне көтеріліп, есін жинап, гүлденіп-жайқалып еркін дамуы үшін осы айтылған келеісіз мінез-құлықты емдеп, зымиандық пиғылдағы саясатқа саналы түрде тойтарыс беру - әрбір намысы бар қазақтың ұл қыздарының перзенттік парызы.

Қазақ халқы ежелден зерделі болған дедік. Қыз алыспайтын рудың қалыптасуы, яғни жеті атаға дейін қыз алыспайтын көне салттың өзі көп нәрсені пайымдатады. Демек, бұл саясаттың қалыптасып қазірге дейін сақталуы қазақтардың тұқым қуалау заңын – жалпы текнаманы (генетиканы) зерттеп, мал шарушылығында және медицина текнамасын өз тіршілік-тұрмысында пайдаланғанын көрсетеді. Сондықтан тұқым қуалау заңының оқуы – текнама (генетика) ғылымы Г. Мендельден (чек ғалымы) бұрын қазақтарда болған деп айтуға да болады.

Тарихи дерекке қарағанда қазақ халқында жалпы білім беру жүйесі болған. Өйткені қазақ баласын тоғыз жасынан ауыл молдасына беріп, сауат ашатын. Алғашқы жылы олар «Әліпби», «Әбжәд», «Әдеп» және «Әркен» дейтін төрт пәнді игерген. «Әліпби» (қазір әліппе) - әріптерді тану. «Әбжәд» (қазіргі арифметика) – есеп сабағы. Бұл пәнде төрт амалдан басқа проценттеу, жобалау, жорамалдау тәсілдері және үй шаруашылығын жүргізу үшін қажетті есептеулер үйретілген. «Әдеп» сабағында өмірдегі, тұрмыстағы негізгі ережелер, қағидалар, адамгершіліктің негіздері, сый-құрмет, қарым-қатынас, т.б. дәрістер оқылатын. Ата –ананы,

үлкендерді сыйлау, кішіге қамқорлық көрсету қайырымдылық, шапағат, мейірімділік туралы сабақ өткізілетін. Ал «Әркен» сабағы негізінен, әсемдік өнерін қамтыған. Бұл сабақта балалардың әсемдік талғамын қалыптастырып, сырт келбетін қалай ұстауын, сөйлеу мәдениетін, шешендік өнерді игеруін қадағалаған. Бұлармен қатар киім-кешек, ыдыс-аяқ, ертұрман секілді тұрмыстық бұйымдар мен шаруашылық құралдарының жасалу және қолданылуы үйретілген.

Келесі жылы оқудың келесі кезеңі басталады. Мұнда бірінші жылғы пәндер кеңейтіліп оқылады да, «Әбтиек» (Құранның қысқа сүрелерінің жинағы) сабағы беріледі. «Әйтиек»ті оқығанда араб тілі қоса үйретіледі. Бұдан соң «Құранға» түседі.

Оқудың үшінші көркем шығармалар, яғни әдебиет сабағы оқытылған. Сонымен қоса «Мүнәжжім» - «астрономия» ғылымы негіздерін (аспан шырақтарына қарап арасындағы сөз баланың балиғатқа тола бастағандығын ғана емес, тұрмыстық білімі бар екендігін де бейнелейтін. Ауыл молдасының алдын көрген балалар бұдан ары қарай тұрмысы көтеріліп, оқуға ынтасы болса медресе, жоғары оқуға түсетін болған.

Соңғы кездерде қазіргі қалыптасқан жалпы орта білім беру жүйесін түбегейлі өзгертіп, ұлттық мінез-құлқымызға, дәстүрімізге сай келетін жаңа оқу жүйесін жасау керектігі сөз бола бастады. Біз сөз етіп отырған көне оқу жүйесі жайындағы әңгіме осы орайда қызмет жасап жатқан ағайындарға ойтүрткі үшін айтылып отыр. Әлемдік ғылымның дамуына үлес қосқан Шығыс ғұламалары осы үлгіде тәлім-тәрбие алған жоқ па? Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған ұлы бабамыз Әбунасыр әл-Фараби, кешегі өткен аталарымыз Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Х. Досмұхамедов, Санжар Аспандияровтың т.б. да осындай тәлім-тәрбие алған дала перзерттері еді ғой.

Мақаланы қорыта келіп айтарымыз бабаларымыз қазақ халқы өсіп-өніп дамуы үшін бабаларының ұлттық дәстүрге білім алуына, олардың салауатты хәм бауырмал болуына көп мән берген. Біз де осы үрдісті жалғастыра отырып, өмірге, тұрмысқа жақын тәлім-тәрбие мектебін қалыптастыруға ат салысайық демекпіз.

Этносаралық қарым-қатынастың психологиясы. Қарым-қатынастың этнопсихологиялық аспектілері

Этнопсихологиялық қатынас аспектілері

Қазіргі заманда қарым-қатынас элеуметтік-психологиялық феномен деңгейінде қарастырылады, адамдар арасындағы күрделі детерминизм (детерминизм – адамның еркі мен мінезінің өзара байланыстылығының себептерін, себептестігінің заңдылығын зерттейтін ілім) және қалыптасудың жан-жақты процесі және адамдар арасындағы байланыстың дамуы, ақпарат алмасуды енгізетін, сондай-ақ қарым-қатынас стратегиясын тудыратын, өзгені қабылдау мен түсінетін процесс.

Қ – қ вербальды және вербальды емес құралдардың, әртүрлі сигналдық белгілерді пайдалану арқылы іске асады.

Вербальды қ-қ тек адамға ғана тән және тілде түрлі белгілер жүйесін қолдану, фонетикалық белгілерді пайдалану ретінде туындайды. Сондықтан вербальды қ-қ тілді үйрену арқылы іске асады. Бұл сөйлеу қ-қ-ның мәдени дамуына, өз оның дәл жеткізуге, ойын түсінікті тілмен жеткізуге, уақытылы әріптестің реакциясына әсер етуге, оның көзін бір нәрсеге жеткізуге әсер етеді.

Мәдени тілдік қ-қ тілдің барлық құралдары мен мүмкіндіктерін тиімді пайдалану болып табылады. Ол лексикалық, грамматикалық, фонетикалық мәдениеттен тұрады. Сондықтан вербальды қ-қ – бұл ойды сөзбен және сөйлеммен жеткізу, барабар сөздерді талдау, олардан сөйлем құрастыру, сөйлесу, әріптесті тыңдау, оның ойын анықтау және т.б.

А.А.Потебня өзінің «Мысль и язык», «Язык и потребность» еңбектерінде тіл әр халықтың өмір сүруін дәлелдейтін құрал деп көрсеткен. Сонымен қатар халық өз тілінде сөйлей білуі қарастырылады. Ол әлемдік тілдердің екі түрлі қасиетін көрсетті : «дыбыстық бөлінуін және барлық тілдер символдық белгілерден тұрады. А.А.Потебня тілді дайын ойды білдіретін құрал ретінде емес, оның алғашқы туындауының элементтері ретінде қарастырады.

Сонымен тілді әр халық өзінің ұлттық ерекшеліктеріне қарай қалыптастырады. Потебняның ойынша тілін жоғалтқан халықтың өзі де жойылып кетеді.

Тіл – халықтың тарихи дамуының нәтижесі, оның ұлттық мінезінің қалыптасуы, оның ұлттық ерекшелігі, ойлау деңгейі, логикасы.

Этноп- да тіл мен ауа райының арасындағы тығыз байланыс бар деген көз-қарас қарастырылады. Бұл көзқарасқа сай, күн дауысты дыбыстарды тудырады, ал солтүстік дауыссыз дыбыстарды (мұздар мен мұздықтар сияқты) тудырады делінген. Дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар арасындағы тепе-теңдікті біркелкі климат тудырады.

Үлкен айырмашылықтар әр түрлі халықтарда қ-қ-тың ерекшелігіне байланысты болады. Кейбір елдерде көбіне мән ойдың айтылуына беріледі, қалай айтылғанына байланысты. Сондықтан бұл жерде ақпарат алмасудың когнитивтік стилі қолданылған. Ең біріншіден ойдың жүрдектігі, ұғымды дәл қолдану, айтылған ойдың қонымдылығы көрсетіледі. Мұндай мәдениетті төменгі контекст деп айтуға болады. Кейбір елдерде, назар көбіне сөйлесу контекстіне бөлінеді, қандай интонациямен және қ-қты жасырын оймен жеткізуге бөлінеді. Бұл жерде вербальды қ-қ-тың ең алдымен сыпайы сөйлесуге, сөйлеудің нақты оймен жеткізілмеуін қарастырады. Көбіне «мүмкін», «бәлкім» және т.б. сөздер қолданылады. Мұндай елдер жоғары контекстік мәдениетті көрсетеді.

Мысалы, жапондықтарға сыйластықты сақтауға сөйлем соңында етістіктің келуі көмектеседі.

Орыс мәдениетін зерттеуде оның тілінің жоғары контекстін екені айқындалды. Басқа тілдерге қарағанда белгісіздік аймағы бұл тілде көптеп кездеседі. Орыс тілінде белгісіздік есімдіктері көп қолданылады: «что-нибудь, что-то, как-бы, некто және т.б.» Т.Стефаненко қазіргі таңда орыс тілінде арам шөптей «как-бы» сөзі қолданысқа енгенін атап көрсетеді. Бұл сөз лингвистика алаңында бекер қолданысқа енген жоқ, өйткені Ресей қазіргі таңда әлеуметтік тұрақсыздық жағдайын бастан кешіруде. Орыс тіліне тән тағы бір ерекшелік оның жоғарғы эмоционалдығында. А.В.Выпебickaя көрсеткендей эмоционалдық сөздер «көп жағдайда сөйлеушінің минуттық көңіл-күйінен және ерекше қ-қ-нан, яғни сол кезеңдегі көңілін білдіреді.

Қазақ тілінде жоғарғы контекстік мәдениетке жатқызуға болады, бұл жерде ең алдымен назар хабарламаның контекстіне аударылады, не айтылғанына емес, қалай айтылғанына бағаланады. Хабарламаның формасы маңызды болып табылады. Қазақ тілінің ерекшелігі – оның ерекше бейнелілігінде, көп мағыналылығында. Қазақ халқында ертеде сұлу және бейнелі сөйлеу мен ән айтқан, ақын – импровизаторлар тегін құрметпен мақтауға ие болмаған. Үлкен тойларда ақындар айтысқа қатысып өздерінің шешендік өнерлерін көрсетіп, ойлау стилін, өздерінің сезімдерін жеткізген. Айтыс ұлттық әлемді қабылдау және әлемді тану болып табылған.

Вербальды қ-қ-тың ең маңызды мінездемесі тура немесе жанама қатынас стилі, адамның ішкі сезімін білдіреді. Қазақ тілінде қ-қ-тың жанама стилі көп қолданылады. Мыс, қазақ мақалы «Қызым, саған айтам, келінім сен тыңда» («Доченька, тебя я говорю, а ты, невестка слушай»)

Отбасында үйлесімділікті сақтау үшін, бір-бірінің арасындағы қ-қ-ты қиындатпау үшін, келінің қателіктерін, қызына айту арқылы түзетіп отыруға тырысады. Бұл айтуға үш кезең негізге алынады: келіннің мінез-құлқын сынмен қабылдау, бұл сынды сөзбен жеткізу, іс-әрекет. Олар өз нәтижесі бойынша парадоксалды болып келеді: келіннің теріс қылықтарын ойлау, бұл ойларды келіннің көңіліне тигізбей қызына айту. Қазақ әйелдері келінді тәрбиелей отырып қызын да тәрбиелеген.

Н. Лебедеваның айтуынша тікелей емес стиль әлеуметтік қарым-қатынасты ғана емес, әлеуметтік әрекетті сақтайды.

Қазақ тілінде «көк» сөзі екі мағынаны білдіреді – көк және жасыл. Аспан-«көк», ал «көк» - бұл жасыл түсті; көк шөпті де білдіреді. Көк аспан – шексіздіктің символы, жасыл шөп – бұл адамның жасы – шектеудің белгісі. Бұл бір сөздің амбиваленттік мағынасын білдіреді. Ж. Каракузова көрсеткендей «Амбиваленттік тек түр-түспен анықталмайды, көк-

жоғарыны, жасыл – төменді ғана көрсетпейді, көшпелі халық бұл түстерді бір-бірімен байланыстырады. Бұл мысал мифологияны еске түсіреді, «аспан» мен «жер» бір-біріне алшақ болған деген ұғымды келтіреді.

Екі жақты немесе амбиваленттік мағынаның психологиялық ойлауымен, психологиялық мінез-құлқын көруге болады.

Сол себептен вербальды қарым-қатынас тек қарым-қатынас функциясын ғана білдірмейді. Бұл қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсудің бір түрі; сонымен бірге сөйлесу арқылы сезімнің барлық эмоциясы білінеді; адамдардың арасындағы халықтың мәдениеті; даму, ойлау сатысын және т.б. білуге болады. Бұл адамның қоршаған ортамен этнопсихологиясын білдіреді.

Вербальды этникалық қарым-қатынас ауызша емес коммуникативтік құралдарға сүйенеді; сондықтан психологияда келесі түрлер мен формаларды бөліп көрсетуге болады.

оптика – кинетикалық – бұл басқа адамның қозғалысын көзбен қабылдау (тест, мимика, пантамимика, көзбен қарым-қатынас жасау)

паралингвистикалық, ритмика-интоноциялық сөйлеу (дауыс ырғағы, диапазоны, тембрі, екпіннің күші);

адамның экстралингвистикалық, физиологиялық қ-қ (үзіліс, күлкі, жылау, сөйлеу темпі, жөтел);

кеңістік-уақыттық қ-қ элементтері (дистанция, уақыт);

әріптеспен динамикалық қ-қ жасау (қол қысу, қол соғу, құшақтасу, сүйісу т.б.)

ольфакторлық, иіспен байланысты.

Сөйлеу каналдары арқылы таза ақпарат берілсе, вербальдық емес жолдармен әріптеске қ-қ-тың қимылдық бағалауы бойынша вербальдық қ-қ жүйесі негізгі массаның басшысы және әріптестің тура бейнесін бере алады. Вербальды емес байланыс құралдары зерттеуші А.Мейерабин 93 % ақпарат вербальдық емес қатынас каналдары арқылы беріледі десе, оның 55 %- мимика, жест арқылы, 38 %- тембр, дауыс ырғағы арқылы беріледі делінген.

Вербальды емес қатынас 700000 мимикалық жетістік, кейіптік қимылдардан тұрады деп көрсеткен.

И.Альтман және М. Говейн вервальды емес коммуникациялық екі стильді бөліп көрсетеді; жеке бағыттың стиль, жеке мәдени және жалпы-бағыттық, ұжымдық мәдениетке тән.

Қарама-қарсы әрекеттерге сай адамдар 4 негізгі вервальды емес қарым-қатынасты қарастырады:

Жеке – ашық стиль, вервальды емес әрекетке тән, жекешелікті көрсетеді. Бұл стильге экспрессивті вервальды емес стиль жатады.

Жеке-тұйық стиль, бұған пассивті тесттер жатады.

Жалпы – ашық стиль топтық норманы белгілейді.

Жалпы – тұйық стиль топтық норманы қарым-қатынас негізінде жұмсақтық пен ара қашықтықты сақтайды.

Оптика – кинетикалық байланыс құралдарына адамның көзбен көруі, тест арқылы сөйлесуі жатады, мимика – адамның бетінің бұйышық етеді арқылы ішкі жан-дүниесін білдіруі, пантомимика – сөйлеу кезіндегі адамның тұрысындағы кейпі, көзбен жасау-әріптеспен көз арқылы қатынас жасауы. Тілдік қатынас болмаған жағдайда оптика-кинетикалық құралдар негізгі қатынас құралдарына жатады. Сондықтан ақылгөйлердің айтуынша тест дене қозғалысы емес, жан қозғалысы.

Қазіргі жұмыстарда «этностық сана-сезімдер» ұғымы этностық топпен сәйкестік және топтың басқа этностық бірлестіктермен өзара әрекеті деп түсіндіріледі. Этноқұрушы

факторлардың біртіндеп, күрделі өтіп жатқын трансформациясына қарамастан, дәстүрлі мәдениет ұлттық салт-дәстүрлерде, мейрамдарда жүзеге асып, сақталып келе жатыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сабет Бап-Баба, 2007ж. (Бабаев). Психология негіздері: Оқу анықтамалық қолданба.
2. Алматы: Заң әдебиеті, 2010ж.
3. “Философия” Д. Кішібеков, Алматы, 2013
4. Столяренко Л.Д. «Основы психологии».- Ростов-на – Дону: «Феникс», 2016, 170-176 б.б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы психологического значения в формировании национальной культуры

Symmaru

This article studies the problems of psychological significance in the formation of a national culture.

ӘОЖ 372.8:738

ТҮЛҒАНЫҢ КӘСІБИ ДАМУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ботабекова Шолпан Алмасовна

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: **эмоция, тұлға, эволюция, индивид.**

Тұлғаның қалыптасуы мен дамуы үлкен мәселе екенін бір сөзбен жеткізіп айту өте қиын. Биологиялық тіршілік иесі ретінде өмірге келген адамның әлеуметке қосылып адам болып тұлғалануының негізінде жатқан нәрсе сөзсіз осы – тұлғаның кәсіби дамуының психологиялық ерекшеліктері екендігі еш дау тудырмаса керек.

Адамның эволюциялық даму жолында тек еңбек әрекеті ғана, яғни адамды адам еткен еңбек екенін көреміз. Осылайша, адам еңбек әрекеті арқылы қарадүрсін жабайы қоршаған ортаны игерілген, өңделген мәдени ортаға айналдырып өзгертті және өзі де өзгерді әрі мәдениленді. Осындай жасампаздық әрекеті арқасында адам қарапайым еңбек әрекетін күрделендірді әрі түрлендірді. Еңбек бөлінісіне байланысты орай болған күрделі еңбектен жеке-жеке кәсіп түрлері бөлініп шығып, кәсіппен айналысқан адамдар белгілі бір білімдерді игеріп, дағдылар қалыптастырып, тәжірибе жинақтап, шеберліліктерін шыңдап барып кәсіпке кіріскен.

Адамның тұлғалық дамуы мен кәсіби дамуы арақатынасы әрине бар. Ол қоршаған ортаға, адамдарға, материалдық және рухани мәдениет заттарына, отбасына және өз мамандығына деген жақсы қатынастардан байқалады. Сонымен, кәсіби дамудың негізгі ерекшеліктері - кәсіби байлықтар приоритеті, жұмысқа кірісіп кету, берілу.

Сондықтан да, қазіргі ғылымдағы кәсіпке дайындалу ұғымы, бір жағынан топтардың, таптардың, ұлттардың жалпы әлеуметтік жүйесінің құндылық стандарттарымен, екінші жағынан тұлғаның мотивациялық бағдарлауымен тығыз байланысты. Қоғамдағы маңызды құндылықтар интериоризациясы мінез-құлықтағы әлеуметтік нормативтерді игеру арқылы келеді. Құндылықтық бағдарлау қоғамдық маңызды істерде және мінез-құлықтарда пайда болатын сананың, мінез-құлықтың белгілі бір бағыттылығында өзін көрсетеді немесе өзі жөнінде мәлімет береді.

Индивидті, кәсіби және тұлғалық даму темптерінің сәйкес болуы дегеніміз адамдардың өзін-өзі еңбекке бейімдеуі және оны жүзеге асыруымен сипатталатын қатынас [1].

Жалпы айтқанда, адамның индивидті, тұлғалық және кәсіби дамуы оның индивидуалды өмірінде өзара әрекеттесіп, кәсіби өмір сценарийінің кең спектрін құрайды. Адамның шынға жетуі тұлғалық кәсіби қалыптасуының әр кезеңдерінде орналасады.

Кәсіби қалыптасу адам өмірінің ұзақ кезеңін қамтиды (35-40 жыл). Осы уақыт аралығында өмірлік және кәсіби жоспарлар өзгереді, әлеуметтік жағдайлар мен жетекші іс-әрекет ауысады, тұлға құрылымының қайта құрылуы жүреді. Осыған байланысты кәсіби қалыптасудың үздіксіз процесінде кезеңдердің бөліну критерийлері туралы сұрақ пайда болады.

Тұлғаның кәсіби қалыптасу мәселесін терең зерттеген отандық психологтардың бірі Т.В. Кудрявцев тұлғаның мамандыққа қатынасы мен іс-әрекеттің орындалу деңгейін кезеңдерді бөлу критерийлері ретінде алды. Ол кезеңдердің төрт түрін бөліп көрсетті:

- кәсіби ниет, (ой) оның пайда болуы мен қалыптасуы;
- кәсіби білім беру және кәсіби іс-әрекетке дайындық;
- мамандыққа кірісу, оны белсенді меңгеру және өндірістік ұжымнан өз орнын табу;
- кәсіби еңбекте тұлғаның толық жүзеге асуы [2].
- Е.А. Климов төмендегідей кәсіби бағдарланған кезеңді ұсынды:
- Оптация кезеңі (12-17 жас) – кәсіби өмірлік жолын саналы түрде таңдауға дайындық;
- Кәсіби дайындық кезеңі (15-23 жас) – болашақ кәсіби іс-әрекет икемділігіне үйрену,

қажетті білім алу;

• Кәсіпқойдың даму кезеңі (16-23 жастан бастап зейнеткерлікке дейін) – кәсіби қауымдастықтардағы тұлғааралық қарым-қатынас жүйесіне кіру және іс-әрекет субъектісінің әрі қарай дамуы [3].

А.К. Маркова кәсіпқойдың қалыптасуында 5 деңгей мен 9 кезеңді бөліп көрсетті:

• Кәсіпқойлыққа дейін мамандықпен алғаш рет танысу кезеңі;

• Кәсіпқойлық 3 кезеңнен тұрады: мамандыққа бейімделу, өзін-өзі таныту және шеберлілік түріндегі мамандықты еркін меңгеру;

• Жоғары кәсіпқойлық 3 кезеңнен тұрады: шығармашылық түрде мамандықты еркін меңгеру, әр түрлі мамандықтармен шұғылдану, өзін-өзі тұлға ретінде өзіндік шығармашылық болжау жасау;

• Кәсіпқой емес тұлғаның оқшаулануынан еңбектің кәсіби бүлінген нормалары арқылы орындалуы;

• Кәсіпқойлықтан кейін кәсіби іс-әрекеттің аяқталуы [4].

Кәсіби қалыптасу процесіндегі іс-әрекет динамикасын Н.С. Глуханюк зерттеген. Оның айтуынша, кәсіпке дайындық, оған бейімделу, шеберлік т.б. кезеңдерде тұлға іс-әрекеті күрделене және кеңейе түседі. Ал, В.Д. Шадриков кәсіби мәнді сапа ретінде іс-әрекет тиімділігіне және меңгеру табыстылығына әсер ететін іс-әрекет субъектісінің индивидуалды сапаларын қарастырған [5].

Н.С. Пряжников кәсіби өзіндік анықталуды зерттей келе, оның келесі түрлерін бөліп қарастырған: нақты еңбек функциясы кезіндегі, нақты еңбек орнындағы, нақты мамандықтағы, нақты кәсіптегі, өмірлік, тұлғалық және тұлғаның мәдениеттегі анықталулары [6].

Л.М. Митина кәсіби іс-әрекет қалыптасуының екі моделін бөліп көрсетті.

Бейімдік (адаптивті) моделі – адам сана-сезімінде кәсіби еңбектің сыртқы жағдайларға тәуелді болу тенденциясы кәсіби міндеттер, ережелер, нормаларды шешу алгоритмдерінің орындалуы түрінде басым болады.

Кәсіби даму моделі – тұлғаның қалыптасқан практика шектерінен шығу, өз іс-әрекетін практикалық қалыптасу затына айналдыру және сол арқылы өзінің кәсіби мүмкіндіктерінің шектерін жеңе алу қабілеттіліктерімен сипатталады [7].

Тұлғаны сана атрибуты ретінде қарастыратын болсақ, онда ол өзінің қажеттілігін бойындағы белсенділікпен көрсете алады. Бұл арада тұлға алдындағы құндылық пен сол құндылыққа жету мүмкіндігі орын алуы үшін тұлғаның ішкі рухани қабілеті жұмсалып, оның

әрекеті белсенді сипатта болуы керектігін айтып кетсек болады. Әлбетте, белсенділік дара емес әлеумет, ұжым ішінде көрінеді. Сондықтан біз студенттердің де іс-әрекетін қоғамдық іс-әрекеттерден бөлу мүмкін еместігін, олармен қатар кәсіби, педагогикалық және т.б. іс-әрекеттердің жүретіні жайлы айтқымыз келеді. Л.С. Выготский бұл мәселені яғни, тұлғаны әлеуметтік орта мен қоғамнан бөліп қарастыру мүмкін еместігін қарастыра келе, психологияда дамудың әлеуметтік жағдайлары деген түсінікті енгізген. Оның айтуынша, тұлғаның дамуы индивидтің мәдени құндылықтарды меңгеруімен ұйғарылады. Адамдық мазмұн және мән адам қатынастары нәтижесінде туындайды, яғни баланың баламен, үлкендермен тікелей әлеуметтік байланысы кезінде туындап, интериоризация арқылы адам санасында дамиды. Сонда бұл жерде адам қоғаммен және басқа адамдармен біріккен іс-әрекет жасау арқасында қалыптасады, дамиды және өзгереді десек те болады [8].

Тұлғаны белгілі-бір іс-әрекет тәсіліне дайындық күйлерін реттейтін функциялар өте көп. Осындай функцияларды атқаратындар қатарында өмірлік ұстанымды, қызығушылықтар бағыттылығын, құндылықтық бағдарларды, әлеуметтік бағдарларды, субъективтік қатынастарды, жетекші түрткіні қарастыруға болады. Отандық психологияда индивидпен саналанатын және мойындалатын барлық әлеуметтік құндылықтар оның өмірі барысында ассимиляцияланып, даралық құндылықтарға айналатыны жөнінде пікір айтылған.

Адамның кәсіпке бейімделуі басталғанда ол көптеген бейтаныс адамдармен байланысқа түседі. Ол тұлғаны тұрақты қалыптастыратын фактордың ең негізгісі кәсіптік қызмет процесінде, оң мотивация ретінде кәсіптік қажеттілік қалыптасқанда болады дейді. Климовтың ойынша, әрбір кәсіптік топ үшін өз қызметтерінің мәні, құндылықтары бар. Егер таңдалған кәсіп, өмірлік мән, субъекті бірлессе, онда кәсіптік қызмет мәнді, өмірлік сипатқа тең болады.

Э. Эриксонның айтуынша, жоғары оқу орнына түсу тұлғаның үлкендер рөлін қабылдауымен байланыста болады.

Тұлға қалыптасуының алғашқы кезеңі мектепке дейінгі жас. Тұлғаның әлеуметтену процесі адам өмірінің алғашқы сағаттарынан басталады. Бірақ алғашқы үш жыл өмірдің тарих алды, яғни оның дамуына қажетті жағдай туғызу кезеңі болып табылады. Элькониннің жіктемесі бойынша бұл нәрестелік кезең делінеді. Мектепке дейінгі кезең - (3-7 жас) алғашқы этикалық нормалар қабылданатын кезең. Баланың негізгі қызмет түрі рөлдік ойын. Осы кезеңде бала идентификация арқылы ережелерді, нормаларды, критерийлерді қабылдайды. Бұл процесс дәнекер үлкен адам арқылы және құрбысы арқылы жүзеге асады. Балалардың жүріс-тұрысына үлкен адамдар, олардың қимыл- қозғалысы, қарым-қатынасы үлгі болады.

Жасөспірімдік кезең (10-11, 13-14 жас). Бұл жастағы балалардың негізгі қызметі айналасына айрықша назар аудару. Сонымен қатар, бұл жаста араласудың ерекше нысаны – құштарлық (интимдік) қатынас пайда болады. Жасөспірімдік шақтың алғашқы кезеңінде құрбыларға деген бағдарда бұрылыс болады. Құрбылармен сөйлесу және мұндай қатынастардағы жақсылық жасөспірім үшін үлкен құндылық. Кольбергтің жіктемесі бойынша, бұл кездегі құндылықтың қалыптасуындағы негізгі рөл эмоцияға беріледі. Оның ойынша, дәл осы жасөспірімдік кезде эмоция дамуының психологиялық сатысы басталады.

Жастық кезде (15-18 жас) тұлғаның негізгі компоненттері қалыптасады. Олар мінез, жалпы және арнайы қабілеттер. Тұлғаны қалыптастыратын қиын компоненттер үлкен өмір табалдырығын аттаудың алғышарттары болып табылады. Бұл кезеңнің негізгі ерекшелігі, өзіндік рефлексияның күшеюі, яғни өзінің тұлғасын тану, өз қабілеттерін бағалау.

Осы кезде венгр философы П. Хайдудың айтуынша білім алу кезінде эмоционалдық бағалау мен уайымдау болмаса, индивидтер позитивтік құндылықтарды тек сөз жүзінде вербалды деңгейде ғана қабылдайтын болады [9].

Сонымен әлеуметтік нормалар мен жалпы қабылданған принциптерді рационалды бағалау, саналы ішкі қабылдаудың негізгі жағдайы болып табылады.

Жоғары оқу орындарында кәсіби дайындыққа оқу процесін ұйымдастыру ерекшеліктері, ұстаздар мен топтағы қарым-қатынас ерекшеліктері, оқу-тәрбие шаралары т.б. жағдайлар әсер

етеді. Бұл ықпалдарды көптеген зерттеушілер жұмысынан байқауға болады. Б.С. Круглов, А.В. Петровскийлердің айтуларына, оқытуды ұйымдастыру кезіндегі дәстүрлі емес нысандар құндылықтық бағдарлардың қалыптасуына әсер етеді. Сонымен, бұдан көрініп тұрғандай белгілі бір құндылықтың пайда болуы кәсіпке бейімделуге септігін тигізеді. Оқыту процесі кезінде, кәсіптік оқыту кезінде студенттердің бойында құндылықтық бағдарларды қалыптастыруға үлкен әсер тигізетін тұлға ұстаз болып табылады. Ол ұстаздың оқыту процесін ұйымдастыруына және оның мазмұнына байланысты.

Сондықтан, кәсіпке бейімделудегі құндылықтың дарытылуын қамтамасыз ету мақсатында оқытушылардың біліктілігі мен тәжірибесіне зор мән беру қажет.

Кәсіпке дайындалу жүйесі адам өмірінде ұзақ жылдар қалыптасып, біртіндеп индивидтің психологиялық ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады. Индивидтің бойындағы кәсіпке дайындалу қандай деңгейде болса да, ол өзінің маңызы бойынша адамды сипаттап, әлеуметтік жағдайларда адам мінез-құлқын саналы түрде басқарып, реттеп отыратын әрекетте өзінің ерекше орнын көрсетеді.

Осылайша, кәсіпке дайындық адамның мақсатына жетудегі барлық іс- әрекетін басқаруға әсер етіп отыратын ерекше сипатымен түсіндіріледі. Сондықтан да, біз студенттердің бойындағы кәсіпке дайындық ерекшеліктерін, оның кәсіпке бейімделуге әсерін қарастыруға ниеттендік. Ал жұмыс қорытындысы болашақта келер ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде өз әсерін тигізеді деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бодалев А.А. Вершина в развитии человека: характеристики и условия достижения. М.: Изд-во МГУ, 1998. – 127 с.
2. Кудрявцев Т.В. Психолого-педагогические проблемы высшей школы //Вопросы психологии. - 1981. - № 2. – С. 12-16.
3. Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. - М.: Просвещение, 1983. – 154 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 132 с.
5. Шадриков В.Д. Деятельность и способности. - М.: Изд-во МГУ, 1994. – 245 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы психологического значения воспитания в формировании личности.

Symmaru

This article points out the problems of the psychological value of education in the formation of personality.

ӘОЖ 372.8:7

ЛЕВЕРУКОСТИ ДИАГНОСТИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ МЕКТЕП ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Джапбасбаева Динара Абдимомыновна
Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі

Кілт сөздер: **солақай**, "сол жақ" ебедейсіз, "икемсіз.

Леверукости-бұл патология емес, дамудың жетіспеушілігі емес. Оның үстіне, кейде ойлағандай, "барлығы сияқты" оң қолмен жұмыс істегісі келмейтін баланың қыңыр немесе қыңыр болуы емес. Солақай-оқыту және тәрбиелеу процесінде ескеру қажет баланың өте маңызды жеке ерекшелігі.

Қолдың асимметриясы, яғни оң немесе сол қолдың Үстемдігі мидың жартылай функциялық асимметриясының ерекшеліктеріне байланысты.

Адамның миы екі жарты шардан тұрады-оң және сол. Олардың әрқайсысына барлық мүшелерден жүйке жолдары бар. Жартылай шарлар жүйке талшықтарының күрделі жүйесімен тығыз байланысты. Адам денесінің оң жартысын негізінен мидың сол жартысын, сол жартысын – оң жартысын басқарады. Бұл ми мен қол, аяқ және басқа ағзаларды байланыстыратын моторлы жолдардың қиылысуынан болады. Әрбір жарты шарда өзіндік ерекшеліктері мен функциялары бар. Айырмашылықтар оң және сол қолына орындау кезінде қозғалыс – бұл көрініс неравнозначности және ерекшелігін полушарий ми. Әдетте, жарты шаршының бірі басым. Осылайша, оң жақ денеде мидың сол жақ бөлігі, ал сол жақ денесінде оң жақ. Сонымен қатар, мидың жартысын бірдей жұмыс істейтін адамдар бар. Олар амбидекстр деп аталады.

Амбидекстралар екі жұптық мүшелерге бірдей жақсы ие: екі қол, аяқ, көз, құлақ. Жүзжылдықтар бойы адам қызметінің әртүрлі түрлерін ұйымдастыру мен реттеудегі оң және сол жарты шаршының әр түрлі рөлдері туралы түсінік қалыптасты. Жарты шардың асимметриялылығы жаңа туған балада байқалады. Зерттеудің үлкен санының нәтижесінде ғалымдар сол жақ жарты шарушылық қабылданатын әлемнің суретін бөлікке, бөлшектерге бөлшектеуге, оларды талдауға, себеп-салдарлық байланыстардың тізбегін құрастыруға, барлық объектілерді жіктеуге, жадыдан деректерді ала отырып, схемалар, Алгоритмдер жасауға болатынын анықтады. Мұның бәрі күрделі және көп еңбекті қажет ететін әрекеттер, сондықтан сол жарты шарушылық салыстырмалы түрде баяу жұмыс істейді. Оң жақ жарты шар әлем бейнесін тұтас, бейнелі, оның көріністерінің жиынтығында бейнені синтездейді. Оң жақ жарты құлаққап сол жақтан әлдеқайда жылдам жұмыс істейді. Сол жақ жарты шарға рационалды-логикалық, таңбалы ойлау, оң – кеңістіктік-бейнелі, интуитивті ойлау тән деп айтуға болады. Ұзақ уақыт бойы сол жақ жарты шар туралы негізгі, жетекші ретінде кең таралған түсінік болды, ал оң жақ екінші дәрежелі ретінде қабылданды, сол жақ бақылаудағы көптеген клиникалық зерттеулер ми жарты шарының әрқайсысының "өз" функциясы бар екенін дәлелдеуге мүмкіндік берді. Сол жақ жарты шардағы зақымдануы бар адамдарда сөйлеу бұзылғандығы, хат, оқу, қозғалыстарды ерікті түрде реттеу зардап шеккендігі анықталды. Оң жақ жарты шарда зақымдалғанда кеңістікте бағдардың терең бұзылуы, кейбір қарапайым әрекеттерді орындауда қиындықтар (мысалы, түймелердің түймеленуі, бәтеңкелердің бауы) байқалды, өз денесі туралы түсінік бұзылды, шығармашылық, конструктивтік және музыкалық қабілеттер ("музыкалық саңырау") төмендеді немесе жоғалды.

Жақында Солақай маңызды педагогикалық проблеманы тудырды. Солақай балаларды жазу үшін қолын таңдаудан айырып қайта үйрету қажет деп саналды-барлығы оңға жазылуы тиіс еді. Қайта оқыту кезінде баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне қарамастан, кейде қатаң шаралар қолданылды. Қайта оқыту күшті стрессогендік фактор болып табылады.

"Солақай" ұғымы ағылш. left-handedness-сол қолмен туа біткен немесе мәжбүрлі пайдалану. Туа біткен емге тән адам сол жақ деп аталады.

Егер "левша" сөзінің анықтамасын 1960-шы жылға дейін жарық көрген кез келген сөздікте іздесе, онда бұл адам екенін білуге болады "...оң жақ қолмен пайдаланады", ал түсіндірме сөздігінде в. Даля былай дейді: "...кімде сол қол оң жақ қолының орнына қызмет етеді".

Егер сөздікке қарап, бір қарағанда, бірдей, терминдер сол жақ және Солақай.

"Солақай-адамның нерв жүйесінің, оның бас миының функционалдық ұйымының тұрақты, өзгермейтін психофизиологиялық сипаттамасының, спецификалық түрінің көрінісі". "Солақай-артықшылық, сол қолды белсенді пайдалану".

"Солақай "және" Солақай "синонимдер емес, бірақ әдеттегі өмірде жиі сол Солақай адамды атаймыз. Солақай тек Солақайлықпен шектелмейді, Солақай тек жетекші қолды анықтайды, ал сол жақ - кешенді сипаттама. Өйткені, адамның қолынан басқа жұптық органдары бар, олардың арасында көздің жетекші, жетекші аяғы, жетекші құлақ анықтауға

болады. Ғалымдармен "левоногости", "левоухости", "левохлазости" - адам денесінің сол жақ жұп мүшелерінің қандай да бір іс-қимылдарын орындау кезінде үстемдік пен артықшылық бар екендігі дәлелденген. Бірақ барлық уақытта айналадағылар жазатын, жейтін, тігетін, левоног немесе сол көзді қарағанда сол қолмен кесетін, Солақай анағұрлым көрінетін қарапайым себеппен ғана, бірден көзге түседі.

Емшектің үш нұсқасы бөлінеді: генетикалық бекітілген, компенсаторлық (патологиялық), мәжбүрлі (механикалық).

Айқын емдеуден басқа, жасырын. Сол Жақшылықтың осындай түрі бар адамдар бала кезінен оң қолын (бар, жазу, жұмыс істеу) пайдалануға үйренген, бірақ әдеттен тыс әрекет немесе жан күйзелісі жағдайында олар сол қолды пайдаланады. Көптеген морфологиялық және функционалдық белгілері бар. Біріншісі: сол қолдың үлкен көлемі, сол жақ білезіктің артқы жағында көктамырлардың үлкен дамуы, сол жақ мизинец тырнағының үлкен ені, сол жақ бұлшық еттің жақсы дамуы және т. б. жатады.

Солақай адамдардың шамамен 10% - ы болып табылады, оның үстіне шетелдік және отандық мамандардың бағалауы бойынша Солақайхтердің үлесі ұлғаю үрдісіне ие. Бастауыш мектептің әрбір сыныбында жазуда, сурет салуда және басқа да қызмет түрлерін орындауда оң қолын жақсы көретін 1-2 (кейде одан да көп) балаларды кездестіруге болады.

Солақай-бұл патология емес, дамудың жетіспеушілігі емес. Сонымен қатар, кейбір ата-аналар мен "тәжірибелі" мұғалімдер сияқты "барлығы сияқты" жұмыс істегісі келмейтін баланың қыңыр немесе қыңыр болуы мүмкін. Солақай-оқыту және тәрбиелеу процесінде ескеру қажет баланың өте маңызды жеке ерекшелігі.

Қолдың асимметриясы, яғни оң немесе сол қолдың Үстемдігі немесе қолдың қандай да бір артықшылық (амбидекстрия) мидың жарты шарының функционалдық асимметриясының ерекшеліктеріне байланысты. Оң жақ басым, әдетте, вербалды ақпаратты өңдеуге маманданған сол жақ жарты шар (95% оң жақ тіл орталығы сол жақ жарты шарда орналасқан).

Сол жақта жарты шаршылар арасындағы негізгі функциялардың орналасуы қиын және оң жақта табылған мидың асимметриясының айналы көрінісі болып табылмайды. Көптеген зерттеулер (Спрингер С., Дейч Г.) сол жақтағы функционалдық асимметрия аз екенін көрсетеді, атап айтқанда, сөйлеу орталықтары сол жақ та, сол жақ жарты шарда да, оң жақ жарты шарда да орналасуы мүмкін, ал әдетте оң жақ жарты шарда орындалатын көру-кеңістіктік функциялар сол жақ та бақылануы мүмкін. Осылайша, сол жақта мидың жарты шарының жұмысында айқын мамандануы байқалады.

Сол жақ ми функциясының ерекшелігі олардың танымдық қызметінің ерекшеліктеріне әсер етеді, олардың қатарына мыналар жатады: ақпаратты қайта өңдеудің аналитикалық тәсілі, материалмен элементтік (бөліктер бойынша) жұмыс; вербальдік емес ынталандырудан ең жақсы тану; көру-кеңістіктік тапсырмаларды орындау мүмкіндігін төмендету (М. М. қолсыз; Ю. В. Микадзе, Н. К. Корсакова).

Жақында Солақай маңызды педагогикалық проблеманы тудырды. Жазу үшін қолды таңдау кезінде балама болмаған емдеуші балаларды жүйелі түрде қайта оқыту қажет деп саналды - барлығы оң жаза керек еді. Қайта оқыту кезінде баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін санамағанда және оның денсаулығына құрбандыққа ұшырағанда ең қатаң шараларды (жаза, сол қолқа қолғап кию және т.б.) қолданды. Емдеуші балаларда оң жақ балаларда невротикалық жағдайлар мен невроздар жиі кездесетін көптеген деректер бар. Сол жақта невроздардың дамуының басты себептерінің бірі-өмірдің алғашқы жылдарында немесе мектепте оқудың бірінші жылында оң қолмен әрекет етуге күшпен оқыту болып табылады. Бұл себеп мидың функционалдық асимметриясының ерекшеліктері туралы деректер аясында айқын болады: қайта оқыту табиғи қалыптасқан жеке латерализация бейінінің сынуына әкеледі, бұл күшті стрессогендік фактор болып табылады. Шын мәнінде, зорлықпен қайта оқыту оң жақ орта қысымының нысаны болып табылады, ол емдеуші баланы өзіне теңестіреді және оның даралығын елемейді.

Соңғы жылдары мектеп емдеуші балаларды қайта оқыту тәжірибесінен бас тартты және олар ыңғайлы қолмен жазады.

Алайда, мектеп үшін емдеу мәселесі шешілмейді, өйткені балалар - жасырын солштар қалады. Бұл табиғи левшаны мектепке дейінгі балалық шағында қайта үйрететін жағдайлар туралы. Мұндай қайта оқыту ата-аналар баланың сол қолының қалауына бейімділігін байқай отырып, осы "кемшілікті" түзетуге және одан әрі баланы күтетін мүмкін болатын қиындықтардың алдын алуға тырысады, бұл ата-анасының біреуі немесе екеуі де не жақын туыстары, сондай-ақ Солақайи тұқым қуалайтын Солақайостыю отбасыларында болады. Мұндай отбасында үлкендер, әсіресе, мұқият осы тарапқа баланың даму, өйткені өздері тап проблемалар өмір хабарлама хабарламаны қр праворукой ортаға.

Мектепке дейінгі жастағы зорлықсыз қайта оқыту да мүмкін. Мектепке дейінгі ерте жастағы ата-аналар мен тәрбиешілер баланың қандай қолының жетекші екеніне арнайы назар аудармайды, оның үстіне "қол" бағыты тек 3-5 жылға ғана анық белгіленеді. Сонымен қатар, жаңа іс-әрекеттерге үйрету кезінде балалар ересектердің айтуынша: қасықты оң қолға алу, қарындашты оң қолмен ұстау және т. б. сияқты жасауға тырысады. Осындай зорлық-зомбылықсыз қайта оқыту нәтижесінде көптеген ата - аналар өздерінің баласы солға деген күдік туғызбауы мүмкін.

Тұрмыстық дағдыларды игерген кезде баланың жасырын емдеуі, әдетте, іс-әрекеттің сәтті орындалуына әсер етпейді, алайда мектепте жүйелі түрде оқуға кірісе отырып, әсіресе жазу мен оқуды меңгергенде, мұндай балалар күтпеген қиындықтармен кездеседі.

Сондықтан оқу басталғанға дейін баланың "қолы" бағытын анықтау маңызды: балабақшада немесе мектепке қабылдау кезінде.

5-6 жастан бастап балаларда жетекші қолдың түрін диагностикалау үшін түрлі функционалдық сынағаларды қолдануға болады: саусақтардың өру тесті, "қол шапалақтау" тесті, қолдың кеудеге кесіп өту тесті, немесе "Наполеон позасы" т. б.

Балалармен жұмыс тәжірибесінде әр түрлі іс-әрекеттерді орындау барысында қолдардың қатысуын бағалау әдісі кеңінен қолданылады. Бұл символдық әрекеттер болуы мүмкін, ол баланың қалай екенін көрсетуді сұрайды, мысалы, Гүлдерді суарады, нан кеседі, тіс щеткасын, қайшыларды ұстайды және т.б.

Осындай тапсырмалардың тестілік батареясы мынадай ойын тапсырмаларын қамтиды: оң және сол қолмен сурет салу, қораптарды ашу, сурет контуры бойынша қайшымен кесу, бисерді шаншу, түйіндерді байлау және т.б. (қолсыз М. М.) әрбір тапсырмада оң және сол қолдың белсенділік дәрежесі бағаланады. Осының негізінде баланың басым қолы туралы қорытынды жасалады және оны жазуға қандай қолмен үйретудің мақсатқа сай екендігіне қатысты тиісті ұсынымдар беріледі.

Солақайим "сол қол"бағанында плюс көп жинаған бала болып саналады. Авторлар көрсеткендей, егер мұндай бала қаламды сол қолға алса және оны жазуға тырысса, оны қайта үйретудің және оң қолмен жазуға мәжбүрлеудің қажеті жоқ. Бірақ егер бала "оң қол" бағанында артық плюстерді алған болса да, бірақ сол қолмен сурет салу сапасы оң қолмен сурет салуға қарағанда жоғары болса да, оны оң қолмен жазуға мәжбүрлеудің қажеті жоқ (өзі сол қолмен жазуға тырысқан жағдайда).

Амбидекстрлерде жетекші қолды таңдау кезінде белгілі бір қиындықтар туындайды, яғни сол және оң қолмен бірдей жақсы білуді көрсеткен балалар. Бұл жағдайда мұндай опциялар болуы мүмкін:

Ашық көрінген тұрмыстық левшалар, бірақ графикалық амбидекстрлер, яғни оң және сол қолмен бірдей жақсы жазу және сурет салу. Әдетте, бұл балалар-сол жақ, бірақ үйде немесе балабақшада оларды бала кезінен қайта үйреткен, сурет салу кезінде жұмысты оң қолымен мадақтаған. Бұл балалардың хаттарды оқыту процесі оңайырақ, егер олар сол қолмен жазса, хат сапасы қанағаттанарлықсыз болуы мүмкін (жаман жазу, тауық кеспесі ретінде жазады).

Ашық айқын тұрмыстық шөберелер, бірақ сол қолмен немесе оң және сол қолмен жазады және сурет салады. Іс жүзінде жазу және сурет салу кезінде пайдалану себебі оң емес,

сол қолдың бұрын болған оң қолының жарақаты, оның моторлы функцияларының бұзылуы болуы мүмкін. Бұл жағдайда баланы оң қолмен жазуға үйрету қажет.

Баланың жетекші қолын анықтау оның табиғи ерекшеліктерін толық пайдалану және жүйелі мектеп оқуына көшу кезінде емдеуші балаларда пайда болатын асқынулардың ықтималдығын азайту үшін қажет. Алайда, оң қолмен хатқа үйреткен кезде левшаны күтіп отырған қиындықтарды ескертуге ұмтыла отырып, есте сақтау керек: жетекші қолды анықтау және осы негізде жазу үшін қолды таңдау - өте жауапты қадам.

Шынында да, көп жағдайда емдеуші балаларды қайта үйрету қажет емес, сонымен қатар жол берілмейді. Мұндай балалармен жұмыс істеу тәжірибесі көрсеткендей, бала хатқа жүйелі түрде оқуға кіріскеннен кейін (і сыныптың ортасында-аяғында) басталған қайта оқыту тек жағдайды ушықтырады. Сондықтан левшаны қайта оқыту туралы мәселе хатқа оқу басталғанға дейін ғана қойылуы мүмкін.

Алайда, сонымен қатар, теріс салдарсыз емдеуші балаларды табысты қайта оқыту жағдайлары аз емес.

Осылайша, емдеуші баланы қайта оқыту туралы мәселе әрбір нақты жағдайда жеке физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді, ағзаның бейімделу мүмкіндіктерін және баланың жеке талаптарын ескере отырып, қатаң жеке шешілуге тиіс. Бұл ретте барлық латеральды белгілердің диагностикасының нәтижелерін ескеру керек: көздің, құлақтың, аяқтың доминантылығы (Д. Н. Крылов, Т. П. Кулакова). Жоғарыда айтылғандай, левшаның балалары танымдық қызметтің белгілі бір ерекшелігіне ие. Бұл шынайы левшаларға да, мидың жарты шары оларға тән емес функцияларды орындайтын қайта оқытылғандарға да қатысты.

Солақай баланың қызметінде оның танымдық саласын ұйымдастыру ерекшеліктері келесі көріністерге ие болуы мүмкін:

Көру-қозғалыс үйлесімділігінің төмендігі - балалар графикалық бейнелерді, әсіресе олардың бірізділігін суреттеуге арналған міндеттерді нашар орындайды; жазу, оқу кезінде жолды қиын ұстайды; әдетте, жаман жазуы бар.

Көптеген зерттеушілер Солақайстіктің себебі ретінде тәрбиелеу шарттарын, орта талаптарын белгіледі. Оның үстіне ортаның әсері әртүрлі болуы мүмкін, бірақ Солақай пен оңшылдардың дәстүрлі арақатынасы адамдардың өмір сүру жағдайларына байланысты емес. Алайда, әлеуметтік әсерлердің опциясы Леверукости пайда болған кезде біз толығымен алып тастай алмаймыз.

Ерлерде Солақайстіктің үлкен көрінісін көрсететін авторлар бар. Солақай әртістер, суретшілер, спортсмендер арасында, сирек - инженерлер арасында таралған, бірақ физикалық еңбекпен айналысатын тұлғаларда жиі кездеседі.

"Солақай" және "Солақай" терминдерін ажырату керек. Солақай-бұл сол қолды артықшылық және белсенді пайдалану, яғни қандай да бір себептермен мидың оң жақ жарты шарушылығы өзіне (уақытша немесе мәңгі) басты, еркін қозғалыстарды қамтамасыз етуде жетекші рөл алған сыртқы көрінісі. Табиғи, генетикалық берілген сол жақ адам жүйке жүйесінің (ең алдымен мидың) функционалдық ұйымының ерекше, бірегей көрінісі болып табылады. "Табиғи" анықтамасын атап өту қажет, өйткені сол жақ феномені табиғатта бірыңғай, біртекті құбылыс ретінде жоқ. Шын мәнінде, оның шығу тегі бойынша мүлдем өзгеше бірнеше түрі бар, демек, барлық базалық нейропсихологиялық сипаттамалар бойынша. Сондықтан осы феноменмен байланысты ерекше проблемалардың құрылымын, көріністерін және барлық алуан түрлілігін талқылауға тек қандай "сол жақ" туралы сөз болып жатқанын және сол жақ қолдың уақытша қалауын нақты анықтағаннан кейін ғана болады. Тек осылай ғана баламен дифференциалды-диагностикалық, түзету, алдын алу және дамыту жұмыстарын сауатты және дұрыс бағдарламалауға болады.

"Солақай" және "Солақай" ұғымдары, демек синонимдер (қалай болғанда да, нейропсихологияда) болып табылмайды.

Солақай-бұл артықшылық, сол қолды белсенді пайдалануды көрсететін термин, яғни қандай да бір себептермен мидың оң жақ жарты шарушылығы адамның ерікті қозғалысын қамтамасыз етудегі басты, жетекші рөлді өзіне алды (уақытша немесе мәңгі).

Сол жақшақтық – оң жақта осындай жағдайдан түбегейлі айырмашылығы бар адамның жүйке жүйесінің (бірінші кезекте мидың) функционалдық ұйымының ерекше типінің, тұрақты, өзгермейтін психофизиологиялық сипаттамасының, егер бұл сол жақшалықшынайы, генетикалық берілген болса, айқын көрінісі.

Солақай уақытша белгі болуы мүмкін. Бұл балада қуықаралық өзара іс-қимылдың қалыптасуының кешігуімен байланысты болады және сол жарты шар потенциалының ұлғаюына қарай солшаның оңға "айналуы" болуы мүмкін. Түрлі елдерде, соның ішінде Ресейде жүргізілген зерттеулер, емдеуші балалардың даму тарихында жүктілік және босану патологиясы, босану жарақаттары жиілігі жоғары екенін көрсетеді. Солақай ерте жастағы оң қолының ауыр жарақат алған балалар болуы мүмкін. Осылайша, көп жағдайда емдеу патологиямен байланысты. Ғалымдар мұндай бала сол жақта емес, "дұрыс емес" деп айтады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. Избр. Психол. труды. М., 1995.
2. З. Безруких. М.М. "Проблемные дети" М., 2000.
3. Безруких. М.М., С.П. Ефимова "Знаете ли вы своего ученика" М. 1991
4. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе. М., 1991.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы психологического значения воспитания в формировании личности.

Symmaru

This article points out the problems of the psychological value of education in the formation of personality.

ӘОЖ 372.8:78

ЕСТІҢ ӘР ТҮРЛІ ТҮРЛЕРІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Джубатырова Айболек Бактыбаевна

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: отбасы, тәрбие, өмір сабақтар.

Естің барлық түрлері өзара байланысты жұмыс істейді, тұтас жүйе ретінде жұмыс істейді.

Қысқа мерзімді, жедел және ұзақ мерзімді есі бір-біріне өтуі мүмкін. Негізінен бұл байланыс зерттелетін материалды қайталау арқылы анықталады [23].

Адам бірнеше сезім органдары қабылдаған жағдайда материалды оңай және жақсы есте сақтайды. Бұл материалды қабылдау кезінде сезім мүшелерінің өзара әрекеттесуі орын алуына байланысты. Мысалы, егер адам дәмге бірдеңе сезсе және дәм сезімімен қатар осы заттың иісі сезсе, онда дәм сезімдері де, иістер де жақсы есте қалады және кейіннен ойнату оңай болады.

Адам естің бір түрін дамыту естің басқа түрлерінің дамуына әсер етуі мүмкін. Мысалы, қысқа мерзімді естің көлемін арттыру әдетте жедел естің жақсаруына әкеледі, ал жедел естің жетілдірілуі ұзақ мерзімді естің жақсаруын туындатады. Егер адам өзінің есту есын үнемі жүктесе, одан оның көру есы да жақсаруы мүмкін, керісінше [24].

Ес заңдары адам естің құрылысы мен жұмысын сипаттайтын жалпы заңдылықтар деп аталады.

Егер материалды есте сақтау заңы болса, онда ол іс-әрекеттің белгілі бір реттілігі, нәтижесінде тиісті материалды адам есте сақтайды. Егер бұл материалды ұмытудың Заңы туралы болса, онда ол заңды түрде ұмытудың процесі деп түсініледі.

Адам естің заңдарын біле отырып, оның қалай орналасқанын және жұмыс істейтінін терең түсінуге болады, ал оларды пайдалана отырып, өз есыңызды жақсартуға болады.

Қауымдастық Заңы.

Әр түрлі байланыстар немесе ассоциациялар талдау барысында күрделі жасалған материалдың бөліктері арасында неғұрлым көп анықталса, сондай-ақ есте қалатын және адамға белгілі материал арасында неғұрлым көп байланыстар немесе қауымдастықтар орнатылса, соғұрлым тез және жақсы қайта қабылданатын материал есте қалады, есыда ұзақ сақталады және қажетті сәтте оңай есте қалады [16].

Қауымдастықтардың үш түрі бар:

1. Сабақтас қауымдастық: ақпаратты Елеулі өңдеусіз байланыстың қарапайым түрі.

2. Контраст бойынша Қауымдастық: екі қарама-қарсы құбылыстың байланысы. Байланыстардың бұл түрі қарама-қарсылықты логикалық қабылдауға негізделген.

3. Ұқсастықтар бойынша қауымдастықтар. Алынған ақпаратты күрделі өңдеуді, қабылданатын объектінің Елеулі белгілерін бөлуді, есыда сақталатынымен жалпылауды және салыстыруды талап етеді. Ассоциацияның ұқсастығы бойынша объектілері тек көрнекі бейнелер ғана емес, сонымен қатар ұғымдар, пайымдаулар, ой-пікірлер болуы мүмкін [16, 24].

Адамның ұзақ мерзімді есында сақталған және ұсталуы мүмкін барлық материал байланысты немесе қауымдасқан түрде болады.

Жақсы қауымдасқан Адам есында тиісті қауымдастықтар немесе байланыстар бойынша қажет нәрселерді табу үшін онда сақталған кез келген фрагментті есте сақтау жеткілікті. Адам бірдеңені әрең еске алған кезде, бұл байланыс немесе Қауымдастық оңай еске алу қиын екенін білдіреді, бұл жеткілікті әлсіз болып табылады. Егер адам бірдеңені еске ала алмайтын болса, онда еске алынатын басқа материалмен байланыстары жоғалады [16].

Естің ойлаумен байланыс Заңы.

Адамның есысы оның дамуының жоғары деңгейінде адамның ойлауымен тығыз байланысты. Адам есте сақтау материалын ойлаған сайын, бұл материал соғұрлым жақсы және тез есте қалады. Кейде есте сақтау үшін материал туралы ойлануға жеткілікті және есте сақтау үшін қандай да бір қосымша күш салу қажет емес.

Есте сақталатын материал бойынша ойлау түрлері әртүрлі болуы мүмкін:

- есте сақтау материалына ұқсас бірінші болып келетін ой ғана; есте сақтау материалын терең түсіну, түсіну талпыныстары;

- есте сақталатын материалдың қандай да бір бөлігіне немесе аспектісіне назар аудару;

– осы материалды жинақы түрде, мысалы, оның мазмұнын көрсететін схема түрінде және т. б. ұсыну әрекеті.;

– осы материалдан қандай қорытынды жасай алатындай ойлану.

Адам материал үстінде көбірек және терең ойлаған сайын, соғұрлым жақсы есте қалады. Бұл ретте ойлау формалары өзінше маңызды емес: олардың барлығы тиісті материалды есте сақтауға ықпал етеді [16, 23].

Естің қиялмен байланыс Заңы.

Бейнелі көрініс немесе материалды есте сақтау процесіне қиялды белсенді қосу тиісті материалды есте сақтау мен есте сақтауды әрдайым жақсартады.

Қиял мен бейнені дамытуға бағытталған күш-жігер жалпы адам естің жақсаруына ықпал етеді.

Естің эмоциттермен байланыс Заңы. Адамның эмоциялық реакциясы қандай да бір материалды тудырса, соғұрлым жақсы және күшті есте қалады. Ешқандай эмоциялық реакция тудырмайтын нәрсе, яғни адам үшін мүлдем немқұрайды, ол мүлдем есте қалмайды немесе үлкен қиындықпен есте қалады.

Ерте балалық шақтың тәжірибесімен байланысты күшті эмоционалдық уайымдар адам тұрақты, ұзақ уақыт бойы, кейде өмір бойы оқиғаның тиісті уайымдарымен байланысты есте сақтауына әрдайым ықпал етеді, және де бұл өздігінен жүреді, Автоматты.

Бұл заң негізінен адам есында ақпаратты сақтау мен есте сақтауға жатады. Ал, бұл жерде ол сараланған жұмыс істейді: адам оң эмоцияларға байланысты нәрселерді оңай және жақсы еске алады, және теріс эмоцияларға байланысты нәрселерді әлдеқайда қиындатады. Соңғысы ығыстыру психологиялық қорғаныс механизмінің әрекетімен түсіндіріледі. Ығыстыру механизмі адам санасының мазмұнынан теріс эмоцияларды тудыратын және адамда дабыл күйін тудыратын жағымсыз ақпарат автоматты түрде жойылады.

Заң байланыс естелік сөз сөйлеп.

Ақпаратты сезім органдарының тілінен қарым-қатынас және ойлау құралы ретінде адам пайдаланатын негізгі тілге аудару, тиісінше, ақпаратты қысқа мерзімді есыдан ұзақ уақытқа көшіруді қамтамасыз етеді, оны есте сақтауға ықпал етеді. Сөз кері процесске де қатысады – ұзақ мерзімді есыдан ақпарат алу және оны еске алу. Демек, есте сақтау процесінде де, материалды еске түсіру кезінде де сөйлеуді қолдану адам есын жақсартады.

Адам мотивациясымен (қажеттілігімен) есы байланысы Заңы.

Есте қаларлық материал адамның өзекті қажеттіліктерімен байланысты болған сайын, соғұрлым ол жақсы есте қалады; тиісті қажеттілік күшті болған сайын, онымен байланысты материалды қатты есте сақтау. Адамның өзекті, қанағаттанғысыз қажеттілігі ұзақ уақыт бойы оның есында осы қажеттілікке байланысты ақпаратты ұстап тұруға қабілетті, бұл әдетте тиісті қажеттілік толық қанағаттандырылғанға дейін болады[15, 16].

Ұмытылу Заңы.

Мағынасыз материалды ұмытпау оны есте сақтағаннан кейін бірден басталады және біркелкі жүреді. Алдымен бұл процесс өте тез дамиды және есте қалғаннан кейін бірінші күн ішінде адам әдетте барлық механикалық есте қалған ақпараттың жартысына дейін ұмытады. Содан кейін бұл процесс біртіндеп баяулайды және шамамен 7 күн өткеннен кейін іс жүзінде тоқтайды. Одан әрі ұмытпау процесі өте баяу жүріп жатыр. Нәтижесінде адам есында есте сақтағаннан кейін бір айдан кейін ол бастапқыда есте қалған ақпараттың 20% - дан кем қалады.

Егер адам ойластырылған ақпаратты есте сақтаса, онда оны ұмытпау процесі мағынасыз материалды есте сақтағанға қарағанда әлдеқайда баяу жүреді. Есте қалған материалды жүйелі түрде қайталау ұмытпау процесін баяулатады.

Уақыт өткен сайын ұмытылған материал адамның есында өздігінен қалпына келуі мүмкін және бұл құбылыс реминисценция деп аталады. Реминисценция психологияда аз зерттелген және ол қашан және қандай жағдайда болуы мүмкін әлі белгісіз.

Зейгарник Әсері. Адам аяқталған істермен байланысты және толық аяқталған істерге қатысты емес нәрселерді әр түрлі ұмытады. Олар әдетте толық аяқталған істерге қатысты аяқталмаған істерге қарағанда тезірек ұмытылады, ал біріншісі екіншіге қарағанда 2 есе жылдам ұмытылады.

Ұмытудың себебі ес іздерінің интерференциясы көрінісінде болуы мүмкін. Интерференция-бір ақпараттың бір-біріне өзара жағымсыз әсер ету құбылысы. Интерференцияның екі түрін айқындайды:

– прогрессивті (болашаққа әсер ету мағынасында), онда бұрын келіп түскен ақпарат келіп түскен іздерді жояды. Мысалы, бір мекен-жайда ұзақ өмір сүрген қоныс, алдымен жаңа емес, ескі мекен-жайды көрсетеді;

– регрессивті (өткенге әсер ету мағынасында), онда жаңадан келіп түскен ақпарат бұрын келіп түскеннің іздерін жояды. Мысалы, студент 15 дәрістің соңғы бетіне кіріп, 25-30% бірінші дәрістің мәтінін ұмытады [29].

Есте сақтаудың физиологиялық механизмдері-жүйке байланыстарының түзілуі, бекітілуі, қозуы және тежелуі. Бұл физиологиялық процестерге есы процестері сәйкес келеді: түсіру, сақтау, ойнату және ұмытпау.

Жүйке байланыстарын табысты жасау шарты-әсер ететін тітіркендіргіштің маңыздылығы, оның бағдарлы қызмет өрісіне түсуі, ми қабығының оңтайлы қозу ошағында көрініс беруі.

Тұқым қуалайтын (генетикалық) есы таламо-гипоталамиялық кешенде орналасқан. Бұл жерде мінез – құлықтың инстинктивтік бағдарламалары – тағамдық, қорғаныс, жыныстық-рахат және агрессия орталықтары бар. Бұл терең биологиялық эмоциялар орталықтары: қорқыныш, тосқа, қуаныш, ашу мен рахат.

Индивидтің саналық-субъективті тәжірибесінің аймағы лимбиялық жүйе болып табылады – мұнда өтеді және мұнда жан-жақты пайда болған мінез-құлық автоматтары: эмоциялық қондырғылар, тұрақты бағалар, әдеттер және әр түрлі кешендер сақталады.

Саналы-еркін қызметпен байланысты барлық нәрсе неокортексте, ми қабығының әртүрлі аймақтарында, рецепторлардың проекциялық аймақтарында сақталады. Мидың алдыңғы бөлігі-ауызша-логикалық есы саласы. Мұнда сезімдік ақпарат мағынаға айналады.

Энграмманың (жүйке байланыстарының) қалыптасуы қозуды ұстап тұрады. Екінші - ми қабығының жасушаларында және синапстарда – жасушааралық түзілімдерде биохимиялық өзгерістер есебінен оны бекіту және сақтау [50].

Биохимиялық деңгейде есте сақтаудың физиологиялық негіздері.

Тікелей әсерлердің іздері бірден емес, биохимиялық процестер үшін қажетті белгілі бір уақыт ішінде – молекулалық деңгейде тиісті өзгерістер тіркеледі.

Бір клеткадағы РНҚ (рибонуклеин қышқылында) ерекше өзгерістер саны 1015 есептеледі. Демек, бір жасушаның деңгейінде көптеген байланыстар жасалуы мүмкін. РНҚ молекулаларындағы өзгерістер жедел есымен байланыстырады. Дезоксирибонуклеин қышқылының (ДНК) молекулаларындағы өзгерістер – ұзақ мерзімді есы бар. Естің физиологиялық негізі жеке нейрондар мен нейрондық ансамбльдердің белсенділігінің өзгеруі болып табылады [51].

Оң жақ жарты шарға жеткен сенсорлық қозулар сол жақ жарты шармен қамтамасыз етілетін сөздік-логикалық деңгейде тұйықталады. Полушарий қызметіндегі функционалдық ассиметрия-адамның миының негізгі ерекшелігі, оның барлық психикалық процестерінде, оның ішінде есте сақтау процестерінде көрініс табады [40].

Бастапқыда объектінің жекелеген белгілерін (сенсорлық есы) есептеу және ультракүлгін түсіру жүргізіледі, содан кейін – күрделі, оны белгімен кодтау – энграмм құру, оларды осы индивидтің категориялық жүйесіне қосу. Сондықтан әр адамның есте сақтау стратегиясы бар. Есте сақтау объектісінің белгілі бір қызметке қосылуы оның құрылымы мен сенсорлық және мағыналық компоненттерінің өзара байланысын бейнелейді.

Ес процестерінің негізгі алғышарты-мидың коркалық түзілімдерімен қамтамасыз етілетін қабықтың оңтайлы тонусы. Қабықтың тонусының модуляциясы ретикулярлы формуламен және мидың лимбикалық бөлімімен жүзеге асырылады. Подкорковые білім беру, формулаларды бағдарлы рефлекс, назар, осылайша, жасайды предпосылку және есте сақтау үшін [41].

Естің қорытынды синтездеуші функциясы мидың алдыңғы бөліктерімен және едәуір шамада – сол жарты шарның алдыңғы бөліктерімен жүзеге асырылады.

Есте сақтау мәселесі ұмытпау проблемасымен шектеседі. Забывание негізінен есебінен жүргізіледі интерференция – қарсы іс-қимыл көмектеседі [29].

Материалды түсіру және сақтау процесі оның маңыздылығымен, мидың оңтайлы жай-күйімен, бағдарлы рефлексінің жоғары қызмет атқаруымен, қызметтің жүйелі қосылуымен, жанама интерференциялаушы (қарсы күресуші) әсерлердің минимумымен, осы индивидтің семантикалық, ұғымдық сана өрісіне материалдың қосылуымен байланысты.

Қажетті материалды жаңғырту, актуалдандыру ойнатылуға жататын материал есте қалған байланыс жүйелерін орнатуды талап етеді.

Көбінесе адамның тұрақты қызметіне қосылмаған қосалқы маңызы аз материал, материал ұмытылады. Бірақ материалды еске түсіру мүмкін емес, оның іздерінің толық стерттігін білдірмейді. Энграммның өзектілігі мидың ағымдағы функционалдық жағдайына

байланысты. Ес адамның өмірі мен қызметінің барлық алуан түрлілігіне енгізілгендіктен, оның көрініс түрлері де өте алуан. Есті түрлерге бөлу ең алдымен есте сақтау және ойнату процестері жүзеге асырылатын қызметтің ерекшеліктерімен байланысты болуы тиіс. Бұл естің қандай да бір түрі (мысалы, көру немесе есту) адамда оның психикалық қоймасының ерекшелігі ретінде әрекет ететін жағдайлар үшін де әділ. Өйткені, іс-әрекеттегі белгілі бір психикалық сипат алдында ол қалыптасады.

Естің әртүрлі түрлерін бөлу үшін ең жалпы негіз ретінде оның сипаттамаларының есте сақтау және ойнату процестері жүзеге асырылатын қызмет ерекшеліктерінен тәуелділігі болады. Бұл ретте естің жекелеген түрлері үш негізгі өлшемге сәйкес ажыратылады: 1) қызметте басым болатын психикалық белсенділіктің сипаты бойынша есы қозғалу, эмоциялық, бейнелі және ауызша-логикалық болып бөлінеді; 2) қызмет мақсатының сипаты бойынша - еріксіз және ерікті болып бөлінеді.; 3) материалды бекіту және сақтау ұзақтығы бойынша (оның қызметі орны мен рөліне байланысты) - қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және жедел.

Қозғалыс, эмоциялық, бейнелі және сөз-логикалық есы.

Әртүрлі қызмет түрлерінде психикалық белсенділіктің әртүрлі түрлері басым болуы мүмкін: моторлы, эмоционалдық, сенсорлық, зияткерлік. Белсенділіктің осы түрлерінің әрқайсысы тиісті іс-әрекеттер мен олардың өнімдерінде: қозғалыста, сезімде, образда, ойда көрінеді. Олардың арнайы есте сақтау түрлеріне қызмет көрсететін психологияда қозғалыс, эмоциялық, бейнелі және ауызша-логикалық еске тиісті атаулар алған.

Қозғалыс есы-әр түрлі қозғалыстар мен олардың жүйелерін есте сақтау, сақтау және ойнату. Естің осы түрі оның басқа түрлерінен айқын басым адамдар кездеседі. Бір психолог оның музыкалық пьесаны еске түсіре алмайтынын, ал жақында естіген операны пантомим ретінде ғана ойнай алатынын мойындады. Басқа адамдар, керісінше, қозғалыс есын мүлдем байқамайды. Естің бұл түрінің үлкен мәні-ол әртүрлі практикалық және еңбек дағдыларын, сондай-ақ жүру, жазу және т.б. дағдыларын қалыптастыру үшін негіз болып табылады. Әдетте жақсы қозғалыс естің белгісі адамның физикалық ептілігі, еңбектегі түйісу, "Алтын қолдар" болып табылады.

Эмоционалдық есы-бұл сезімге естелік. Эмоциялар әрқашан біздің қажеттіліктеріміз бен мүдделеріміз қалай қанағаттандырылатынын, қоршаған ортамен қарым-қатынасымызды қалай жүзеге асыратынын көрсетеді. Эмоционалдық есы әр адамның өмірі мен қызметінде өте маңызды. Еста сақталған және сақталған сезімдер сигналдар ретінде әрекет етеді, немесе әрекетке итермелейді, немесе өткен теріс уайымдауды тудырған әрекеттерден ұстап қалады. Басқа адамға сезу қабілеті, кітаптың кейіпкеріне жанасу эмоциялық есыға негізделген. "Бір рет сіз бозарып, сыналған туралы бір еске түсіргенде бояй аласыз, сіз бұрын болған бақытсыздық туралы ойлауға қорқасыз, - сезімге арналған есыңыз, немесе эмоционалдық есыңыз бар".

Эмоционалдық есы белгілі мағынада басқа ес түрлерінен күшті болуы мүмкін. Әр адам өз тәжірибесі бойынша бұрыннан өткен және түбегейлі ұмытылған оқиғалардан, кітаптардан, кинофильмдерден тек әсер, сезім ғана қалатынын біледі. Алайда, мұндай сезім белгісіз. Сондықтан ол қауымдастықтар тізбегін өрістетуде бірінші түйін ретінде әрекет ете алады.

Бейнелі есы - бұл көріністерге, табиғат пен өмірдің картиналарына, сондай-ақ дыбыстарға, иістерге, талғамдарға арналған естелік. Ол көру, есту, міндетті, сүйкімді, дәмді. Егер көру және есту есы әдетте жақсы дамыған және барлық қалыпты адамдардың өмірлік бағдарында жетекші рөл атқаратын болса, онда белгілі мағынада ОС міндетті, сүйкімді және дәмдік есы кәсіби түрлер деп атауға болады: тиісті сезімдер сияқты, бұл есте сақтау түрлері әсіресе қызметтің ерекше жағдайларына байланысты қарқынды дамиды. Олар, мысалы, зағиптар, саңырау және т.б. есі ерекше "көркем" кәсіптердің адамдарында дамыған.

Кейде әйдеттік есы бар адамдар бар. Әйдеттік бейнелер немесе естің көрнекі бейнелері - бұл сыртқы тітіркендіргіш сезімдер мүшелерін қоздыру нәтижесі. Әйдеттік бейнелер заттың жоқтығында пайда болатын көрініске ұқсас, бірақ әдеттегі көрініске мүлдем қол жетпейтін егжей-тегжейлі көрнекілікпен сипатталады. Адам, мысалы, жоқ затты ұсақ егжей-тегжейлерге

дейін" көреді", көріністі бөліктен Бөлшекке ауыстыра отырып", әдетте қабылдау кезінде жасауға болады. Әдеттік көру есына ұқсас осындай жарқын есту, мүмкін, тіпті міндетті есы де бар деп болжауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баймұқанова М.Т. Отбасымен әлеуметтікпедагогикалық жұмыс. – Астана: Парсат әлемі баспасы, 2005. – 180 б.
2. Жаназарова З.Ж. Отбасы социологиясы. –Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 239 б.
3. Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 257 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются значения психологического характера у детей

Symmaru

This article examines the meanings of a psychological nature in children.

ӘОЖ 372.8:738

ЕҢБЕК ПСИХОЛОГИЯСЫ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕ

Душаева Гульмира Борисовна

**Шымкент Университеті «Педагогика және психология» мамандығының
2-курс магистрі**

Кілт сөздер: **еңбек психологиясы, инженерлік психология, медициналық психология, арнаулы психология.**

Еңбек психологиясы адамның еңбек ету процесіндегі психикалық әрекетінің қалыптасуы мен танылу заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымдарының бір саласы болып табылады. Ол адамның іс-әрекеті түрлерінің психологиясын, еңбекті ғылыми негізге сүйене отырып ұйымдастыру мәселелерін қарастырады.

Еңбек психологиясының мақсаты – әр түрлі еңбектегі мамандық ерекшеліктерін, еңбек дағдыларының қалыптасуын, өндірістік-кәсіптік жағдайдың адамға тигізетін әсерін, құрал-аспаптардың орналасуын, хабар жүйелерінің қажетті жақтарын қарастыру. Бұл салалардың

әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерімен бірге бір-бірімен байланысты болып келетін мынадай тармақтары бар: инженерлік психология – бұл, негізінен, автоматталған жүйелерді басқару мен әр түрлі операторлардың жұмысын зерттейді. Инженерлік психологияда ең өзекті мәселе **эргономика** деп аталады. Бұл термин гректің «ергон» – жұмыс және «номос» – заң деген екі сөзінің бірігуі нәтижесінде пайда болған. Бұл орайда, өндіріс пен адам арасында қатынас орнатудың түйінді мәселелері болып саналатын еңбек әрекетіндегі адамның өнімді ісі, оның психологиялық ерекшеліктері, жүйке жүйесінің қызметі мен еңбек гигиенасы, адамның өнімөндірудегі жетекші рөлі, техникалық құрал-жабдықтар эстетикасы және автоматтанған тетіктер теориясына қатысты мәселелер қарастырылып, олардың сыр-сипаты зерттеледі. Эргономика, негізінен, «адам – машина – орта (еңбектену) жағдайын» қарастыра отырып, олардың неғұрлым өнімді болуы мен нәтижелерін жүйелі түрде үйлестіруді басты міндет етіп қояды.

Авиациялық психология ұшқыштарды оқыту мен ұшу кезінде орындалатын істердің жай-жапсарын, жалпы, адам психикасының әуе кеңістігіне бейімделудегі ерекшеліктерін зерттеп, жоғары дәрежеде ысылған мамандар мен кадрларды даярлап шығару мақсаттарын көздейді.

Ғарышкерлік психология – адамның салмақсыздық пен әлем кеңістігінің айдынында бағдарсыз жағдайда жұмыс істеу сәтіндегі аса қиыншылық жағдайлардағы психологиясын,

оның шектен тыс әсерден кейінгі кейпін, көңіл-күйі мен төзімділік көрсету шараларын зерттейді.

Еңбек психологиясында арнайы зерттелуге тиісті күрделі тармақтар да бар. Олар ауыл шаруашылығына (шопандар мен малшылар, диқандар мен егіншілер т.б.) қатысты болып келеді.

2. **Ғылым объекті** – зерттеу жұмыстары бағытталған қандай да бір біртұтас жүйе.

Еңбек психологиясы ғылымының зерттеу объекті жалғыз-ақ: ол – тұтынушылар құндылықтарын жарату процесіне қатысушы адам болып табылады.

Ғылымның пәні – бұл тікелей зерттелуі қажет объектінің қылары, аспектілері және элементтері.

Еңбек психологиясының пәні болып психологиялық заңдылықтар, психологиялық процестер, өндірістік әрекетпен, әлеуметтік және адамдар ортасымен байланысты болған жеке тұлға қасиеттері танылады.

3. **Еңбек психологиясының міндеттері:**

қажудың алдын алу;

кәсіби сырқаттардың алдын алу;

өндірістік жарақаттанудың алдын алу;

жеке тұлғаның кәсіби деформациялануының алдын алу;

еңбек маңыздылығын арттыру;

жұмысшының жан-жақты дамуына жағдай жасау;

еңбек өнімділігін арттыру.

4. **Еңбек психологиясы** психология ғылымының төмендегі салаларымен тығыз байланысты:

жалпы психология,

әлеуметтік психология,

педагогикалық психология,

жас кезеңдері психологиясы,

медициналық психология,

арнаулы психология және т.б.

Жоғарыда көрсетілген салалардың әрқайсысы психология ғылымының өзіне тиісті болған аспектіні зерттейді (мысалы, медициналық психология – медициналық, әлеуметтік – қоғамдық).

Еңбек психологиясының зерттеу өрісінің тез кеңейуіне байланысты психологтар қазіргі таңда басқа да білім салаларының, әсіресе, социология мен өнеркәсіптік инженерияның теорияларына, түсініктері мен әдістеріне үлкен қызығушылық танытып отыр.

Өнеркәсіп орындарында қызмет ететін социологтар, инженерлер және басқа да мамандар клиенттер мен кәсіпорын басшыларының өте маңызды проблемаларымен жиі кездесіп отырады және оны шешу үшін жеке бір алынған дисциплинамен шектеліп қала алмайды. Сондықтан еңбек психологиясы мынадай ғылымдар және қолданбалы дисциплинамен тығыз байланыста болады:

еңбек физиологиясы – еңбек пен денсаулықтың өзара байланысын, адамның физиологиялық дамуын зерттейді;

социология – еңбек процесіндегі қоғамдық қарым-қатынастарды зерттейді;

еңбек құқығы – еңбек қатынастарының құқықтық реттелу мәселелерін қарастырады;

еңбекті қорғау – еңбек процесіндегі адамның денсаулығы мен қауіпсіздігі мәселелерін қарастырады.

XIX ғасырдың басында Ф.Тейлор, Г.Мюнстернберг, В.Штерн, А.Бине және т.б. жұмысшылардың маңызды табыс сапалығын бағалайтын тестология, эксперименталдық әдістерді қолдануының негізін қалаған. Бұл ойлар бастауыш мектептерде кадрларды (педология) дайындайтын бірініші кезең ретінде де тарады. Адам қасиеттерінің тұрақтылық мәселесін ғылыми зерттелуі, психометрика, психодиагностика, дифференциалды психология, ал кейінен дифференциалды психофизиканың, психогенетика сияқты пәндердің дамуын

белсендірді. Кешенді амалдың қажеттілігін түсініп 1920-1930 жылдары әлеуметтік еңбек, еңбек гигиенасы, өндірістік санитарияның қалыптасуына алып келді. Осыған медициналық білімі бар (В.М.Бехтеров, Н.А.Бернштейн, А.А. Богданова) сияқты ресейлік ғалымдардың үлесі зор.

1930 жылдардағы басқарудағы дағдарыс және экономикалық депрессия өндіріс пен адамдарды басқаруға, әлеуметтік - психологиялық факторларға көңіл аударылды, сондайақ әлеуметтік - психологиялық басқарудың дамуын жеделдетті. Екінші дүниежүзілік соғыс адамдардың экстремалды жағдайдағы техниканы басқара алуындағы көп мәселесін жасырды. Біріншіден ол авиацияға байланысты, флоттарға кадрларды дайындауға қатысты ғылыми-тәжірибелік міндеттердің нақтылығы инженерлік психологияның қалыптасуына алып келді. Осы пәннің дамуы мен кешенді арнайы міндеттердің қалыптасуының арқасында 1950-1970 жылдары одан авиациялық және космостық психология бөлініп шықты.

1960 жылдардағы ғылыми-техникалық революцияның арқасында адамдардың техникаға бейімделуіне, жаңа жұмыс орындарының қызметтік ерекшеліктеріне, жұмыс бригадаларының құрылуы пайда болды. Инженерлік психологияда ең өзекті мәселе эргономика деп аталады. Бұл термин гректің «эргон» - жұмыс және «номос» - заң деген екі сөзінің бірігуі нәтижесінде пайда болған. Бұл орайда, өндіріс пен адам арасында қатынас орнатудың түйінді мәселелері болып саналатын еңбек әрекетіндегі адамның өнімді, оның психологиялық ерекшеліктері, жүйке жүйесінің қызметі мен гигиенасы, адамның өнім өндірудегі жетекші ролі, техникалық құрал – жабдықтар эстетикасы және автоматтанған тетіктер теориясына қатысты мәселелер қарастырылып, олардың сипаты зерттеледі.

Қазіргі ғылым немесе ғылыми революция құрылымы. Қазіргі еңбек психологиясының бірінші атрибуты ретінде- белсенді революцияна санасак, екіншісін- методикалық еркіндік кезеңдерінің жаңа методологиялық қабілеттіліктерін меңгеру, жаңа кеңістікке, жаңа өлшемге шығу қабілеті, жаңа міндеттер класын шеше алатын қабілеті деп есептейміз. Пәнаралық матрицаның негізгі компоненттері болып:

- символдық обобщения- көріністер мен қатынастар ғалымдармен сенімсіз және келісімді қолданылады;

- метафизикалық парадигмалар- сапалы шешім қабылдауға көмектесетін., спецификалық моделдердегі сенім;

- құндылықтар- бірлікті қалыптастырушы.

Ғылымдағы жалпы салыстырмалы дамуды теоретикалық білімді ұйымдастырудың ғылыми пәнін қарастырамыз. Оны атақты кеңес методологының ғалымы В.С.Степинаның құрылымы арқылы қарастырамыз. Жалпы ғылыми білімнің құрылымын бірнеше иерархиялық деңгей арқылы белгілеуге болады: белгіленген бақылау-эмпирикалық фактілер, h-теоретикалық білім. Сонымен қатар, теоретикалық білім спецификалық құрылымнан тұрады: фундаментальды және арнайы теоретикалық схемалар, арнайы және негізгі заңдылықтар, идеалды объектілер, ғылым негізі. Идеалды объектер екі түрлі болады: эмпирикалық объектер өзарсында абстрактілі болып келеді. Теоретикалық объектілер, эмпирикалық объектілерге қарағанда идеалданған болып келеді.

Теоретикалық объектілердің байланысы арқылы ғылыми спецификалық теорияда фундаментальды теоретикалық схемаларды анықтайды. Теоретикалық заңдылықтардың тұжырымы теоретикалық құрылым (абстартілі объектілер) жүйесі негізінде анықталады. Заңдылықтар - шындыққа сай келетін тұрақты байланыстар, оларды анықтауға, түсіндіруге, ойластыруға келетін ашылулар. Олар анық теория аясында қалыптасады. Теориялар - заңдылықтар мен қалыптасқан қасиеттердің заттық мәнін анықтауда қалыптасатын, гипотеза негізінде құралады. Гипотеза ғылыми қасиеттер мен байланыстарға қатысты сөйлемдер. В.С.Степин ғылымдар негізін бейнелейтін маңызды компоненттерді келесідей көрсеткен:

- 1) өмірдің ғылыми суреті (пәнаралық онтология);
- 2) ғылыми танымның идеалдары мен қалыптары;
- 3) ғылымдардың философиялық негізі.

В.С.Степинаның теоретикалық білім құрылымы концепциясына қосымша ретінде кеңес психологиясында, оның салалары шегінде ғалымдар ғылыми методологияның төрт деңгейін көрсеткен:

1) Жалпы методология – зерттелушіден қабылданатын бірнеше жалпы философиялық амалдар, жалпы түсіну тәсілдері (мысалға, диалектикалық және тарихи материалдар, жүйелі амал). Философиялық методология білімнің қалыптасуы болып табылады.

2) Жалпы ғылыми принциптер мен зерттеу формалары- қазіргі ғылыми білімнің аймағын өзіндік көрсететін, методологиялық рефлексияның деңгейі. Бұл деңгейге жалпы ғылыми концепциялар мазмұны жатады (теоретикалық кибернетика, ноосфера концепциялары т.б), универсалды концептуалды жүйе (А.А.Богданова тектологиясы, П.К.Анохинның функционалды жүйе теориясы), өзіндік методологиялық немесе локиго-методологиялық концепциялар (білім туралы құрылым, әлеуметтенудағы жүйелі-құрылымдық талдау, жүйелі талдау, логикалық талдау).

3) Тура ғылыми методология- берілген аймақтағы методологиялық білім мен методологиялық принциптердің объект класстары мен міндеттерінің шектелуінің спецификалық қолдануы.

4) Зерттеу әдістері мен техникасы- ақпараттар жиынтығын қолдануын қалыптастырады, ақпараттар жиындығы процесін талап ету. Бұларға Кеттелдің 16-факторлық стандартты тесті немесе, белгісіз жануардың суретін қолдануға болады.

Еңбек психологиясына тән негізгі парадигмалардың сипатын көрсетуге болады: пәндердің заттық ерекшеліктерден тығыз байланыстылығы, адам еңбегінің құралдары мен шарттары; пәндердің тез даму қабілеттіліктері, басқалармен араласуы, әлеуметтік ұсыныстарға сәйкес нақты және қоғамдық ортадағы тәжірибеге бағытталған дамудың өзіндік амалдарының дифференциалануы; ғылыми және тәжірибе мәселелерін шешуге басқа ғылым өкілдерінің белсенді енуі (медицинаның, физиология, әлеуметтену, техниканың). Өкінішке орай, қазіргі кезде еңбек психологиясының контуры – еңбек ғылымының кешені ретінде ғана анықталады. Қазіргі еңбек психологиясының жағдайы, 1990 жылдардағы шетелдегі дамуы тез өзгерді (уақытша тоқтатылуына, дағдарыс, тәжірибе байланысының үзілуімен, жаңа методологиялық критерилердің енгізілуімен, методикалық этолондар мен маман-тәжірибеші эталондарының өзгеруінен болды).

Барлық осы беталыстар пәннің өткені, келері, болшағына әсер етеді. Т.Кунның енгізген парадигма түсінігі бізге қазіргі еңбек психологиясының бастапқы талдау жағдайын адекватты түсінуге алып келді. Пардигма түсінігі кең мағынада – әртүрлі түрдегі шешілетін міндеттердің тарихи жинақталған көрінісі, оның мәнін анықтаудағы, методологиялық амалдардың қолданылуы, этикалық дәстүр мен тарихи практикада қолдану.

Еңбек психологиясында эмпирикалық объектіні анықтауға болады (еңбек, субъект, мамандық, еңбек посты, жұмыс орны). Бұл типке барлық сыртқы көрсеткіштер ретіндегі, физикалық шынайылық, барлық шындықтар мен пәндерден басталған барлық түсініктер енеді. Бірақ өзінің даму процессі кезінде бұл зерттеулер басқа типке, теоретикалық объектіге өзгерді (кәсіби қажеттіліктер, маңызды кәсіби сапалар мен кәсіби оқыту). Теоретикалық объектілер психологияның концептуалды схемасында өзінің табиғатына тән басқалармен байланыстырылады. Мысалға, басқа елмен байланыс, физикалық шындық (еңбекке қабілеттілік, өндірістік, травматизм, сәтсіздік) үшін, басқаша- психологиялық абстракция (қажеттілік, компетенттілік, дағды).

Еңбек психологиясының жалпы әдістері өте күрделі және олар өндірістік жаңа білімдермен герменевтикалық әдіске негізделуге ұмтылуда.

Герменевтикалық әдістің психологиялық модификациясы

- Биографиялық әдіс
- әрекет нәтижесін талдау
- психоаналитикалық әдіс